

psychped.naiu.kiev.ua

Міністерство внутрішніх справ України
Національна академія внутрішніх справ

ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

Науковий журнал

1(34)'2024

**Журнал індексується в таких базах даних
і пошукових системах:**

- CrossRef (DOI: 10.33270);
- ISSN International Centre;
- ORCID;
- Open Ukrainian Citation Index (Ukraine);
- Index Copernicus International;
- Academic Resource Index ResearchBib;
- Polska Bibliografia Naukowa;
- Google Scholar;
- Центр досліджень соціальних комунікацій;
- Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського;
- Електронний репозитарій НАВС

Київ
2024

Юридична психологія

1
(34)
2024

Науковий журнал • Виходить двічі на рік • Заснований 2007 року • Засновник – Національна академія внутрішніх справ • Ідентифікатор медіа в Реєстрі суб'єктів у сфері медіа: R30-02447, рішення Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення від 11 січня 2024 року № 26 • Включений до переліку наукових фахових видань України за категорією «Б» (наказ МОН України від 17 березня 2020 року № 409) • Рекомендовано вченою радою Національної академії внутрішніх справ від 28 травня 2024 року (протокол № 10)

Ūridična psihologiā

Редакційна колегія:

Чорноус Ю. (головний редактор)	доктор юридичних наук, професор, Національна академія внутрішніх справ, Україна
Бараш Є.	доктор юридичних наук, професор, Національна академія внутрішніх справ, Україна
Костицький М.	доктор юридичних наук, професор, Національна академія внутрішніх справ, Україна
Коцинець В.	доктор юридичних наук, професор, Національна академія внутрішніх справ, Україна
Кришевич О.	кандидат юридичних наук, професор, Національна академія внутрішніх справ, Україна
Кудерміна О.	доктор психологічних наук, професор, Національна академія внутрішніх справ, Україна
Максименко К.	доктор психологічних наук, професор, Національна академія внутрішніх справ, Україна
Медведєв В.	доктор психологічних наук, професор, Національна академія внутрішніх справ, Україна
Охріменко І.	доктор юридичних наук, професор, Національна академія внутрішніх справ, Україна
Савченко А.	доктор юридичних наук, професор, Державне бюро розслідувань, Україна
Цільмак О.	доктор юридичних наук, кандидат психологічних наук, професор, Національний університет «Одеська юридична академія», Україна
Паства-Войцеховська Б.	доктор філософії, доцент, Гданський університет, Республіка Польща
Хомчинські П.	доктор філософії, доцент, Лодзинський університет, Республіка Польща

Матеріали подано в авторській редакції. Редакційна колегія не завжди поділяє думку авторів статей. Відповідальність за їхню якість, а також відсутність відомостей, що становлять державну таємницю, службову інформацію, та дотримання принципів академічної доброчесності несуть особисто автори

Юридична психологія : наук. журн. / [редкол.: Ю. Чорноус (голов. ред.) та ін.]. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2024. – № 1 (34). – 165 с.

Адреса редакції:

пл. Солом'янська, 1,
м. Київ, Україна, 03035
Тел.: (044) 520-08-47
E-mail: rvc@naiau.kiev.ua

psychped.naiou.kiev.ua

**Ministry of Internal Affairs of Ukraine
National Academy of Internal Affairs**

LEGAL PSYCHOLOGY

Scientific magazine

1(34)'2024

**Journal is indexed in such databases
and search engines:**

- CrossRef (DOI: 10.33270);
- ISSN International Centre;
- ORCID;
- Open Ukrainian Citation Index (Ukraine);
- Index Copernicus International;
- Academic Resource Index ResearchBib;
- Polska Bibliografia Naukowa;
- Google Scholar;
- Social Communications Research Center;
- The Vernadsky National Library of Ukraine;
- Electronic Repository NAIA

**Kyiv
2024**

ISSN 2519-4682
E-ISSN 2519-4690
doi: 10.33270/03243401

Legal Psychology

1
(34)
2024

Ўридична психологія

Scientific magazine • Published semiannually • Established in 2007 • Founder – National Academy of Internal Affairs • Media identifier in the Register of Media Entities R30-02447, Decision of the National Council of Ukraine on Television and Radio Broadcasting of 11 January 2024 No. 26 • Included into the Ministry of Education and Science of Ukraine's law sciences special editions list by category «B» (order No. 409, dated March 17th, 2020) • Recommended by National Academy of Internal Affairs' Scientific Council (Record No. 10, dated May 28th, 2024)

Editorial board:

Chornous Yu. (Editor in Chief)	Doctor of Law, Professor, National Academy of Internal Affairs, Ukraine
Barash Ye.	Doctor of Law, Professor, National Academy of Internal Affairs, Ukraine
Kostytskiy M.	Doctor of Law, Professor, National Academy of Internal Affairs, Ukraine
Kryshchynets V.	Doctor of Law, Professor, National Academy of Internal Affairs, Ukraine
Kryshchynets V.	PhD in Law, Professor, National Academy of Internal Affairs, Ukraine
Kryshchynets V.	PhD in Law, Professor, National Academy of Internal Affairs, Ukraine
Kudermina O.	Doctor of Psychology, Professor, National Academy of Internal Affairs, Ukraine
Maksymenko K.	Doctor of Psychology, Professor, National Academy of Internal Affairs, Ukraine
Medvediev V.	Doctor of Psychology, Professor, National Academy of Internal Affairs, Ukraine
Okhrimenko I.	Doctor of Law, Professor, National Academy of Internal Affairs, Ukraine
Savchenko A.	Doctor of Law, Professor, State Bureau of Investigation, Ukraine
Tsil'mak O.	Doctor of Law, PhD in Psychology, Professor, National University "Odesa Law Academy", Ukraine
Pastva-Voitsekhovska B.	Doctor of Philosophy, Associate Professor, University of Gdańsk, Republic of Poland
Khomchynski P.	Doctor of Philosophy, Associate Professor, University of Lodz, Republic of Poland

The materials are presented in author's edition. The editorial board does not always share the views of the authors of the articles. Responsibility for their quality as well as the lack of information constituting state secret and official information are sponsored by the authors

Legal Psychology : scientific magazine / [editorial board: Yu. Chornous (chief editor) etc.]. – Kyiv : National Academy of Internal Affairs, 2024. – No. 1 (34). – 165 p.

Editors office address:
Ukraine, 03035, Kyiv
1, Solomianska square
Phone: (044) 520-08-47
E-mail: rvc@naiau.kiev.ua

ЗМІСТ

ЧОРНОУС Ю., СУВОРОВА А. Проведення слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх потерпілих із вадами психофізичного розвитку: організаційно-тактичні й психологічні засади	7
РОМАНЕНКО О. Організаційно-методичні засади надання психологічної допомоги учасникам бойових дій	18
ЦІЛЬМАК О., ЛІСОВЕНКО А., ПАПІНЯН В. Особистісні фактори, що обумовлюють схильність до віктимної поведінки.....	26
АНДРОСЮК В., ЮРЧЕНКО-ШЕХОВЦОВА Т. Теоретико-методологічне підґрунтя оцінки ефективності діяльності психолога (компаративний аналіз)	35
САГАЙДАК Ю. Соціально-правові та психологічні аспекти колабораціонізму в умовах російсько-української війни XXI століття.....	46
ГАГАЧ В. Криміналістичні та психологічні особливості особи, яка вчиняє кримінальні правопорушення у сфері господарської діяльності, пов'язані з підrobкою документів	54
ГОРБАЧ-КУДРЯ І., ЗАХАРЧЕНКО Ю. Ґендерна сегрегація в закладах вищої освіти із специфічними умовами навчання: причини і шляхи подолання	65
ДУЛЬСЬКИЙ О. Проведення слідчих (розшукових) дій слідчим: криміналістична та психологічна характеристика	76
ТИЩЕНКО О. Підвищення особистісного статусу студента через мотивацію до збереження здоров'я	86
БОГУСЛАВСЬКА В. Психологічні особливості правоохоронної діяльності під час російської воєнної інтервенції.....	93
ЖОВТЮК О. Особливості проведення допиту свідків і потерпілих під час розслідування порушення законів та звичаїв війни	101
КОСТЮК І. Соціально-психологічні аспекти протиправної поведінки військової службової особи	110
ПАЗЮК Є. Психологічні аспекти критеріїв допустимості тактичних прийомів	119
ПАНАСЮК В. Чинники домашнього насильства, вчиненого щодо осіб похилого віку, як вияв девіантної поведінки	126
ПАСІЧНИЧЕНКО Д. Психологічні особливості тактики допиту вразливих потерпілих у кримінальному провадженні	134
СИНОВЕРСЬКИЙ А., СКРИНИК М. Взаємодія під час розслідування кримінальних правопорушень, вчинених організованими злочинними групами в умовах воєнного стану: організаційно-тактичний та психологічний аспекти	140
ШУМКО Я. Трансформація інституту сім'ї в сучасних умовах: психолого-правовий аспект	154
ДО УВАГИ АВТОРІВ!	162

CONTENT

CHORNOUS Yu., SUVOROVA A. Conducting Investigative (Detective) Actions with the Participation of Minor Victims with Disabilities: Organizational, Tactical and Psychological Principles	7
ROMANENKO O. Organizational and Methodological Principles of Providing Psychological Assistance to Combatants	18
TSILMAK O., LISOVENKO A., PAPINIAN V. Personal Conducting Factors Tendencies to Victim Behavior	26
ANDROSIUK V., YURCHENKO-SHEKHOVTSOVA T. Theoretical and Methodological Basis for Evaluating the Effectiveness of a Psychologist (Comparative Analysis)	35
SAHAIDAK Yu. Socio-Legal and Psychological Aspects of Collaborationism in the Conditions of the Russian-Ukrainian War of the 21 st Century	46
HAHACH V. Forensic and Psychological Features of a Person who Commits Criminal Offenses in the Field of Economic Activity Related to Forgery of Documents	54
HORBACH-KUDRIA I., ZAKHARCHENKO Yu. Gender Segregation in Institutions of Higher Education with Specific Learning Conditions: Causes and Ways of Overcoming	65
DULSKYI O. Conducting Investigative (Search) Actions by Investigators: Criminalistic and Psychological Characteristics	76
TYSHCHENKO O. Increasing the Student's Personal Status Through Motivation to Maintain Health	86
BOHUSLAVSKA V. Psychological Features of Law Enforcement during the Russian Military Intervention.....	93
ZHOVTIUK O. Features of Interviewing Witnesses and Victims during the Investigation of Violations of the Laws and Customs of War	101
KOSTIUK I. Social and Psychological Aspects of Illegal Behavior of a Serviceman.....	110
PAZIUK Ye. Psychological Aspects of the Criteria for Admissibility of Tactical Techniques.....	119
PANASIUK V. Factors of Domestic Violence Committed Against the Elderly as a Manifestation of Deviant Behavior	126
PASICHNICHENKO D. Psychological Peculiarities of Interrogation Tactics of Vulnerable Victims in Criminal Proceedings.....	134
SYNOVERSKYI A., SKRYNYK M. Interaction during the Investigation of Criminal Offenses Committed by Organized Criminal Groups under The Conditions of Martial Law: Organizational-Tactical and Psychological Aspects.....	140
SHUMKO Ya. Transformation of the Family Institution in Modern Conditions: Psychological and Legal Aspect.....	154
ATTENTION AUTHORS!.....	162

DOI: 10.33270/03243401.7
УДК 343.98

Проведення слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх потерпілих із вадами психофізичного розвитку: організаційно-тактичні й психологічні засади

ЧОРНОУС Юлія*

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри криміналістики та судової медицини Національної академії
внутрішніх справ
м. Київ, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9710-4858>;

СУВОРОВА Анастасія

аспірант кафедри криміналістики та судової медицини Національної академії
внутрішніх справ
м. Київ, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7508-290X>

Анотація. Вивчення статистичних даних стосовно динаміки кримінальних правопорушень, вчинених щодо неповнолітніх потерпілих із вадами психофізичного розвитку, продемонструвало їх кількісне зростання. Передусім зазначене обумовлено тим, що неповнолітні потерпілі з вадами психофізичного розвитку характеризуються віктимністю. Негативні наслідки спричиняють умови воєнного стану, подолання повномасштабної агресії Російської Федерації, адже війна згубно позначається на фізичному, психологічному та психічному здоров'ї дітей. Особливості розслідування, тактика слідчих (розшукових) дій пов'язані з патологічним станом організму таких дітей, які здебільшого мають інвалідність, не були предметом наукових досліджень, що й визначило його актуальність. Мета статті – висвітлити зміст проведення слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх потерпілих із вадами психофізичного розвитку відповідно до організаційно-тактичних і психологічних засад. У процесі дослідження використано як загальнонаукові, так і спеціально-правові методи: порівняльно-правовий, системно-структурний та метод системного аналізу. З метою детального висвітлення проблематики за основу обрано погляд на структуру тактики слідчих (розшукових) дій відповідно до етапів: підготовка; проведення; фіксація перебігу й результатів, їх оцінка. Висвітлено організаційно-тактичні та психологічні засади проведення слідчих (розшукових) дій на кожному з етапів. Продемонстровано значення взаємодії слідчого з іншими суб'єктами під час реалізації поставлених завдань. Підвищенню ефективності практичної діяльності сприяє формування теоретичних положень і практичних рекомендацій у контексті того, що спільна діяльність слідчого з іншими суб'єктами під час проведення слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх потерпілих із вадами психофізичного розвитку має правове закріплення, що відображено як у загальній формі взаємодії (реалізується з інформаційною, довідковою метою задля збирання та передання інформації), так і спеціальної формі взаємодії (під час якої слідчий надає письмові й усні доручення, вказівки іншим суб'єктам, приймає процесуальні рішення в кримінальному провадженні), а також у непроцесуальній формі взаємодії, у межах якої виконують організаційно-тактичні, психологічні й управлінські завдання.

Ключові слова: досудове розслідування; права та свободи людини; тактичний прийом; кримінальне правопорушення; спеціаліст; психолог; лікар; судово-медичний експерт.

Історія статті:

Отримано: 29.01.2024
Переглянуто: 23.02.2024
Прийнято: 25.03.2024

Рекомендоване посилання:

Чорноус Ю., Суворова А. Проведення слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх потерпілих із вадами психофізичного розвитку: організаційно-тактичні й психологічні засади. *Юридична психологія*. 2024. № 1 (34). С. 7–17. doi: 10.33270/03243401.7.

* Відповідальний автор

© Чорноус Ю., Суворова А., 2024

Вступ

Формування наукових положень і практичних рекомендацій щодо проведення слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх потерпілих із вадами психофізичного розвитку є необхідним у зв'язку зі складністю розслідування кримінальних правопорушень, які вчиняють щодо такої особливо вразливої категорії осіб.

Порівняльний аналіз статистичних даних щодо динаміки кримінальних правопорушень, вчинених щодо неповнолітніх потерпілих із вадами психофізичного розвитку, засвідчує їх кількісне зростання. Передусім зазначене обумовлено тим, що неповнолітні потерпілі з вадами психофізичного розвитку характеризуються віктимністю. Особливості розслідування, тактика слідчих (розшукових) дій пов'язані з патологічним станом організму таких дітей, які в більшості випадків мають інвалідність.

Офіційні статистичні дані Офісу Генерального прокурора засвідчують, що за 2019/2020/2021/2022/2023 роки було вчинено 4201/4626/5148/4718/6517 кримінальних правопорушень щодо дітей та 427/496/412/354/597 кримінальних правопорушень щодо осіб з інвалідністю (Reporting on registered...)

Слід констатувати збільшення кількості вчинених кримінальних правопорушень щодо дітей. Негативні наслідки мають умови воєнного стану, подолання повномасштабної агресії Російської Федерації. Війна згубно позначається на фізичному, психологічному та психічному здоров'ї дітей, спричиняє травми, які провокуватимуть загострення вад психофізичного розвитку й у майбутньому. На думку О. Ф. Яцини (2022), з огляду на зазначене та підвищену емоційну лабільність, вразливість дитячої психіки як нестійкої, рухливої і сприйнятливої до зовнішніх впливів, доводиться констатувати, що війна зруйнувала їхню психологічну безпеку й стала загрозою психічному здоров'ю з ризиками виникнення розладів у психічному розвитку, а також розвитку тривалих форм фізичної, психологічної та соціальної дезадаптації.

З огляду на низку обставин, неповнолітні потерпілі з вадами психофізичного розвитку потребують додаткового забезпечення прав і свобод, зокрема під час досудового розслідування, урахування організаційно-тактичних та психологічних особливостей під час проведення слідчих (розшукових) дій за їх участю.

Проблематику проведення слідчих (розшукових) дій з неповнолітніми досліджено в наукових публікаціях М. М. Єфімова (2020), Ю. Б. Комаринської (2021), М. В. Корнієнка (2018), Н. В. Павлової (2020), Т. Г. Шмиголь (2007) та інших учених, однак проведення слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх потерпілих із вадами психофізичного розвитку, організаційно-тактичні та психологічні аспекти такої діяльності не були предметом наукових досліджень.

Матеріали та методи

Мета публікації – висвітлити зміст проведення слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх потерпілих із вадами психофізичного розвитку відповідно до організаційно-тактичних і психологічних засад.

З метою детального висвітлення проблематики за основу обрано погляд на структуру тактики слідчих (розшукових) дій відповідно до етапів: підготовка; проведення; фіксація перебігу й результатів, їх оцінка. Сформульовано завдання: висвітлити організаційно-тактичні та психологічні засади проведення слідчих (розшукових) дій на кожному з етапів, а також продемонструвати значення взаємодії слідчого з іншими суб'єктами під час реалізації поставлених завдань.

Результати й обговорення

Власне криміналістична тактика поєднує систему сучасних методів, тактичних прийомів і засобів, спрямованих на виконання завдань підготовчого, робочого й заключного етапів проведення слідчих (розшукових) дій.

Європейські дослідники В. Н. Терехович, Є. В. Німанде (2018) криміналістичну тактику визначають як розділ особливої частини криміналістики, у якому описують і пояснюють закономірності проведення слідчих дій.

Розпочнемо розгляд початкового етапу. Старанне планування кожної слідчої (розшукової) дії за участю неповнолітніх потерпілих із вадами психофізичного розвитку забезпечує успіх тактики її проведення.

Підготовчий етап залежить від раніше прийнятих рішень у процесі досудового розслідування, а саме: реєстрації повідомлення про кримінальне правопорушення, внесення відомостей до ЄРДР, проведення невідкладних слідчих (розшукових) дій, встановлення особи ймовірного підозрюваного, вручення повідомлення про підозру особі у вчиненні кримінального правопорушення тощо. Тож слідчий оцінює загальну картину слідчої ситуації, після чого приймає рішення щодо обрання необхідної слідчої (розшукової) дії.

Підготовчі дії слідчого доцільно поділити на дві стадії:

1) підготовчі дії, проведені до початку (до виїзду) проведення слідчої (розшукової) дії;

2) підготовчі дії безпосередньо на місці проведення слідчої (розшукової) дії.

Під час першої стадії слідчий зобов'язаний визначити мету проведення слідчої (розшукової) дії, основні завдання, зокрема необхідно:

– сформулювати основний зміст запланованої слідчої (розшукової) дії. Слід з'ясувати, які фактичні дані й обставини кримінального правопорушення відомі та які необхідно встановити або перевірити.

З огляду на це, метою слідчої (розшукової) дії за участю неповнолітніх потерпілих із вадами

психофізичного розвитку є не лише отримання (збирання) доказів або перевірка вже отриманих доказів у конкретному кримінальному провадженні, а й дослідження нововиявлених обставин;

– здійснити заходи, спрямовані на збір матеріалів, що характеризують особу неповнолітнього потерпілого з вадами психофізичного розвитку, його особливості за сферами життя. Необхідно отримати медичну документацію щодо факту наявності й особливостей перебігу захворювання неповнолітнього, а також відгуки-характеристики від закладу або установи, де навчається або проживає дитина. Це дасть змогу слідчому зрозуміти умови й обстановку, у якій перебуває дитина, рівень довіри до батьків (опікунів) і довколишнього середовища. Слідчому бажано особисто поспілкуватися з неповнолітнім, оцінити рівень налаштованості дитини на контакт, спробувати налагодити довірливі стосунки, сформувати відчуття взаємної підтримки та безпеки. Усі перелічені рекомендації нададуть можливість слідчому швидше порозумітися з неповнолітнім, оскільки врахування індивідуальних, психічних, фізичних особливостей дитини дасть змогу досягнути результату без імовірного психоемоційного напруження неповнолітнього.

Оскільки допит неповнолітніх залежить від низки важливих обставин, зокрема віку й процесуального статусу неповнолітнього (свідок, потерпілий, підозрюваний), слідчий на першому (підготовчому) етапі повинен отримати повну інформацію про умови життя, виховання, навчання, типові форми поведінки, зацікавлення та вподобання такої особи. Надалі отриману інформацію використовуватимуть для встановлення між слідчим і неповнолітнім надійного психологічного контакту, тобто найсприятливішої психологічної атмосфери допиту (Davydiuk, & Kurychuk, 2023, p. 72).

Слушним видається твердження А. С. Кашпур та Ф. М. Сокирана (2021), які вважають, що недостатня обізнаність, невпевненість, безпорадність у відшуканні потрібних відомостей у матеріалах кримінального провадження знижують якість допиту й негативно позначаються на встановленні психологічного контакту з допитуваним. Крім того, для неповнолітнього важливо, щоб представник правоохоронних органів викликав повагу, був авторитетним.

Згідно з рекомендаціями щодо опитування дітей у межах досудового розслідування, щодо неповнолітнього з вадами психофізичного розвитку слід з'ясувати таку інформацію: чи має ця дитина інвалідність або складнощі з мовленням, розумінням і використанням мови, мисленням чи обґрунтуванням, соціалізацією, відчуттями чи поведінкою, слухом, зором, пересуванням чи станом здоров'я; який вплив інвалідність має на дитину; які захисні чинники (сильні сторони та здібності) має дитина; що ще потрібно знати про дитину й інвалідність; чи

доступні для перегляду медичні або освітні документи; як можна структурувати середовище й запитання для успішного опитування (Popov, Urumova, & Tsiuman, 2021, p. 61-62);

– обрати місце проведення слідчої (розшукової) дії. У випадку її проведення поза межами службового кабінету слід здійснити ретельну підготовку в приміщенні або ж на певній ділянці місцевості. Необхідно забезпечити законний порядок: встановити законних власників (користувачів) нерухомого майна й отримати дозвіл (заяву) на проведення заходів. На практиці часто трапляються випадки проведення слідчих (розшукових) дій у службовому кабінеті слідчого, де у визначений час паралельно здійснюють процесуальні дії інші слідчі за кримінальними провадженнями. Для уникнення непорозумінь і порушень законодавчих положень слід заздалегідь спланувати місце та час її проведення.

До прикладу, обравши місце проведення такої слідчої (розшукової) дії, як освідування, слідчий зобов'язаний видалити з приміщення всіх сторонніх осіб з метою дотримання засад поваги до людської гідності та запобігти ймовірним ризикам щодо незаконного втручання до приватного життя неповнолітнього. Стосовно розслідування правопорушень щодо дітей з вадами психофізичного розвитку місцем освідування краще обрати житло, де проживає потерпілий (у випадку проживання дитини в закладі охорони здоров'я, які здійснюють заходи з реабілітації дітей, необхідно попередньо отримати письмовий дозвіл директора установи), це мінімізує ймовірний стрес, переживання, втому дитини, які можуть бути обумовлені необхідним прибуттям до кабінету слідчого за викликом (Suvorova, 2023, p. 131).

Очевидними є переваги проведенням слідчих (розшукових) дій в «зелених кімнатах», де організацію роботи здійснюють на основі індивідуального підходу до кожної дитини. Основна мета проведення опитування в «кімнаті, дружній до опитування дітей» – запобігання повторній травматизації психіки дитини в процесі опитування як завдяки спеціальним методикам і психологічно комфортній атмосфері, так і завдяки технічному оснащенню, яке дає змогу коректно вести відеозапис допиту й використовувати цей відеозапис для ведення слідства без проведення повторних допитів (Pasko, & Horoshko, 2022, p. 277) або інших слідчих (розшукових) дій;

– визначити коло суб'єктів, що братимуть участь у проведенні слідчої (розшукової) дії, забезпечити участь тих суб'єктів, участь яких передбачена законодавством. Коли в кримінальному провадженні фігурує неповнолітній потерпілий з вадами психофізичного розвитку, слідчому необхідно чітко розуміти роль кожного з учасників, тож для уникнення імовірних перешкод щодо несвоечасного прибуття або ж відсутності одного з учасників слід заздалегідь вручити кожному з

учасників повістки про виклик із зазначеною датою, часом і місцем прибуття.

КПК України забезпечив права неповнолітніх осіб, визначивши проведення слідчих (розшукових) дій у присутності законного представника, педагога або психолога, а за необхідності – лікаря¹. Слід зазначити, що законним представником у цьому випадку має бути особа, якій дитина довіряє, з якою налагоджені довірливі відносини та присутність якої не призведе до психологічних травмувань неповнолітнього.

Залучення такого фахівця, як психолог, є важливим елементом проведення слідчої (розшукової) дії, тому що він слугуватиме психологічною підтримкою для дитини, із позицій психології зможе допомогти висунути слідчі версії, дати оцінку вчинених діянь щодо неповнолітнього.

На жаль, трапляються випадки, коли працівники органів досудового розслідування нехтують криміналістичними рекомендаціями з приводу доцільності використання спеціальних знань у галузі психології під час розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень. У випадку наявності обов'язкової процесуальної вимоги залучити психолога до проведення окремих процесуальних дій, слідчі підходять до її виконання формально. Вони залучають осіб, у яких є відповідна фахова освіта, не зважаючи на їх спеціалізацію в галузі юридичної психології та наявність досвіду роботи з окремими категоріями осіб, наприклад, неповнолітніми, постраждалими від насильства та ін. (Pchelina, 2020, p. 368).

Залучення спеціалістів, зокрема лікарів і судово-медичних експертів, під час проведення слідчих (розшукових) дій законодавство покладає на розсуд слідчого, проте ми вважаємо, що присутність таких осіб, які володіють спеціальними медичними знаннями, є вкрай необхідною, зокрема з метою оптимізації процесу проведення окремих слідчих (розшукових) дій і медичного супроводження дитини.

На другій стадії підготовчого етапу – безпосередньо на місці проведення слідчих (розшукових) дій – слідчий намагається створити обстановку й умови, максимально наближені до запланованого процесу, забезпечує належні умови проведення, уживає заходів із забезпечення охорони місця проведення слідчої (розшукової) дії, відновлює колишню обстановку у випадку її порушення (до прикладу, під час проведення слідчого експерименту) тощо. На місці безпосереднього проведення слідчих (розшукових) дій слідчим варто перевірити присутність усіх учасників, провести їх інструктаж.

Наступним етапом проведення слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх потерпілих є робочий, під час якого й реалізують тактичні засоби.

Робочий етап охоплює такі заходи:

1. *Оголошення слідчим процесуального рішення щодо слідчої (розшукової) дії.* Після ознайомлення з рішенням про проведення конкретної слідчої (розшукової) дії законні представники зобов'язані засвідчити згоду або зафіксувати відмову на її проведення власним підписом. Однак не слід ігнорувати пояснення для неповнолітнього, оскільки байдужість може призвести до втрати довіри. Слідчому необхідно налагодити психологічний контакт із неповнолітнім, адже взаємна довіра суттєво пришвидшить процес взаємодії.

На початку робочого етапу необхідно відреконструюватися дитині, якщо знайомство не відбулося раніше, зорієнтувати неповнолітнього щодо місця та заходу. У випадку застосування відеофіксації пояснити неповнолітньому, що такий порядок встановлено законом, а отримані результати не буде поширено поза межами кримінального провадження.

Важливим елементом на початку робочого етапу проведення слідчих (розшукових) дій є встановлення психоемоційного зв'язку з дитиною. Ідеться про психологічний контакт, який, на думку М. М. Єфімова (2020), передбачає створення відповідної атмосфери й налагодження сприятливих відносин між слідчим і допитуваним, що стає чинником професійно-психологічного впливу на допитуваного та сприяє виконанню завдань допиту. Тому для уникнення стану напруженості, хвилювання, неспокою, тривожності, неприязні, підозрливості під час проведення слідчої (розшукової) дії необхідно встановити з особою психологічний контакт, застосовуючи низку тактичних і психологічних прийомів.

2. *Повідомлення мети проведення слідчої (розшукової) дії, роз'яснення прав та обов'язків.* Юридичні терміни, визначені законодавством, є занадто складними для розуміння неповнолітніми цієї категорії, саме тому слідчому краще доступними для сприйняття реченнями роз'яснити дитині її права й обов'язки. Недопустимими є дії, які завдають болю, а також які негативно позначаються на самопочутті неповнолітнього.

Важливим фактором є врахування самопочуття, стану здоров'я дитини. На практиці трапляються випадки, коли організаційні аспекти потребують значних затрат часу й зусиль. Тож коли всі учасники прибувають на місце запланованої слідчої (розшукової) дії, може з'ясуватися, що неповнолітній потерпілий за станом здоров'я не має змоги брати участі в процесі. Життєві обставини змушують підійти до цього питання з

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.

моральної позиції, припинити чи зробити перерву в проведенні слідчої (розшукової) дії. З огляду на аналіз практичної діяльності, необхідно зауважити, що варто заздалегідь урахувати стан здоров'я та можливості кожного з учасників. Лише після того, як слідчий здійснить низку заходів, спрямованих на продовження процесу слідчої (розшукової) дії, можна її продовжувати.

3. Процес проведення слідчої (розшукової) дії за участю неповнолітнього потерпілого з вадами психофізичного розвитку.

Проведення допиту відбувається у визначених межах: у КПК України зауважено, що допит малолітньої або неповнолітньої особи не може тривати без перерви понад одну годину, а загалом – понад дві години на добу¹.

Важливим є залучення неповнолітнього до процесу слідчої (розшукової) дії, що має бути поступовим, він спершу повинен освоїтися в новому середовищі й серед нових людей. Після встановлення психологічного контакту можна підвищити мотиваційну відповідальність дитини, повідомивши, що її показання важливі для розслідування.

Під час робочого етапу проведення слідчої (розшукової) дії слідчому необхідно поводитися спокійно, виявляти повагу та розуміння до неповнолітнього. У переважній більшості випадків ця категорія дітей потребує особливого ставлення, доброти й тепла, тому тактичні прийоми слід обирати виключно з урахуванням індивідуальних, фізичних і психологічних особливостей дитини. У випадку якщо неповнолітній є сором'язливим, невпевненим, слід підбадьорити та заохотити його. Такий стиль поведінки сприяє встановленню необхідного контакту з неповнолітнім, налаштовує його на відвертість зі слідчим (Shmyhol, 2007, p. 136).

На робочому етапі проведення слідчої (розшукової) дії слідчий також висуває та перевіряє слідчі версії в кримінальному провадженні, а саме про: особу неповнолітнього потерпілого, мотиви вчиненого кримінального правопорушення, факт імовірного перебільшення або фантазування неповнолітнім, імовірних співучасників тощо.

Під час допиту необхідно надати неповнолітньому змогу висловити власне бачення, не перебивати та не пришвидшувати процес його спогадів. Поспіх може призвести до втрати функцій пригадування та відновлення пам'яті. Спілкуючись із дитиною, що має складнощі в рефлексивній комунікації, інтерв'юер повинен намагатися: звести до мінімуму моменти, що

відволікають, у кімнаті для опитування; розбивати речення, щоб вони були стислими й виражали кожне одну окрему думку; робити тривалі паузи; зосереджувати увагу на невербальному спілкуванні (жести, вираз обличчя, зоровий контакт тощо) з боку дитини, щоб мати змогу швидко виявити, коли дитина не розуміє сказане (наприклад, дитина може почати корчити гримаси, робити тривалі паузи тощо); періодично перепитувати дитину, щоб переконатися, що вона все розуміє чи має якісь запитання (Porov, Urumova, & Tsiuman, 2021, p. 62).

Можна виокремити такі типові тактичні прийоми робочого етапу проведення слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх потерпілих із вадами психофізичного розвитку: тактичні прийоми, спрямовані на створення сприятливих умов для проведення слідчої (розшукової) дії; тактичні прийоми, спрямовані на встановлення психологічного контакту; формулювання різного виду запитань; використання чинника раптовості; допущення легенди; демонстрування речових доказів, іншої матеріально фіксованої інформації, оголошення показань інших осіб та інші.

Під час робочого етапу слідчий може залучати речі та предмети. До прикладу, у процесі слідчого експерименту допустимо використовувати предмети, які допоможуть перевірити слідчі версії (манекени, вимірювальне приладдя, інструменти). Можливе використання демонстраційних засобів (анатомічних ляльок) (Pavlova, 2020) для точної візуалізації дитиною органів, проєкції будови тіла людини з метою їх максимально точної назви.

Можна виокремити такі типові тактичні прийоми робочого етапу проведення слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх потерпілих із вадами психофізичного розвитку: тактичні прийоми, спрямовані на створення сприятливих умов для проведення слідчої (розшукової) дії; тактичні прийоми, спрямовані на встановлення психологічного контакту; формулювання різного виду запитань; використання чинника раптовості; допущення легенди; демонстрування речових доказів, іншої матеріально фіксованої інформації, оголошення показань інших осіб тощо.

На етапі фіксації рекомендовано використовувати звуко- та відеофіксацію, результати якої є додатком до протоколу слідчої (розшукової) дії. За їх допомогою слідчому вдасться з точністю зафіксувати не лише показання неповнолітнього, а й емоційний стан і невербальні реакції дитини.

Відеофіксація не лише полегшує проведення процесуальної дії, а й здатна надати в розпорядження слідчого, прокурора, суду важливу криміналістичну інформацію. За потреби до пояснення змісту такого додатка до слідчої

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.

(розшукової) дії може бути залучено відповідного спеціаліста. Результати психологічних досліджень для розкриття та розслідування кримінальних правопорушень, зокрема в частині використання невербальної інформації, є невід'ємною частиною цього процесу, їх повинні використовувати правоохоронці в комплексі з усіма напрацьованими в теорії та практиці криміналістики методами й засобами (Osypenko, & Progochenko, 2019, p. 394).

Під час третього етапу проведення слідчої (розшукової) дії слідчий фіксує перебіг і результати її проведення в протоколі, долучає додатки, схеми, малюнки тощо, повідомляє учасникам про завершення дій.

У процесі оцінки отриманих результатів та встановлення їх місця і значення в системі доказової інформації в кримінальному провадженні враховують передусім ті дані, які отримані слідчим унаслідок взаємодії з дитиною в процесі проведення конкретної слідчої (розшукової) дії. Слідчий виявляє допущені помилки, визначає рівень доцільності повторного проведення процесуальної дії, оцінює результати, зокрема і складені процесуальні документи.

Запорукою ефективного проведення слідчих (розшукових) дій є налагоджена взаємодія слідчого із широким колом суб'єктів, яка відображається в організаційно-тактичних і психологічних особливостях.

Ідеться про взаємодію з прокурором як процесуальним керівником під час досудового розслідування та ювенальним адвокатом як захисником дітей у кримінальному судочинстві.

Якщо ювенальний суддя, прокурор і слідчий є представниками органів державної влади, яких вона в межах закріплених функцій уповноважує на захист прав і свобод дітей, то адвокатська діяльність передбачає незалежну професійну діяльність адвоката щодо здійснення захисту, представництва й надання інших видів правової допомоги будь-якому клієнту (зокрема й неповнолітньому). Тому до адвоката, як і до лікаря, необхідно звертатися своєчасно, що буде запорукою належного захисту, представництва чи надання інших видів правової допомоги в усіх видах судочинства. Проте це не стосується неповнолітнього, який потрапив у конфлікт із законом, оскільки держава гарантує обов'язкову участь захисника такій особі (Olshanetskyi, 2020, p. 52). Тобто йдеться про необхідність забезпечення повноцінного функціонування системи сучасної ювенальної юстиції (Dmytryshyna, 2020), а саме для неповнолітнього потерпілого.

За результатами аналізу нормативно-правових актів і практичної діяльності можна сформулювати коло уповноважених органів, підрозділів й окремих осіб, з якими взаємодіє

слідчий під час проведення слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх потерпілих із вадами психофізичного розвитку: 1) правоохоронні органи та їх представники, зокрема співробітники оперативних підрозділів, дільничні інспектори поліції, інспектори ювенальної превенції, спеціалісти-криміналісти, судові експерти, інші уповноважені службові особи; 2) органи державної влади й органи місцевого самоврядування та їх представники; 3) міжнародні, громадські організації та їх представники; 4) заклади освіти та їх представники: дошкільної, повної загальної середньої, позашкільної, спеціалізованої, професійної (професійно-технічної), фахової передвищої, вищої освіти, зокрема за напрямом інклюзивного навчання; 5) громадськість, медіа та їх представники.

Можна виокремити такі форми взаємодії слідчого із зазначеними суб'єктами під час проведення слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх потерпілих із вадами психофізичного розвитку: 1) загальна форма взаємодії, яку реалізують з інформаційною, довідковою метою, задля збирання та передання інформації; 2) спеціальна форма взаємодії, під час якої реалізується діяльність слідчо-оперативної групи, слідчий надає письмові й усні доручення, вказівки іншим суб'єктам, приймає процесуальні рішення в кримінальному провадженні; 3) непроцесуальна форма взаємодії, у межах якої виконують організаційно-тактичні й управлінські завдання.

Типовими суб'єктами, з якими взаємодіє слідчий під час проведення слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх потерпілих із вадами психофізичного розвитку, є співробітники оперативних підрозділів, спеціалісти-криміналісти, судові експерти та ін. На думку В. О. Малярової та Л. В. Дмитрієвої (2017), суб'єктами взаємодії під час розслідування кримінальних правопорушень за участю неповнолітніх слід вважати: оперативні підрозділи; спеціальні підрозділи поліції у справах дітей; служби дільничних інспекторів; спеціальні органи та служби у справах дітей, установи для дітей; освітні заклади (школи, гімназії, ліцеї, технікуми, інститути тощо); підприємства, установи, організації будь-якої форми власності; експертні установи, окремих експертів і спеціалістів; медіа та громадськість.

Під час здійснення досудового розслідування за участю неповнолітніх потерпілих із вадами психофізичного розвитку слідчий взаємодіє з оперативними підрозділами та їх представниками. До прикладу, під час обшуку слідчому складно самостійно здійснити обшук приміщення, урахувавши самостійно всі аспекти. Інформація, якою володіє оперативний працівник, може допомогти у встановленні точного місця перебування особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, його

зв'язків, інтересів, особливостей способу життя, впливатиме на перебіг запланованої слідчої (розшукової) дії. Взаємодія з оперативними працівниками допомагає слідчому швидко здобути інформацію, отриману негласним шляхом, на підставі чого обговорюють оптимальний час проведення слідчої (розшукової) дії, місце, кількість учасників, характер об'єктів пошуку тощо. Перед проведенням слідчої (розшукової) дії оперативний працівник за дорученням слідчого має змогу здійснити збір характеризуючих матеріалів щодо неповнолітнього потерпілого з метою визначення його індивідуальних особливостей. Тож взаємодія слідчого з оперативними підрозділами має ґрунтуватися на спільній, злагодженій діяльності з попередньо узгодженим обміном інформацією, що сприятиме встановленню обставин кримінального правопорушення.

Важливим суб'єктом під час взаємодії зі слідчим у процесі проведення слідчої (розшукової) дії за участю неповнолітнього потерпілого з вадами психофізичного розвитку є підрозділи ювенальної превенції Національної поліції України. Працівники відділу превенції, дільничні офіцери поліції НПУ (Korniienko, 2018) допомагають слідчому в реалізації організаційно-тактичних засад під час проведення слідчих (розшукових) дій. Зокрема, це можуть бути допомога в пошуку спеціалістів, понятих, опитування громадян, збір інформації, виконання доручень слідчого тощо.

Потребує уваги взаємодія слідчого із судовим експертом під час підготовки та проведення судових експертиз у межах розслідування кримінальних проваджень щодо неповнолітніх потерпілих із вадами психофізичного розвитку. Наприклад, винесення постанови про призначення судової психіатричної експертизи щодо неповнолітнього цієї категорії надасть можливість слідчому вивчити та зрозуміти стан психічного здоров'я дитини, встановити обставини події, деталізувати перебіг їх вчинення. Під час призначення судово-психіатричної експертизи її предметом є дослідження медичних і юридичних критеріїв, психічного стану та змісту безпорадного стану неповнолітнього.

Науковці зауважують, що безпорадним станом потерпілої можна визначити її нездатність розуміти характер і значення вчинюваних щодо неї протиправних дій та чинити опір злочинцю. Використання безпорадного стану потерпілої особи передбачає використання її несвідомого стану або фізичної нездатності чинити опір, що може бути пов'язане з низкою причин, які зрештою можуть бути зведені до фізичних чи психічних факторів (Okhrimenko, & Luzanova, 2016, p. 103).

Безпорадний стан неповнолітніх потерпілих із вадами психофізичного розвитку є наслідком або

хронічних, або тимчасових психічних розладів, слабоумства, інших соматичних захворювань. Також може бути наслідком застосованого стосовно дітей насильства, про що зауважує Ю. Б. Комаринська (2021). Проведення судово-психіатричної експертизи дасть змогу вичерпно дослідити обставини кримінального правопорушення.

Саме тому важливим аспектом проведення такої експертизи є належна взаємодія слідчого із судовим експертом на кожному з етапів, розпочинаючи зі збору характеризуючих матеріалів щодо дитини й до формування висновку експерта.

Спільне виконання поставлених завдань у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх потерпілих із вадами психофізичного розвитку може відбуватися за допомогою спільної діяльності слідчого та компетентних представників державних органів (ідеться, наприклад, про службу у справах дітей і сім'ї районної або обласної державної адміністрації). Оскільки до завдань цієї служби належить контроль за умовами утримання, виховання дітей, які опинилися в складних життєвих обставинах, слідчому доволі часто доводиться здійснювати взаємодію за цим напрямом.

Тому завданням спеціальних органів і служб у справах дітей та установ для дітей є не лише забезпечення прав дитини та її інтересів у суспільстві, а й вжиття необхідних заходів під час кримінального провадження, які спрямовані на охорону здоров'я неповнолітнього та соціальний захист у тому випадку, коли останній опинився в складних життєвих обставинах.

За таких умов участь представників спеціальних органів і служб у справах дітей та їх взаємодія зі слідчим як під час кримінального провадження, так і під час судового розгляду є обов'язковою.

Щодо притулків для дітей, центрів соціально-психологічної та медико-соціальної реабілітації дітей, соціально-реабілітаційних центрів (дитячих містечок), освітніх закладів, зокрема шкіл і професійних училищ соціальної реабілітації, зауважимо, що їх функціями є освітня діяльність, виховання, соціальна реабілітація, соціальний захист, надання соціальної, педагогічної та психологічної допомоги тощо (Ishchenko, 2022, p. 311). За цими напрямками їх уповноважені представники можуть надати допомогу під час розслідування.

Взаємодія слідчого з переліченими суб'єктами підвищує ефективність проведення слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх потерпілих із вадами психофізичного розвитку, оскільки за їх допомогою слідчий збирає характеризуючі матеріали щодо дитини. Важливим

аспектом є виконання інших завдань кримінального провадження, до прикладу, за необхідності представники ввірених установ і закладів можуть підготувати спеціально облаштоване місце для проведення слідчих (розшукових) дій у межах проживання дитини, мінімізуючи ризики повторного травмування дитини.

Підсумовуючи, зауважимо, що спільна діяльність слідчого з іншими суб'єктами під час проведення слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх потерпілих із вадами психофізичного розвитку має правове закріплення, що відображено в загальній формі взаємодії, яка реалізується з інформаційною, довідковою метою, задля збирання та передання інформації, у спеціальній формі взаємодії, під час якої слідчий надає письмові й усні доручення, вказівки іншим суб'єктам, приймає процесуальні рішення в кримінальному провадженні та непроцесуальній формі взаємодії, у межах якої виконуються організаційно-тактичні, психологічні й управлінські завдання.

Висновки

Структуру тактики слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх потерпілих із вадами психофізичного розвитку слід розглядати відповідно до етапів: підготовка; проведення; фіксація перебігу й результатів, їх оцінка. Слід формувати організаційно-тактичні й психологічні засади проведення слідчих (розшукових) дій на кожному з етапів.

Результати слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх потерпілих із вадами психофізичного розвитку залежать від дій слідчого на підготовчому етапі, які можна поділити на дві стадії: 1) підготовчі дії до початку (до виїзду) проведення слідчої (розшукової) дії; 2) підготовчі дії безпосередньо на місці проведення слідчої (розшукової) дії;

На першій стадії підготовчого етапу слідчий визначає мету й завдання діяльності. На другій стадії підготовки безпосередньо на місці проведення створює обстановку й умови, максимально наближені до запланованих, забезпечує належні умови проведення, охорону місця проведення

слідчої (розшукової) дії, відновлює обстановку у випадку її порушення (до прикладу, під час проведення слідчого експерименту) тощо. На місці безпосереднього проведення слідчих (розшукових) дій слідчий перевіряє присутність усіх учасників, проводить їх інструктаж.

Наступним етапом проведення слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх потерпілих із вадами психофізичного розвитку є робочий, під час якого реалізуються тактичні прийоми слідчої (розшукової) дії.

На етапі фіксації рекомендовано використовувати аудіо- та відеофіксацію, результати якої будуть додатком до протоколу слідчих (розшукових) дій. За допомогою використання звуко-, відеозапису слідчому вдасться точно зафіксувати не лише показання неповнолітнього, а й емоційний стан і невербальні реакції дитини.

Запорукою ефективного проведення слідчих (розшукових) дій є налагоджена взаємодія слідчого із широким колом суб'єктів, що відображається в організаційно-тактичних і психологічних особливостях.

За результатами аналізу нормативно-правових актів і практичної діяльності окреслено коло уповноважених органів, підрозділів й окремих осіб, з якими взаємодіє слідчий під час проведення слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх потерпілих із вадами психофізичного розвитку: 1) правоохоронні органи та їх представники, зокрема співробітники оперативних підрозділів, дільничні інспектори поліції, інспектори ювенальної превенції, спеціалісти-криміналісти, судові експерти, інші уповноважені службові особи; 2) органи державної влади й органи місцевого самоврядування та їх представники; 3) міжнародні, громадські організації та їх представники; 4) заклади освіти та їх представники: дошкільної, повної загальної середньої, позашкільної, спеціалізованої, професійної (професійно-технічної), фахової передвищої, вищої освіти, зокрема за напрямом інклюзивного навчання; 5) громадськість, медіа та їх представники.

References

- [1] Davydiuk, P.P., & Kyrychuk, B.S. (2023). Peculiarities of the use of tactical techniques during the interrogation of minors by the investigator. *Science and technology today*, 13(27), 68-80. doi: 10.52058/2786-6025-2023-13(27)-68-80.
- [2] Dmytryshyna, T.I. (2020). Juvenile justice: international experience and prospects for its implementation in Ukraine. *Entrepreneurship, economy and law*, 1, 210-219. doi: 10.32849/2663-5313/2021.1.37.
- [3] Ishchenko, I.V. (2022). Study of the place of the National Police units in the system of bodies and services for children's affairs regarding the implementation of juvenile prevention. *Law and society*, 4, 308-314. doi: 10.32842/2078-3736/2022.4.44.

- [4] Kashpur, A.S., & Sokyran, F.M. (2021). Interrogation of a minor: forensic and psychological characteristics. *Legal psychology*, 2(29), 61-69. doi: 10.33270/03212902.6110.
- [5] Komarynska, Yu.B. (2021). Psychological and forensic characteristics of the victim in criminal offenses related to domestic violence. *Legal psychology*, 2(29), 82-90. doi: 10.33270/03212902.82.
- [6] Korniienko, M.V. (2018). Peculiarities of ensuring and protecting the rights of children by the district police officer. *Legal journal of Donbass*, 3(64), 100-107. doi: 10.32366/2523-4269-2018-64-3-100-107.
- [7] Maliarova, V.O., & Dmytriieva, L.V. (2017). Types and forms of interaction under the influence of new criminal procedural legislation. *Scientific Bulletin of the Uzhhorod National University*, 2(43), 179-182.
- [8] Okhrimenko, I.M., & Luzanova, H.O. (2016). Problems of appointing forensic psychological examinations of victims during the investigation of sexual crimes. *Entrepreneurship, economy and law*, 4, 102-107.
- [9] Olshanetskyi, I.V. (2020). Juvenile justice: problems of legislative regulation of its bodies in Ukraine (juvenile judge, prosecutor, investigator, lawyer). *Constitutional state*, 37, 45-56. doi: 10.18524/2411-2054.2020.37.201508.
- [10] Osypenko, I.P., & Prorochenko, V.V. (2019). Use of opportunities of non-verbal information in the investigation of crimes. *Legal scientific electronic journal*, 6, 392-395. doi: 10.32782/2524-0374/2019-6/94.
- [11] Pasko, O.M., & Horoshko, V.V. (2022). Communicative readiness of the investigator as a necessary component of the interrogation of minors. *South Ukrainian legal journal*, 1-2, 273-277. doi: 10.32850/sulj.2022.1-2.48.
- [12] Pavlova, N.V. (2020). The use of demonstration tools (anatomical dolls) during the interrogation of a minor. *Scientific Bulletin of the Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs*, 1, 215-220. doi: 10.31733/2078-3566-2020-1-215-220.
- [13] Pchelina, O. (2020). Use of special knowledge in the field of psychology in criminal proceedings. *Entrepreneurship, economy and law*, 7, 365-370. doi: 10.32849/2663-5313/2020.7.62.
- [14] Popov, H., Urumova, I., & Tsiuman, T. (2021). *Methodological recommendations for interviewing children as part of the investigation*. T. Tsiuman (Eds.). Kyiv. Retrieved from https://rescentre.org.ua/images/Uploads/Files/child_witness_dl/Method_recommendations_opytyvanya_ditey_UKR.pdf.
- [15] Reporting on registered criminal offenses and the results of their pretrial investigation. *Site "Office of the Prosecutor General"*. Retrieved from <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2>.
- [16] Shmyhol, T.H. (2007). Peculiarities of interrogation tactics in the investigation of crimes committed by minors. *Entrepreneurship, economy and law*, 8, 134-137.
- [17] Suvorova, A.O. (2023). Peculiarities of the tactics of examining minor victims with disabilities of psychophysical development. *Legal psychology*, 1(32), 128-137. doi: 10.33270/03233201.128.
- [18] Terekhovych, V.N., & Niemande, Ye.V. (2018). The essence of forensic tactics. *Theory and practice of forensic examination and criminology*, 18, 35-44. doi: 10.32353/khrife.2018.04.
- [19] Yatsyna, O.F. (2022). The impact of war on mental health: signs of psychological traumatization of children and adolescents. *Scientific perspectives*, 7(25), 554-567. doi: 10.52058/2708-7530-2022-7(25)-554-567.
- [20] Yefimov, M.M. (2020). Peculiarities of establishing psychological contact during interrogation during the investigation of crimes against morality. *Scientific Bulletin of the Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs*, 1, 200-204. doi: 10.31733/2078-3566-2020-1-200-204.

Список використаних джерел

- [1] Давидюк П. П., Киричук Б. С. Особливості використання тактичних прийомів під час проведення слідчим допиту неповнолітніх осіб. *Наука і техніка сьогодні*. 2023. № 13 (27). С. 68–80. doi: 10.52058/2786-6025-2023-13(27)-68-80.
- [2] Дмитришина Т. І. Ювенальна юстиція: міжнародний досвід та перспективи його впровадження в Україні. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 1. С. 210–219. doi: 10.32849/2663-5313/2021.1.37.
- [3] Іщенко І. В. Дослідження місця підрозділів Національної поліції в системі органів і служби у справах дітей щодо здійснення ювенальної превенції. *Право і суспільство*. 2022. № 4. С. 308–314. doi: 10.32842/2078-3736/2022.4.44.
- [4] Кашпур А. С., Сокиран Ф. М. Допит неповнолітнього: криміналістична та психологічна характеристика. *Юридична психологія*. 2021. № 2 (29). С. 61–69. doi: 10.33270/03212902.6110.
- [5] Комаринська Ю. Б. Психолого-криміналістична характеристика особи потерпілого в кримінальних правопорушеннях, пов'язаних із домашнім насильством. *Юридична психологія*. 2021. № 2 (29). С. 82–90. doi: 10.33270/03212902.82.

- [6] Корнієнко М. В. Особливості забезпечення і захисту прав дітей дільничним офіцером поліції. *Правовий часопис Донбасу*. 2018. № 3 (64). С. 100–107. doi: 10.32366/2523-4269-2018-64-3-100-107.
- [7] Малярова В. О., Дмитрієва Л. В. Види і форми взаємодії під впливом нового кримінального процесуального законодавства. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2017. № 2 (43). С. 179–182. (Серія «Право»).
- [8] Охріменко І. М., Лузанова Г. О. Проблематика призначення судово-психологічних експертиз щодо потерпілих під час розслідування статевих злочинів. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 4. С. 102–107.
- [9] Ольшанецький І. В. Ювенальна юстиція: проблеми законодавчого врегулювання її органів в Україні (ювенальний суддя, прокурор, слідчий, адвокат). *Правова держава*. 2020. № 37. С. 45–56. doi: 10.18524/2411-2054.2020.37.201508.
- [10] Осипенко І. П., Пророченко В. В. Використання можливостей невербальної інформації у розслідуванні злочинів. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 6. С. 392–395. doi: 10.32782/2524-0374/2019-6/94.
- [11] Пасько О. М., Горошко В. В. Комунікативна готовність слідчого як необхідний складник допиту неповнолітніх. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2022. № 1–2. С. 273–277. doi: 10.32850/sulj.2022.1-2.48.
- [12] Павлова Н. В. Використання демонстраційних засобів (анатомічних ляльок) під час допиту малолітньої особи. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2020. № 1. С. 215–220. doi: 10.31733/2078-3566-2020-1-215-220.
- [13] Пчеліна О. Використання спеціальних знань в галузі психології у кримінальному провадженні. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 7. С. 365–370. doi: 10.32849/2663-5313/2020.7.62.
- [14] Методичні рекомендації щодо опитування дітей у межах розслідування : метод. посіб. / [авт.-упоряд. : Г. Попов, І. Урумова, Т. Цюман] ; за заг. ред. Т. Цюман. Київ, 2021. 112 с. URL: https://rescentre.org.ua/images/Uploads/Files/child_witness_dl/Metod_recomendations_opytyvanya_ditey_UKR.pdf.
- [15] Звітність про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування. *Офіс Генерального прокурора* : [сайт]. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2>.
- [16] Шмиголь Т. Г. Особливості тактики проведення допиту при розслідуванні злочинів, учинених неповнолітніми. *Підприємництво, господарство і право*. 2007. № 8. С. 134–137.
- [17] Суворова А. О. Особливості тактики освідчення неповнолітніх потерпілих із вадами психофізичного розвитку. *Юридична психологія*. 2023. № 1 (32). С. 128–137. doi: 10.33270/03233201.128.
- [18] Терехович В. Н., Німанде Є. В. Сутність криміналістичної тактики. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2018. Вип. 18. С. 35–44. doi: 10.32353/khrife.2018.04.
- [19] Яцина О. Ф. Вплив війни на психічне здоров'я: ознаки травматизації психіки дітей та підлітків. *Наукові перспективи*. 2022. № 7 (25). С. 554–567. doi: 10.52058/2708-7530-2022-7(25)-554-567.
- [20] Єфімов М. М. Особливості встановлення психологічного контакту при проведенні допиту під час розслідування злочинів проти моральності. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2020. № 1. С. 200–204. doi: 10.31733/2078-3566-2020-1-200-204.
-

Conducting Investigative (Detective) Actions with the Participation of Minor Victims with Disabilities: Organizational, Tactical and Psychological Principles

CHORNOUS Yuliia

Doctor of Law, Professor,
Professor of the Department of Criminalistics and Forensic Medicine
of the National Academy of Internal Affairs
Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9710-4858>;

SUVOROVA Anastasiia

Researcher of the Department of Criminology
and Forensic Medicine of the National Academy of Internal Affairs
Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7508-290X>

Abstract. The study of statistical data on the dynamics of criminal offenses committed against minor victims with disabilities of psychophysical development demonstrated their quantitative growth. First of all, this is due to the fact that minor victims with disabilities of psychophysical development are characterized by victimhood. The conditions of martial law, overcoming the full-scale aggression of the Russian Federation, have negative consequences, but the war has a detrimental effect on the physical, psychological and mental health of children. Peculiarities of the investigation, tactics of investigative (search) actions related to the pathological condition of such children, who, if present, have a disability, were not the subject of scientific research, which determined its relevance. The purpose of the article is to reveal the content of investigative (research) actions with the participation of minor victims with disabilities of psychophysical development in accordance with organizational, tactical and psychological principles. The research used the process of both general scientific and special legal methods: comparative legal, system-structural, and the method of system analysis. In order to cover the issues in detail, a view on the structure of the tactics of investigative (search) actions was chosen as the basis according to the stages: preparation; carrying out; recording of progress and results, their evaluation. accordingly, the organizational-tactical and psychological measures of conducting investigative (search) actions at each of the stages are revealed. The importance of the interaction of the investigator with other subjects during the implementation of the assigned tasks is demonstrated. To increase the effectiveness of practical activities, to improve the formation of theoretical and practical recommendations in the context of the fact that the joint activity of the investigator with other subjects during investigative (search) actions involving minor victims with disabilities of psychophysical development has legal consolidation, which is reflected in a general form. interaction (implemented with information, reference transmission for collecting and transmitting information), as well as in a special form of interaction (during which the next party provides letters and oral instructions, instructions to other subjects, procedural decisions in criminal proceedings), as well as in a non-procedural form interaction, within which organizational-tactical, psychological and managerial tasks are provided.

Keywords: pretrial investigation; human rights and freedoms; tactical technique; criminal offense; specialist; psychologist; doctor; forensic medical expert.

DOI: 10.33270/03243401.18
УДК 159.922

Організаційно-методичні засади надання психологічної допомоги учасникам бойових дій

РОМАНЕНКО Оксана*

доктор психологічних наук, професор,
професор кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ
м. Київ, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0104-0093>

Анотація. Актуальність дослідження обумовлена необхідністю інтенсифікації психологічної допомоги учасникам бойових дій. Мета статті полягає у визначенні організаційно-методичних засад надання психологічної допомоги учасникам бойових дій. Методологію аналізу проблеми становить загальна теорія трансформації особистісних змін у кризових умовах, що ґрунтується як на диференціації, так і на інтеграції наявних знань у різних галузях, а також психотерапевтичні концепції впливу на особистість. Методи дослідження: аналіз та узагальнення результатів прикладних досліджень у галузі надання психологічної допомоги учасникам бойових дій. Проаналізовано зарубіжний та вітчизняний досвід вивчення психоемоційних станів особистості під впливом психотравми в умовах воєнного стану. Визначено переваги інтегративного підходу в системі методів психологічної допомоги учасникам бойових дій. Окреслено завдання психотерапевтичного впливу на особистість учасника бойових дій, що фокусуються на трьох складових самосвідомості: саморозумінні (когнітивний аспект), самоставленні (емоційний аспект) і саморегуляції (поведінковий аспект). Обґрунтовано необхідність поєднання індивідуальних і групових форм психотерапевтичного впливу з висвітленням ролі основних факторів: універсальності проблем; психоедукації; саморозкриття; акцептації; катарсису; спонукання до альтруїзму; надання зворотного зв'язку; корективного емоційного досвіду; формування згуртованості групи. Доведено, що психологічна допомога учасникам бойових дій реалізується через широке коло загальних факторів впливу, яка призводить до певних змін в особистісному розвитку. Описано основні етапи застосування методу Френка Пьюселіка як одного з найефективніших методів психологічної допомоги учасникам бойових дій. Визначено загальну стратегію психологічної допомоги учасникам бойових дій, що полягає у відокремленні особистості від травмувальних подій шляхом перетворення досвіду в спогади, знаходження його конструктивного змісту. Представлено трактування особистісних змін як механізму міжсистемного переходу до нової ідентичності, що поєднує позитивні й негативні сторони. Практична значущість представлена визначенням форм і методів психологічної допомоги учасникам бойових дій.

Ключові слова: психотравма; посттравматичний стресовий розлад; трансформація особистості; інтегративний підхід; фактори психотерапевтичної дії.

Історія статті:

Отримано: 01.02.2024
Переглянуто: 05.03.2024
Прийнято: 04.04.2024

Рекомендоване посилання:

Романенко О. Організаційно-методичні засади надання психологічної допомоги учасникам бойових дій. *Юридична психологія*. 2024. № 1 (34). С. 18–25. doi: 10.33270/03243401.18.

*Відповідальний автор

Вступ

Вплив війни на психічне здоров'я громадян у зв'язку з повномасштабним вторгненням Росії в Україну обумовлює необхідність створення умов, які дають змогу подолати фізичні, технологічні, інформаційні та соціально-психологічні загрози українському суспільству. Психологічні аспекти виконання цих завдань представлені в роботах вітчизняних вчених. Проведено дослідження першої хвили стресу, тривоги та депресії в Україні (Kugarov et al., 2023). Здійснено спробу виявлення та лікування нейропсихологічних наслідків збройних конфліктів (Jain et al., 2022). Досліджено специфіку стресу і травми втрати під час переселення цивільних біженців унаслідок російської агресії в Україні (Konstantinov, Reznik, & Isralowitz, 2022). Описано психічні розлади особистості під впливом війни в Україні (Sodolevska, 2023; Bereznenko, & Tsymbal, 2023). Визначено вплив війни на психічне здоров'я молоді (Pavlenko et al., 2023; Yatsyna, 2022). Висвітлено специфіку взаємодії поліції та військових залежно від ухвалення рішень в мирний час, на війні чи на постконфліктній фазі (Mattingsdal et al., 2023).

Безпрецедентні ризики для життя та здоров'я постають насамперед перед її захисниками, представниками силових структур – військовими та поліцейськими, які беруть участь у воєнних діях і потребують психологічної допомоги в умовах бойової травми. Водночас, з огляду на складність ситуації, що склалася, звичні засоби часто виявляються недостатньо дієвими, що актуалізує потребу в подальших розробках за цим напрямом та узгоджується з магістральними напрямками державної політики в галузі захисту і збереження психічного здоров'я громадян.

Пережиті військові події виходять за межі звичного досвіду особистості, людина опиняється в стані психічного виживання під впливом таких чинників: усвідомлення загрози життя (біологічний страх смерті, поранення, болю, інвалідизації); переживання психоемоційного стресу внаслідок загибелі товаришів і необхідності вбивати; стан невизначеності й необхідність миттєво реагувати на раптові події в умовах дефіциту часу; блокування базисних потреб організму в повноцінному сні та харчуванні; складнощі пристосування до кліматичних і погодних умов. Бойові дії – це стресова подія виняткового характеру, що призводить до загального дистресу майже в усіх її учасників.

Різні аспекти опрацювання цих питань обговорюють у дослідженнях сучасні вчені. Визначено специфіку стресових станів і психічного здоров'я комбатантів під час російського вторгнення (Pavlova et al., 2022; Pinchuk et al., 2022). Проаналізовано можливі трансформації особистості поліцейського в період воєнного стану, які можуть мати як позитивний, адаптивний характер, так і спричинювати складнощі в подальшому несенні служби в умовах мирного життя (Budanova, 2023).

Огляд літератури

Участь у бойових діях завжди приводить до значних якісних змін свідомості людини. Результати досліджень науковців засвідчують, що під час війни стрес переживає людина по-різному, але учасники бойових дій мають підвищений ризик розвитку симптомів посттравматичного стресового розладу як наслідку отримання бойової психотравми. В основі психотравми лежить суб'єктивне переживання невідповідності між загрозливими чинниками ситуації та здатністю психіки до їх подолання, що супроводжується страхом, почуттям безпорадності та втрати контролю, змінами в когнітивній та емоційній сферах, які можуть призвести до соматичних, психічних і особистісних розладів. Психотравму розглядають як наслідок пережитого стресу представниками різних напрямів сучасної психології (Lozinska, 2019).

Психотравма військовослужбовців може бути обумовлена як пережитою екстремальною подією, так і тривалим дистресом унаслідок нагромадження негативного досвіду (Barzoki et al., 2023; Rybchuk, 2020). Комбатанти, які отримали психотравму внаслідок екстремальної події, підлягають стану гострого травматичного стресу, після якого настає період відновлення. Водночас у певної частини військовослужбовців вплив стресора може бути пролонгованим і трансформуватися в психотравматичний стресовий розлад (Kazlauskas, Kairyte, & Zelviene, 2023). Учені акцентують на високій імовірності перетворень невротичних реакцій гострого періоду психотравми та появи особистісних і поведінкових розладів у віддаленому періоді (Koven, 2018; Sayer, Ostrowski-Delahanty, Pacella-LaBarbara, & Douglas, 2022; Langer, Dymczyk, Brehm, & Ronel, 2023).

Низку досліджень вітчизняних учених присвячено змінам психоемоційних станів учасників бойових дій, що виявляється насамперед у порушенні соціальної адаптації (Prorok, Tsarenko, & Voiko, 2021). Доведено, що внаслідок виснаження внутрішніх резервів психіки та зниження адаптаційних можливостей особистості відбувається формування психічних поведінкових розладів, що є одним із можливих сценаріїв спроби переналаштування ментальної сфери до нових умов дійсності, а саме до життя в умовах воєнного стану (Halych, M., & Halych, Y., 2023). Описано депресивно-тривожний тип соціальної дезадаптації особистості, що виявляється в зниженні активності, песимістичних думках, що поєднані з підвищеною тривогою та занепокоєнням (Bereznenko, & Tsymbal, 2023). Проаналізовано вплив досвіду бойових дій та інтенсивності травмування під час воєнного конфлікту на формування агресивної поведінки комбатантів після повернення додому й можливого вживання алкоголю як засобу змінити реальність чи змиритися з нею (Pidlisnyi, & Dembitskyi, 2022).

Наслідки психічних і поведінкових розладів небезпечні для якості життя особистості в усіх сферах суспільного життя. Вони можуть призвести до суїцидальної поведінки, поведінкових порушень з патологічною зміною особистості, сильних і тривалих депресій, повної соціальної ізоляції, уживання психоактивних речовин та алкоголю, неможливості здійснювати будь-які повсякденні дії (Shelestova, 2021).

Основним критерієм непсихотичного рівня травматизації військовослужбовців є збереження в них критичної оцінки подій та здатності до цілеспрямованої діяльності (Pidlisnyi, 2023). Складність і тривалість переживання бойового стресу залежать від сукупності чинників: індивідуально-особистісних рис, типу нервової системи, суб'єктивної значущості пережитих подій, способів опанувальної поведінки, рівня професійної та психологічної готовності до ведення бойових дій.

Матеріали та методи

Мета статті полягає у визначенні організаційно-методичних засад надання психологічної допомоги учасникам бойових дій. Відповідно до мети окреслено завдання дослідження, які обумовили такі етапи опрацювання проблеми: 1) визначення стану дослідження впливу участі в бойових діях на особистість; 2) висвітлення переваг інтегративного підходу в системі надання психологічної допомоги комбатантам; 3) обґрунтування форм і методів надання психологічної допомоги учасникам бойових дій.

Методологію аналізу проблеми становлять загальна теорія трансформації особистісних змін у кризових умовах, що ґрунтується як на диференціації, так і інтеграції наявних знань у різних галузях, а також психотерапевтичні концепції впливу на особистість. Методи дослідження: аналіз та узагальнення результатів прикладних досліджень у галузі надання психологічної допомоги учасникам бойових дій.

Результати й обговорення

Психогенні фактори впливу участі у воєнних діях на особистість комбатанта обумовлюють інтенсифікацію пошуку шляхів підвищення якості й доступності психологічної допомоги. На разі проходять апробацію нові протоколи психотерапії, що засвідчують ефективність застосування інтегративного підходу в розробленні моделей надання психологічної допомоги.

Застосуванню інтегративного підходу під час надання психологічної допомоги учасникам бойових дій сприяє наявність таких ознак.

По-перше, ідея інтеграції різних психотерапевтичних засобів закладена в сутності особистісно орієнтованих систем психотерапії, внутрішній логіці розвитку цих систем, оскільки будь-яка психотерапія, що орієнтується на

особистісні зміни, акцентуючись переважно на певну площину особистісного функціонування (когнітивну, емоційну, поведінкову), не може не враховувати інші. З огляду на травматичний вплив бойового досвіду на різні сфери особистості комбатанта, ця перевага інтегративного підходу вбачається пріоритетною. Завдання психотерапевтичного впливу фокусуються на трьох складових самосвідомості: саморозумінні (когнітивний аспект), самоставленні (емоційний аспект) і саморегуляції (поведінковий аспект), що дає змогу визначити загальну мету психотерапії як розширення сфери самосвідомості.

По-друге, важливе значення має активне впровадження в практику групової психотерапії, яка створює унікальну терапевтичну ситуацію, що пов'язана із залученням клієнта в реальну взаємодію з іншими людьми. Водночас складаються умови інтенсивного психологічного впливу на всі аспекти особистісного функціонування. Групова форма визнана найефективнішою в роботі з учасниками бойових дій, оскільки вони об'єднані бойовим досвідом, а також його травматичним впливом. Відомо, що учасники бойових дій часто уникають спілкування з цивільними, не обговорюють з ними військових тем, спілкуються лише серед побратимів у малих групах.

По-третє, суттєвою перевагою інтегративного підходу в роботі з учасниками бойових дій є застосування загальних факторів психотерапії, притаманних різним її формам і методам. Розглянемо специфіку їх застосування, що має реалізуватися переважно шляхом проведення групових форм роботи.

1. Універсальність проблем. Цей фактор передбачає переконання людини з травматичним досвідом, що її проблеми притаманні також іншим людям, що вона не самотня у своїх переживаннях. Часто військові, які пережили травматичний досвід, важке поранення, ураження фізичного або психічного здоров'я через різні причини ізольовані від соціальних контактів і відчують себе відкинутими. Активна взаємодія в групі з побратимами в атмосфері прийняття та взаємної підтримки чинить сильний вплив на них, обумовлює позитивні зміни. Коли вони дізнаються, що в інших членів групи є схожі почуття, їм стає значно легше. Почуття єдності та належності до певної групи визначають у психотерапії як найпотужніший та універсальний фактор, що сприяє появі почуття спільності й солідарності з іншими, а також підвищує самооцінку.

2. Акцептація (прийняття). Цей фактор означає емоційну підтримку з боку психолога та інших членів групи. Велике значення при цьому має створення клімату психологічної безпеки. Безумовне прийняття переживань і станів учасників бойових дій є ознакою позитивного ставлення до них, вшанування та подяки за

небезпечною службою. У найзагальнішій формі цей фактор виявляється в тому, що психолог і члени групи слухають одного з учасників та намагаються його зрозуміти. На цьому ґрунтується прийняття та співчуття. Його приймають таким, яким він є, з власними думками та почуттями. Близьким до емоційної підтримки механізмом є «вселення надії», що означає появу надії на успіх лікування під впливом поліпшення стану інших учасників групи та власних досягнень. Багаторазове повторення слів підтримки, підбадьорювання є потужним засобом психотерапевтичного впливу, який дає змогу сформувати в особистості позитивну установку, свідоме переконання щодо власної значущості та спроможності до позитивних змін.

3. Альтруїзм. Цей фактор означає можливість у процесі групової психотерапії допомагати один одному, робити щось для іншого. Допомагаючи іншим висловити свої переживання та опрацювати їх, людина одночасно зміцнює віру у власні можливості. Цей фактор допомагає подолати хворобливу спрямованість на себе, підвищує почуття належності до соціальної групи. Закріплення альтруїзму в структурі особистості як способу дії сприяє усвідомленню сенсу власного життя, який завжди знаходиться у сфері соціальних взаємин.

4. Катарсис. Цей фактор означає відреагування, емоційне розвантаження, вираження сильних почуттів у групі. Сильний вияв афекту є важливою складовою психотерапевтичного процесу. Відреагування саме собою не призводить до радикальних трансформацій, але створює певні передумови для змін. Емоційне відреагування приносить полегшення учасникам групи та має підтримуватися навколишніми.

5. Саморозкриття (самоексплорація). На думку З. Фрейда, хворому приносить полегшення можливість вільно висловлюватися щодо своєї хвороби. Цей фактор стимулює щирість, вияви прихованих думок, бажань і переживань. Необхідною умовою цього є взаєморозуміння та підтримка інших членів групи. Психологу слід бути обізнаним стосовно стратегій і тактик когнітивної наративної терапії.

6. Зворотний зв'язок. Цей фактор полягає в тому, що людині стає відомо від інших членів групи, як вони сприймають її поведінку, як вона на них впливає. Інші люди можуть бути витокм інформації про нас самих. Особливу цінність становить наявність диференційованого зворотного зв'язку – позитивного чи негативного, на основі чого людина вчиться критичніше оцінювати свою поведінку. Учасники бойових дій, що мають певні негативні поведінкові вияви, за рахунок зворотного зв'язку здатні краще усвідомити свої неадаптивні форми поведінки та в ситуації взаємного прийняття з боку членів групи змінити її, розробити й закріпити нові, конструктивніші способи поведінки та спілкування. Отримання

нової інформації про себе за рахунок зворотного зв'язку призводить до змін і розширення самосвідомості.

7. Корективний емоційний досвід. Цей фактор становить інтенсивне переживання актуальних відношень або ситуацій, завдяки яким відбувається корекція неправильного узагальнення, здійсненого на основі минулих травматичних переживань. Виявлення та реконструкція емоційних і поведінкових стереотипів у групі надає можливість для їхнього терапевтичного опрацювання.

8. Надання інформації (психоедукація). Цей фактор полягає в повідомленні інформації членам групи щодо поняття психотравми, її впливу на організм в умовах війни, стресу та методів його подолання, причин виникнення психічних порушень, способів збереження фізичного та психічного здоров'я. В учасників групи з'являється можливість поглянути на ситуацію з інших боків, що сприяє кращому її розумінню, упорядкуванню власного внутрішнього світу.

9. Перевірка нової поведінки. На основі усвідомлення неадаптивних стереотипів поведінки поступово відбувається перехід до набуття її нових форм. Учаснику бойових дій потрібний час для реадаптації, щоб переналаштуватися з режиму бою на режим дому та перенести новий досвід поведінки в реальну життєву ситуацію.

10. Групова згуртованість. Цей фактор означає привабливість групи для її членів, бажання залишитися в групі, почуття належності до групи, довіру, прийняття групою та взаємне прийняття один одного. Групову згуртованість розглядають як фактор, аналогічний відносинам психолога та клієнта в індивідуальній психотерапії.

Отже, психологічна допомога учасникам бойових дій реалізується через широке коло загальних факторів впливу, що приводять до певних змін в особистісному розвитку. Зазначені фактори охоплюють три площини особистісних змін: когнітивну, емоційну й поведінкову.

Найефективнішим втіленням інтегративного підходу під час надання психологічної допомоги учасникам бойових дій вбачається метод Френка Пьюселіка. Він пережив травматичний досвід бойових дій під час війни у В'єтнамі з українськими несприятливими тривалими наслідками для психіки, що спонукало його розробити власну систему психологічної допомоги. Передусім він визначив декілька правил, які психолог має враховувати в процесі роботи з ветеранами, а саме: ставлення до ветеранів має бути максимально поважливим, оскільки вони мають унікальний досвід перебування в екстремальних ситуаціях і надзвичайно чутливі щодо того, як насправді до них ставляться; унікальний досвід виживання і потенціал ветеранів необхідно перетворити в можливість їх успішної самореалізації в мирний час; у бесідах необхідно спочатку обговорювати позитивні теми, які

стосуються майбутнього і питань самореалізації, спостерігати моменти зацікавленості ветерана й поступово розглядати теми, які мають відношення до особистості пацієнта, його психотравмувальних факторів; роботу над катарсисом слід проводити, використовуючи метод «човника», що полягає в дискретній, переривчастій роботі з негативними переживаннями, у процесі якої психолог має пильно стежити за невербальними виявами та за надмірного вираження негативних емоцій зупинятися, перейти до бесіди з емоційно позитивним змістом); уникати питань, які можуть посилити почуття провини або ненависті, передусім на початку розмови; процес психологічної реабілітації буде ефективнішим, якщо запропонувати ветеранам передавати отримані знання іншим військовим, які цього потребують, адже навчання відбувається краще за мотивації бути корисним для інших (Piuselik, & Drevitska, 2015).

На думку Ф. Пьюселіка, посттравматичний стресовий розлад у військових є результатом інтенсивного навчання та практики навичок ведення бою, що обумовлює особливий «військовий» спосіб мислення й поведінки, які згодом стають автоматичними і надзвичайно сильними. Організацію психологічної допомоги з метою управління процесом одужання від ПТСР слід здійснювати впродовж таких етапів.

1. Визначення симптомів ПТСР, поведінкових та емоційних виявів, які є неадаптивними та потребують змін.

2. З'ясування того, які з них є усталеними бойовими навичками, необхідність у яких минула.

3. Ідентифікація певних симптомів з конкретними місцями виконання бойових завдань, де їх було набуто.

4. Опанування вправ нервово-м'язової релаксації, які дають змогу переключитися з бойових навичок на навички мирного життя.

5. Визначення спільно з психологом методів, які можуть покращити поведінкові реакції. Фіксація рівня складності, який викладає певний тип проблемної поведінки, оцінювання ефективності прогресу лікування.

6. Запровадження свідомого процесу переорієнтування на життя вдома за допомогою визначення домашніх правил життя і тих ситуацій, де їх потрібно застосовувати.

7. Закріплення у свідомості певних людей і речей, які асоціюються з домом, автоматизація відповідних реакцій.

8. Перевірка власних переконань і установок з урахуванням впливу бойових дій.

9. Опрацювання та раціоналізація спогадів, почуттів і думок шляхом комплексного впливу (індивідуальні сесії з консультантом; робота в групі; виконання домашніх завдань).

10. Перенесення своїх переживань і почуттів у майбутнє, визначення сенсу пережитих подій у загальній картині життєвого шляху.

11. Застосування правила «Змінюємося разом» у відновленні та гармонізації стосунків з близькими людьми.

Особистісні зміни в процесі надання психологічної допомоги учасникам бойових дій мають поступовий характер і виникають під час переходу до нової ідентичності, тобто уявлень людини про себе та спосіб власного життя. Суб'єкт набуває нових цінностей, переконань, способів дії, у нього формується новий тип емоційного реагування. Особистісні зміни неминучі в умовах психологічного виживання, що відбуваються з особистістю, коли вона переживає події, що виходять за межі звичного людського досвіду, зокрема участі в бойових діях. Явища психічної травми містять не лише негативний досвід, вони дають змогу людині набути принципово нових можливостей. Чимало людей, що пережили душевну травму, відчують невимірний за своєю силою потік життєвої енергії. Отже, особистісні зміни обумовлені міжсистемним переходом до нової ідентичності, що може поєднувати як позитивні й негативні аспекти: негативні – наслідок пережитих психологічних травм, що виявляються в невизначеності, позитивні – виникнення принципово нових можливостей, що часто мають соціальне значення. Загальна стратегія психологічної допомоги учаснику бойових дій полягає в сприянні відокремленню здорової частини особистості від тих подій, які вона пережила, перетворивши досвід на спогади. Своєю чергою спогади мають стати частиною історії життя, що надасть можливість краще усвідомлювати свої сильні сторони й адаптуватися до мирного життя.

Висновки

Психогенні фактори впливу участі в бойових діях на особистість обумовлюють необхідність пошуку шляхів підвищення якості й доступності психологічної допомоги. Під час розроблення моделей надання психологічної допомоги найефективнішим визначено застосування інтегративного підходу, що дає змогу створити умови для особистісно орієнтованих систем психотерапії. Завдання психотерапевтичного впливу фокусуються на трьох складових самосвідомості: саморозумінні (когнітивний аспект), самоставленні (емоційний аспект) і саморегуляції (поведінковий аспект). Обґрунтовано доцільність застосування групової психотерапії для учасників бойових дій, яка створює унікальну терапевтичну ситуацію внаслідок залучення в реальну взаємодію з іншими людьми, об'єднаних бойовим досвідом. Доведено необхідність застосування загальних факторів психотерапії, притаманних різним її формам і методам. Представлено організаційні аспекти психологічної допомоги з метою управління процесом одужання від ПТСР за методом Ф. Пьюселіка з визначенням загальної стратегії психологічної допомоги учасникам бойових дій.

References

- [1] Barzoki, H., Ebrahimi, M., Khoshdel, A., Noorbala, A., Rahnejat, A., Avarzamani, L., Ghadam, H., & Avakh, F. (2023). Studying the Prevalence of PTSD in Veterans, Combatants and Freed Soldiers of Iran-Iraq War: A Systematic and Meta-analysis Review. *Psychology, Health & Medicine*, 28(3), 812-818. doi: 10.1080/13548506.2021.1981408.
- [2] Bereznenko, M., & Tsymbal, T. (2023). The impact of the war on the health of Ukrainians. *Grail of science*, 24, 416-417. doi: 10.36074/grail-of-science.17.02.2023.076.
- [3] Budanova, M. (2023). Martial law and possible transformation of the policeman's personality. *Legal psychology*, 1(32), 79-85. doi: 10.33270/03233201.79.
- [4] Halych, M., & Halych, Y. (2023). Determinants of appearance and features of manifestations of mental behavioral disorders under military conditions. *Legal psychology*, 1(32), 51-59. doi: 10.33270/03233201.51.
- [5] Jain, N., Prasad, S., Czerth, Z., Chodnekar, S. Y., Mohan, S., Savchenko, E. (2022). War psychiatry: identifying and managing the neuropsychiatric consequences of armed conflicts. *Journal of Primary Care & Community Health*, 13. doi: 10.1177/21501319221106625.
- [6] Kazlauskas, E., Kairyte, A., & Zelviene, P. (2023). Complex posttraumatic stress disorder in adolescence: A two-year follow-up study. *Clinical Child Psychology and Psychiatry Online First*, 29(2), 466-478. doi: 10.1177/13591045231187975.
- [7] Konstantinov, V., Reznik, A., & Isralowitz, R. (2022). The Impact of the Russian-Ukrainian War and Relocation on Civilian Refugees. *Journal of Loss and Trauma*, 28(3), 267-269. doi: 10.1080/15325024.2022.2093472.
- [8] Konstantinov, V., Reznik, A., & Isralowitz, R. (2022). Update: Civilian Refugees of the Russian-Ukrainian War. *Journal of Loss and Trauma*, 28(6), 568-570. doi: 10.1080/15325024.2022.2135288.
- [9] Koven, S.G. (2018). Veteran treatments: PTSD interventions. *Healthcare*, 6. doi: 10.3390/healthcare6030094.
- [10] Kurapov, A., Danyliuk, I., Loboda, A., Kalaitzaki, A., Kowatsch, T., Klimash, T., & Predko, V. (2023). Six months into the war: a first-wave study of stress, anxiety, and depression among in Ukraine. *Frontiers Psychiatry*, 14. doi: 10.3389/fpsy.2023.1190465.
- [11] Langer, P.C., Dymczyk, A., Brehm, A., & Ronel, J. (2023). *Trauma concepts in research and practice: An Overview* (1st ed.). Wiesbaden: Springer Fachmedien Wiesbaden; Imprint: Springer. doi: 10.1007/978-3-658-40484-0_3.
- [12] Lozinska, N. (2019). Psychotrauma as a consequence of traumatic stress in various areas of modern psychology. *Bulletin of the National Defense University of Ukraine*, 50(2), 65-73. doi: 10.33099/2617-6858-2018-50-2-65-73.
- [13] Mattingsdal, J., Espevik, R., Johnsen, B. H., & Hystad, S. (2023). Exploring why police and military commanders do what they do: An empirical analysis of decision-making in hybrid warfare. *Armed Forces and Society*. doi: 10.1177/0095327X231160711.
- [14] Pavlenko, V., Kurapov, A., Drozdov, A., Korchakova, N., Reznik, A., & Isralowitz, R. (2023). Ukrainian «Help» Profession Women: War and Location Status Impact on Well-Being. *Journal of Loss and Trauma*, 28(1), 92-95. doi: 10.1080/15325024.2022.2105482.
- [15] Pavlova, I., Graf-Vlachy, L., Petrytsa, P., Wang, S., & Zhang, S. (2022). Early evidence on the mental health of Ukrainian civilian and professional combatants during the Russian invasion. *Eur Psychiatry*, 65. doi: 10.1192/j.eurpsy.2022.2335.
- [16] Pidlisnyi, Yu. (2023). Psychological Features of Combat Psychotrauma Experienced by Combatants. *Legal psychology*, 2(33), 113-119. doi: 10.33270/03233302.113.
- [17] Pidlisnyi, Yu., & Dembitskyi, V. (2022). Theoretical Origins of the Study of Potential Aggression of a Combatant after the End of Hostilities. *Legal psychology*, 2(31), 41-46. doi: 10.33270/03223102.41.
- [18] Pinchuk, I., Goto, R., Pimenova, N., Kolodezhny, O., Guerrero, A., & Skokauskas, N. (2022). Mental health of helpline staff in Ukraine during the 2022 Russian invasion. *Eur Psychiatry*, 65. doi: 10.1192/j.eurpsy.2022.2306.
- [19] Prorok, N., Tsarenko, L., & Boiko, S. (2021). Adaptation, maladaptation, adaptation disorders: issues of terminology. *The grail of science*, 9, 373-381. doi: 10.36074/grail-of-science.22.10.2021.66.
- [20] Piuselik, F., & Drevitska, O. (2015) Psychological work methodology for veterans and combatants of anti-terrorist operation. *Medical education*, 24(1), 655-659.
- [21] Rybchuk, O. (2020). Psychogenic disorders of military personnel: history and modernity. *Bulletin of the National Defense University of Ukraine*, 51(1), 118-123. doi: 10.33099/2617-6858-2019-51-1-118-123.
- [22] Sayer, M.A., Ostrowski-Delahanty, S., Pacella-LaBarbara, M.L., & Delahanty, D.L. (2022). Classification of acute stress disorder. In J.G. Beck, & D.M. Sloan (Eds.). *The Oxford handbook of traumatic stress disorders* (2nd ed., pp. 45-61). Oxford University Press. Retrieved from <https://psycnet.apa.org/record/2023-21023-003>.

- [23] Sodolevska, V. (2023). Issues of mental health due to the state of war in Ukraine. *Psychosomatic medicine and general practice*, 7(2). doi: 10.26766/pmgrp.v7i2.394.
- [24] Shelestova, O. (2021). Borderline mental disorders and adaptation disorders (differential diagnosis, case description). *Herald of kiev institute of business and technology*, 46(4), 74-81. doi: 10.37203/kibit.2020.46.09.
- [25] Yatsyna, O. (2022). The impact of war on mental health: signs of psychological traumatization of children and adolescents. *Scientific perspectives*, 7(25), 554-567. doi: 10.52058/2708-7530-2022-7(25)-554-567.

Список використаних джерел

- [1] Barzoki H., Ebrahimi M., Khoshdel A., Noorbala A., Rahnejat A., Avarzamani L., Ghadam H., Avakh F. Studying the Prevalence of PTSD in Veterans, Combatants and Freed Soldiers of Iran-Iraq War: A Systematic and Meta-analysis Review. *Psychology, Health & Medicine*. 2023. No. 28 (3). P. 812–818. doi: 10.1080/13548506.2021.1981408.
- [2] Березненко М., Цимбал Т. Вплив війни на здоров'я українців. *Grail of science*. 2023. № 24. С. 16–417. doi: 10.36074/grail-of-science.17.02.2023.076.
- [3] Буданова М. Воєнний стан і можливі трансформації особистості поліцейського. *Юридична психологія*. 2023. № 1 (32). С.79–85. doi: 10.33270/03233201.79.
- [4] Галич М., Галич Я. Детермінанти появи й особливості виявів психічних поведінкових порушень в умовах воєнного стану. *Юридична психологія*. 2023. № 1 (32). С. 51–59. doi: 10.33270/03233201.51.
- [5] Jain N., Prasad S., Czerth Z., Chodnekar S. Y., Mohan S., Savchenko E. War psychiatry: identifying and managing the neuropsychiatric consequences of armed conflicts. *Journal of Primary Care & Community Health*. 2022. No. 13. doi:10.1177/21501319221106625.
- [6] Kazlauskas E., Kairyte A., Zelviene P. Complex posttraumatic stress disorder in adolescence: A twoyear follow-up study. *Clinical Child Psychology and Psychiatry Online First*. 2023. No. 29 (2). P. 466–478. doi: 10.1177/13591045231187975.
- [7] Konstantinov V., Reznik A., Isralowitz R. The Impact of the Russian-Ukrainian War and Relocation on Civilian Refugees. *Journal of Loss and Trauma*. 2022. No. 28 (3). P. 267–269. doi: 10.1080/15325024.2022.2093472.
- [8] Konstantinov V., Reznik A., Isralowitz R. Update: Civilian Refugees of the Russian–Ukrainian War. *Journal of Loss and Trauma*. 2022. No. 28 (6). P. 568–570. doi: 10.1080/15325024.2022.2135288.
- [9] Koven S. G. Veteran treatments: PTSD interventions. *Healthcare*. 2018. No. 6. doi: 10.3390/healthcare6030094.
- [10] Kurapov A., Danyliuk I., Loboda, A., Kalaitzaki A., Kowatsch T., Klimash T., Predko V. Six months into the war: a first-wave study of stress, anxiety, and depression among in Ukraine. *Frontiers Psychiatry*. 2023. Vol. 14. doi: 10.3389/fpsy.2023.1190465.
- [11] Trauma concepts in research and practice: An Overview / by P. C. Langer, A. Dymczyk, A. Brehm, J. Ronel. 1st ed. Wiesbaden : Springer Fachmedien Wiesbaden ; Imprint : Springer, 2023. doi: 10.1007/978-3-658-40484-0_3.
- [12] Лозінська Н. Психотравма як наслідок травматичного стресу в різних напрямках сучасної психології. *Вісник Національного університету оборони України*. 2019. № 50 (2). С. 65–73. doi: 10.33099/2617-6858-2018-50-2-65-73.
- [13] Mattingsdal J., Espevik R., Johnsen B. H., Hystad, S. Exploring why police and military commanders do what they do: An empirical analysis of decision-making in hybrid warfare. *Armed Forces and Society*. 2023. doi: 10.1177/0095327X231160711.
- [14] Pavlenko V., Kurapov A., Drozdov A., Korchakova N., Reznik A., Isralowitz R. Ukrainian «Help» Profession Women: War and Location Status Impact on Well-Being. *Journal of Loss and Trauma*. 2023. No. 28 (1). P. 92–95. doi: 10.1080/15325024.2022.2105482.
- [15] Pavlova I., Graf-Vlachy L., Petrytsa P., Wang S., Zhang S. Early evidence on the mental health of Ukrainian civilian and professional combatants during the Russian invasion. *Eur Psychiatry*. 2022. No. 65. doi: 10.1192/j.eurpsy.2022.2335.
- [16] Підлісний Ю. Психологічні особливості переживання бойової психотравми комбатантами. *Юридична психологія*. 2023. № 2 (33). С. 113–119. doi: 10.33270/03233302.113.
- [17] Підлісний Ю., Дембіцький В. Теоретичні витоки дослідження потенційної агресії комбатанта після закінчення воєнних дій. *Юридична психологія*. 2022. № 2 (31). С. 41–46. doi: 10.33270/03223102.41.
- [18] Pinchuk I., Goto R., Pimenova N., Kolodezhny O., Guerrero A., Skokauskas N. Mental health of helpline staff in Ukraine during the 2022 Russian invasion. *Eur Psychiatry*. 2022. No. 65. doi: 10.1192/j.eurpsy.2022.2306.

- [19] Пророк Н., Царенко Л., Бойко С. Адаптація, дезадаптація, розлади адаптації: питання термінології. *Грааль науки*. 2021. № 9. С. 373–381. doi: 10.36074/grail-of-science.22.10.2021.66.
- [20] Пьюселік Ф., Древіцька О. Методологія психологічної роботи з ветеранами і бійцями АТО. *Медична освіта*. 2015. № 24 (1). С. 655–659.
- [21] Рибчук О. Психогенні розлади військовослужбовців: історія та сучасність. *Вісник Національного університету оборони України*. 2020. Т. 51. № 1. С. 118–123. doi: 10.33099/2617-6858-2019-51-1-118-123.
- [22] Sayer M. A., Ostrowski-Delahanty S., Pacella-LaBarbara M. L., Delahanty D. L. Classification of acute stress disorder / J. G. Beck, D. M. Sloan (Eds.). *The Oxford handbook of traumatic stress disorders*. 2nd ed. Oxford University Press, 2022. P. 45–61. URL: <https://psycnet.apa.org/record/2023-21023-003>.
- [23] Sodolevska V. Issues of mental health due to the state of war in Ukraine. *Psychosomatic medicine and general practice*. 2023. Vol. 7. No. 2. doi: 10.26766/pmgrp.v7i2.394.
- [24] Шелестова О. Межові психічні розлади та розлади адаптації (диференційна діагностика опис випадків). *Herald of kiev institute of business and technology*. 2021. Т. 46. № 4. С. 74–81. doi: 10.37203/kibit.2020.46.09.
- [25] Яцина О. Вплив війни на психічне здоров'я: ознаки травматизації психіки дітей та підлітків. *Наукові перспективи*. 2022. № 7 (25). С. 554–567. doi: 10.52058/2708-7530-2022-7(25)-554-567.

Organizational and Methodological Principles of Providing Psychological Assistance to Combatants

ROMANENKO Oksana

Doctor of Psychology, Professor,
Professor of the Department of Legal Psychology of the National Academy
of Internal Affairs
Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0104-0093>

Abstract. The relevance of the study is due to the need to intensify psychological assistance to the participants in hostilities. The purpose of this article is to define the organizational and methodological principles of providing psychological assistance to combatants. The methodology of problem analysis was formed by the general theory of transformation of personal changes in crisis conditions, which is based on both differentiation and integration of existing knowledge in various fields, as well as psychotherapeutic concepts of influence on personality. Research methods: analysis and generalization of the results of applied research in the field of providing psychological assistance to combatants. The foreign and domestic experience of studying the psycho-emotional states of the individual under the influence of psychotrauma in the conditions of martial law is analyzed. The advantages of the integrative approach in the system of methods of psychological assistance to combatants have been determined. The task of psychotherapeutic influence on the personality of a combatant participant is outlined, focusing on three components of self-awareness: self-understanding (cognitive aspect), self-attitude (emotional aspect) and self-regulation (behavioral aspect). The need for a combination of individual and group forms of psychotherapeutic influence is substantiated, highlighting the role of the main factors: the universality of problems; psychoeducation; self-disclosure; acceptance; catharsis; motivation for altruism; providing feedback; corrective emotional experience; formation of group cohesion. The main stages of the application of Frank Pusek's method as one of the most effective methods of psychological assistance to combatants are described. The general strategy of psychological assistance to combatants is defined, which consists in separating the personality from traumatic events by transforming the experience into memories, finding its constructive content. The interpretation of personal changes as a mechanism of intersystemic transition to a new identity combining positive and negative sides is presented. The practical significance is represented by the definition of forms and methods of psychological assistance to combatants.

Keywords: psychotrauma; post-traumatic stress disorder; personality transformations; integrative approach; factors of psychotherapeutic action.

DOI: 10.33270/03243401.26
УДК 355.235.212:159.9

Особистісні фактори, що обумовлюють схильність до віктимної поведінки

ЦІЛЬМАК Олена*

доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри психології Національного університету «Одеська юридична академія»

м. Одеса, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7348-4876>;

ЛІСОВЕНКО Анна

кандидат психологічних наук,
доцент кафедри психології Національного університету «Одеська юридична академія»

м. Одеса, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1794-270X>;

ПАПІНЯН Вікторія

викладач Національного університету «Одеська юридична академія»

м. Одеса, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-7936-8734>

Анотація. У статті проаналізовано результати емпіричного дослідження особистісних факторів, які обумовлюють схильність особи до віктимної поведінки. Актуальність статті зумовлена затребуваністю досліджень, які спрямовані на вивчення передумов розвитку різних типів віктимності й особистісних факторів. За результатами кореляційного аналізу вперше встановлено, що схильність особистості до вияву певного типу віктимності підвищується за наявності таких особистісних характеристик: 1) дратівливість, невротичність, відкритість, екстраверсія – властиво для агресивного типу віктимності; 2) депресивність, відкритість – для активного типу віктимності; 3) емоційна лабільність, невротичність, підвищена спонтанна агресивність, сором'язливість, закритість, знижена реактивність, агресивність, фемінність – для ініціативного типу віктимності; 4) урівноваженість, депресивність, інтроверсія, знижена дратівливість, закритість – для пасивного типу віктимності; 5) маскуліність, знижена депресивність, спонтанна агресивність, дратівливість, сором'язливість, реактивна агресивність – для некритичного типу віктимності; 6) спонтанна агресивність, маскуліність, дратівливість, емоційна лабільність, невротичність, сором'язливість – для реалізованого типу віктимності. Встановлено психологічні портрети осіб з максимальною та мінімальною схильністю до віктимної поведінки. Зауважено, що за наявності таких психологічних характеристик, як знижені невротичність, дратівливість, депресивність й емоційна стійкість, знижується ймовірність вияву певного типу віктимності. З метою профілактики та корекції віктимної поведінки запропоновано здійснювати індивідуальну й групову психокорекцію з використанням тренінгових технологій, методів регресивної психотерапії, гештальттерапії, когнітивно-поведінкової терапії тощо.

Ключові слова: особистість; віктимність; поведінка; причини віктимності; тип віктимності.

Історія статті:

Отримано: 30.01.2024

Переглянуто: 29.02.2024

Прийнято: 26.03.2024

Рекомендоване посилання:

Цільмак О., Лісовенко А., Папінян В. Особистісні фактори, що обумовлюють схильність до віктимної поведінки. *Юридична психологія*. 2024. № 1 (34). С. 26–34. doi: 10.33270/03243401.26.

* Відповідальний автор

© Цільмак О., Лісовенко А., Папінян В., 2024

Вступ

Сучасне різноманіття соціально-політичних форм і культур зумовлює багатогранність у змісті ціннісних імперативів віктимної поведінки, що потребує глибокого дослідження факторів, які обумовлюють феномен жертвовності й особливостей механізмів трансляції його в соціумі. Проблематика сучасної віктимології сконцентрована переважно в галузях криміналістики, кримінології, соціології, психології, однак нині, в умовах глобалізації, виникають нові види суперечностей і викликів світу, зміни парадигм сприйняття особистості. Зважаючи на актуальність питання профілактики розвитку деструктивної віктимної поведінки, затребуваними є дослідження, спрямовані на вивчення передумов розвитку як індивідуальної, так і масової віктимності.

Будь-яке якісне перетворення та захист суспільства від агресора потребують мобілізації зусиль, нерідко й жертвовної поведінки з боку його членів. Унаслідок цього перед наукою постає питання щодо необхідності дослідження індивідуально-психологічних характеристик особистості як із загальною схильністю до жертвовності, так і за різними її типами.

Огляд літератури

Дослідження з питань віктимності особистості проводили психологи, криміналісти, кримінологи. Серед них такі науковці, як: Д. А. Беннетт і П. А. Бойл, Б. Д. Джеймс (2014); С. Н. Галлант, Р. А. Судді, Л. Янг та К. Лі (2017); Е. Дж. Баллейзен (2018); С. Р. Біч, Р. Шульц і Р. Снід (2018); П. Джорн і Р. Г. Сміт, К. Емамї (2019); М. Каакінен, М. Міккола, Б. Л. Міллер, А. Оксанен, І. Саволайнен, А. Сірола (2021); А. Р. Дроздікова-Заріпова, Н. Ю. Костюніна, Н. Н. Калацька (2015); О. А. Долгий, Т. О. Мудряк, Л. В. Омельчук (2017); О. Ю. Юрченко (2017); С. О. Гарькавець (2019); М. І. Грудєва, Л. А. Латипова, А. О. Лучиніна (2019) та ін.

Зокрема, С. О. Гарькавець (2019) у своїй статті «Форми віктимності особистості в ранньому юнацькому віці» проаналізував чотири форми віктимності, що виникають на підставі продукування чотирьох основних форм страху: віктимність шизоїдної особистості, віктимність депресивної особистості, віктимність особистості з нав'язливістю та віктимність істеричної особистості. Автор зазначив, що стрижневою основою формування особистості в юнацькому віці є пошук соціальної орієнтації, усвідомлення себе часткою соціальної спільноти, вибір мети майбутнього та засобів їхнього досягнення.

Л. В. Жихарева, Є. Ю. Кольчик (2019) вказують на корельовані взаємозв'язки між схильністю до агресивної, саморуйнівної та самознищувальної віктимної поведінки та жвавістю, афективністю і прискіпливістю; між схильністю до гіперсоціальної, залежної та безпорадної

поведінки й тривожністю, неврівноваженістю, невротизмом та залученістю і контролем. У статті за результатами дослідження пропонується класифікація характерологічних типів підлітків, що відповідають різним типам віктимної поведінки. Це депресивний тип, схильний до агресивної віктимної поведінки; збудливий тип, схильний до аутоагресивної віктимної поведінки; порушений тип, схильний до вияву просоціальної поведінки; нестійкий тип, схильний до залежної поведінки; закоханий тип, схильний до некритичної поведінки; афективний тип, схильний до реалізованої віктимної поведінки.

У науковій праці Н. Костюніної, Л. Латипової, А. Лучиніної та М. Грудєвої (2019) висновки ґрунтуються на тому, що саме в юнацькому періоді зміна рівня віктимності може спричинити соціальну дезадаптацію студентів. Тобто автори особистісними факторами, які обумовлюють схильність студентів до віктимної поведінки, виокремлюють конформність, жертвовність, неусвідомленість, легковажність поведінки, невміння будувати власну поведінку та невміння бути відповідальним за свої дії.

Дослідники О. Петринко та Г. Пацьора (2023) окреслили соціально зумовлені й особистісно зумовлені фактори, які обумовлюють схильність до віктимної поведінки. Так, на їхню думку, особистісними факторами є психологічна травма, отримана в дитинстві, слабкість характеру, невпевненість у собі, нездорові стосунки в сім'ї, підлітковий максималізм, недосвідченість.

Ю. В. Підвальна (2020) у своєму науковому дослідженні засвідчує роль соціально-психологічних чинників для формування поведінки жертви та булера.

На встановлення взаємозв'язку між регуляцією емоцій та кібервіктимізацією і кіберагресією спрямували своє дослідження М. К. Уддін і Д. Рахман (2022).

Brailovskaia J., Schillack H., Margraf J. (2020), здійснюючи дослідження молоді в Німеччині, відмітили, що соціальні мережі іноді впливають на погіршення емоційного стану користувачів і викликають стрес, депресію, тривогу, особи стають залежними від соціальних мереж, що іноді призводить до віктимності.

На думку Zhang Zhi та Ye Zhi (2022), віктимність – це стан чи мислення жертви, які стосуються різних умов, пов'язаних зі статусом жертви злочину. Вивчення зв'язку між внутрішніми та зовнішніми факторами віктимності та віктимізації онлайн-шахрайства має вагоме значення для виявлення психологічного механізму віктимізації та розробки превентивних заходів.

У дослідженні Mesch G. S., Dodel M. (2018) зазначено, що ризик стати об'єктом спроби шахрайства через електронну пошту відбувається внаслідок низького самоконтролю користувачів, активності в Інтернеті та розкриття особистої інформації. Тому вжиття превентивних заходів є

важливим завданням, оскільки це сприятиме зменшенню кількості жертв серед користувачів соціальних мереж.

Теслик Н., Громико Д., Гончаренко А. (2021) на прикладі кібершахрайства висвітлили сутність певних ризиків віктимізації серед студентської молоді у віртуальному просторі.

Деякі автори вивчали саме вплив окремих методів на рівень віктимності особистості та об'єднали їх у певні підходи. Так, І. Лукеча, Н. Ханецька та А. Руденко (2023) у своїй статті дослідили «...підходи до корекції віктимної поведінки підлітків: аксіологічний, системно-особистісний, підхід до розвитку критичного мислення, діяльнісний підхід, здоров'я збережувальний підхід та інтегративний підхід...».

Таким чином, у проаналізованих нами наукових працях не було конкретизовано психологічні фактори певних різновидів віктимності, а також не було надано психологічну характеристику представникам з максимальною та з мінімальною схильністю до віктимності. Тобто, системного опису психологічних характеристик особистості, які підвищують її схильність до віктимної поведінки, здійснено не було.

Матеріали та методи

З метою теоретичного обґрунтування й емпіричного дослідження психологічних факторів, які обумовлюють схильність до віктимної поведінки, було обрано такі методи дослідження: теоретичні (аналіз, синтез, порівняння, узагальнення й інтерпретація літературних джерел і теоретичних підходів з обраної проблематики), психодіагностичні (методика дослідження схильності до віктимної поведінки, розроблена О. О. Андронніковою), багатофакторний особистісний опитувальник FPI (форма В, розроблена А. А. Криловою та Т. І. Ронгінською), математико-статистичні методи (метод кількісного аналізу (кореляційний за Спірменом, з використанням комп'ютерної програми статистичної обробки даних SPSS 21.0 for Windows) та якісного аналізу (метод «асів» і «профілів»)).

Методика дослідження схильності до віктимної поведінки О. О. Андроннікової є стандартизованим тестовим опитувальником, призначеним для вимірювання схильності осіб до реалізації різних форм віктимної поведінки, у результаті якого підвищується ймовірність перетворення особи на жертву злочину, обставин або нещасного випадку. Тест містить й описує такі шкали: соціальної бажаності відповідей; схильності до агресивної віктимної поведінки (агресивний тип потерпілого); схильності до самоушкоджуючої та саморуйнівної поведінки (активний тип потерпілого); схильності до гіперсоціальної поведінки (ініціативний тип потерпілого); схильності до залежної та безпорадної поведінки (пасивний тип потерпі-

лого); схильності до некритичної поведінки (некритичний тип потерпілого); реалізованої віктимності.

Для встановлення взаємозв'язку між віктимною поведінкою й особистісними рисами було використано багатофакторний особистісний опитувальник FPI (форма В, розроблена А. А. Криловою та Т. І. Ронгінською). Опитувальник призначений для діагностики характеристик особистості, що мають важливе значення для регуляції поведінки та соціальної адаптації. Тест FPI містить 12 шкал; форма В – 114 питань.

Для дослідження психологічної схильності особистості до віктимної поведінки було проведено дослідження зі 125 респондентами, вікової категорії від 17 до 40 років, різної статі та різного професійного спрямування.

Результати та обговорення

Розглянемо результати психодіагностики респондентів за методикою дослідження схильності до віктимної поведінки О. О. Андроннікової. Отже, досліджувані з моделлю агресивного потерпілого (n=8) схильні опинитися в неприємних і небезпечних ситуаціях через вияв своєї агресії (у формі нападу чи провокуючої поведінки), навмисне створення чи провокування конфліктної ситуації, схильність до антисоціальної поведінки, порушення соціальних правил і цінностей. Такі особи легко піддаються емоціям, особливо негативним, яскраво їх виражають, є нетерплячими та запальними.

Якщо говорити про респондентів з моделлю активного потерпілого (n=12), то їм притаманна поведінка 2 типів: провокуюча (для заподіяння шкоди залучають іншу людину), саморуйнівна, самопошкоджуюча, жертвна (схильність до ризику, необдуманна поведінка, яка переважно є небезпечною для себе та інших). Наслідків своїх дій можуть не розуміти або не надавати їм значення, сподіваючись, що все мине.

Досліджувані з ініціативною моделлю потерпілого (n=14) вважають, що не можна ухилитися від втручання в конфлікт, навіть якщо це буде загрожувати їхній безпеці. Не завжди повною мірою усвідомлюють наслідки. Такі люди сміливі, рішучі, принципові, добрі, щирі, вимогливі. Здебільшого мають завищену самооцінку. Поведінка має позитивні наміри.

Респонденти зі схильністю до пасивної віктимної поведінки (n=10) не протидіють злочинцю з різних причин: через вік, фізичну слабкість, безпорадний стан, боягузтво, побоювання покарання. Можуть мати низьку самооцінку та виховану безпорадність через потрапляння в ситуації насильства. Здебільшого не хочуть робити щось самостійно, без допомоги інших. Опиняються в небезпечних ситуаціях, щоб отримати підтримку та співчуття від оточення. Такі люди боязкі, скромні, конформні, легко навіювані,

схильні до залежної поведінки, виправдання чужої агресії та до того, щоб усіх прощати.

Особи з некритичною віктимною поведінкою (n=11) часто демонструють необачність, невміння правильно оцінювати життєві ситуації в результаті особистісних або ситуативних чинників (емоційний стан, вік, рівень інтелекту). Некритичність може виявлятися на підставі як негативних, так і позитивних рис характеру, а також у разі невисокого інтелектуального рівня. Некритичні потерпілі мають схильність до вживання алкоголю, вони нерозбірливі в знайомствах, довірливі, легковажні, схильні до ідеалізації

людей, виправдання негативної поведінки інших, не помічають небезпеки.

Респонденти зі схильністю до реалізованої віктимної поведінки (n=10) доволі часто потрапляють у неприємні й небезпечні для життя та здоров'я ситуації через внутрішню схильність і готовність діяти агресивно, необдуманно, неочікувано та спонтанно.

Для виявлення взаємозв'язку між факторами особистості й показниками психологічної схильності до віктимної поведінки (тип потерпілого) було проведено кореляційний аналіз.

Таблиця 1

Коефіцієнти кореляції між показниками психологічної схильності до віктимної поведінки (тип потерпілого) та факторами особистості

Фактори особистості за FPI	Тип потерпілого					
	А	Ак	І	П	НТ	РВ
Н	228*	-225*	234**		-183*	241**
СА			228*		-221*	247**
Дп				176*	-247**	
Д	229*	183*		-187*	-222*	245**
Т	-188*		-219*			
В	-23*			253**	-179*	-198*
РА			-205*			
С	-257**	-197*	184*		-210*	231**
ВК	205*	178*	-244**	-179*		-244**
ЕІ	181*			-189*		
ЕЛ	-175*	-229*	257**		-178*	236**
МФ	-237**		-207*		213*	258**

Примітки: 1) нулі та коми опущено; 2) позначка «**» – кореляція, значима на рівні 0.01 ($p \leq 0,01$), позначка «*» – кореляція, значима на рівні 0.05 ($p \leq 0,05$); 3) умовні скорочення показників типів потерпілого: А – агресивний тип, Ак – активний тип, І – ініціативний тип, П – пасивний тип, НТ – некритичний тип, РВ – реалізована віктимність. Умовні скорочення факторів особистості: Н – невротичність, СА – спонтанна агресивність, Дп – депресивність, Д – дратівливість, Т – товариськість, В – врівноваженість, РА – реактивна агресивність, С – сором'язливість, ВК – відкритість, ЕІ – екстраверсія/інтроверсія, ЕЛ – емоційна лабільність, МФ – маскуліність/фемінність.

Аналіз результатів, які представлено в таблиці 1, констатує наявність як додатних, так і від'ємних значимих зв'язків між означеними показниками.

Кореляційний аналіз засвідчує, що ймовірність агресивного типу віктимності (А) підвищується в разі вираження таких особистісних характеристик, як дратівливість, невротичність, відкритість, екстраверсія, та знижується, якщо переважають сором'язливість, фемінність, урівноваженість, товариськість, емоційна лабільність.

Схильність до активного типу віктимності (Ак), імовірно, підвищується з виявом таких характеристик особистості, як депресивність, відкритість. І знижується з виявом невротичності, емоційної лабільності, сором'язливості.

Ініціативний тип віктимності (І) супроводжується емоційною лабільністю, невротичністю, підвищеною спонтанною агресивністю, сором'язливістю, закритістю, зниженою реактивною агресивністю, фемінністю.

М'язливістю, закритістю, зниженою реактивною агресивністю, фемінністю.

Пасивний тип віктимності (П) підвищується в разі вираженості таких особистісних характеристик, як урівноваженість, депресивність, інтроверсія, знижена дратівливість, закритість.

Схильність до некритичного типу віктимності (НТ) зростає під час вираження маскуліності та зниження депресивності, спонтанної агресивності, дратівливості, сором'язливості, реактивної агресивності.

Реалізована віктимність (РВ) виявляється в супроводі спонтанної агресивності, маскуліності, дратівливості, емоційної лабільності, невротичності, сором'язливості й знижується з відкритістю та врівноваженістю.

Отже, результати кореляційного аналізу дають змогу перейти до якісного аналізу. На підставі даних, отриманих із застосуванням

зазначених вище методик, з обраного контингенту досліджуваних, за допомогою методу «Асів» було виокремлено 2 групи досліджуваних:

- 1) з максимальною загальною схильністю до віктимності;
- 2) з мінімальною схильністю до віктимності.

Попередньо, отримані результати вказаного емпіричного дослідження було переведено в процентилі. Профілі показників у досліджуваних з максимальною та мінімальною схильністю до віктимності зображено на рис. 1.

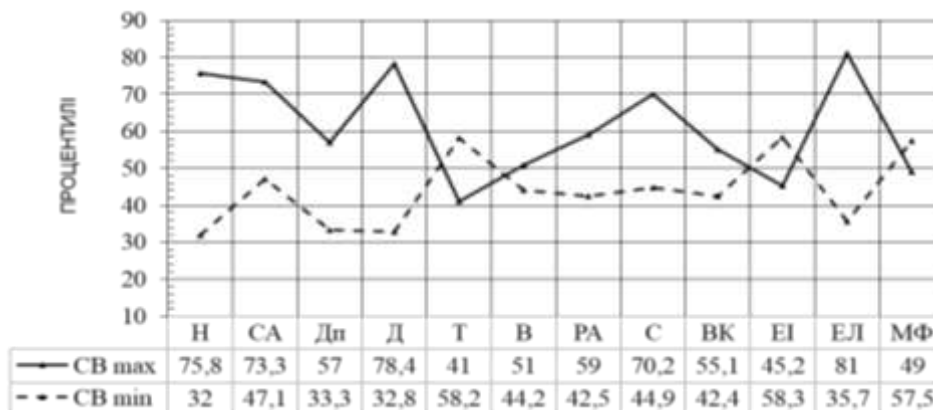

Рис. 1. Фактори особистості (за методикою FPI) груп осіб з максимальною та мінімальною схильністю до віктимності

Відмінність між показниками рівня віктимності у виявлених групах підтверджено результатами порівняння за t-критерієм Стьюдента.

Аналіз профілів полягає в окресленні значущих характеристик у його індивідуальній структурі. На профілі вони виявляються тими параметрами (точками на графіку), значення яких має найбільше відхилення від середньої лінії ряду (50 процентиль) у напрямку від'ємного чи додатного полюсу. Для упорядкування домінуючих показників кожної групи було проведено ранжування найбільш виражених показників кожного профілю за їх відхиленням від середньої лінії ряду зі зменшенням значень. Отже, з огляду на результати, зображені на рис. 1, а також на результати ранжування й опис показників за методикою FPI, можна надати психологічну характеристику представникам зазначених груп.

1. *Група осіб з максимальною схильністю до віктимності* (гр. CB max) має такі фактори, як:

- емоційна нестійкість (ЕЛ+), що полягає в коливаннях настрою, збудливості, внутрішній напруженості, дратівливості, недостатній саморегуляції та самоконтролі, бурхливими реакціями на будь-які подразники без урахування можливих негативних наслідків;
- невротичність (Н+), що супроводжується підвищеною тривожністю, збудливістю в поєднанні зі швидкою виснаженістю та підвищеною втомлюваністю, емоційною незрілістю, необ'єктивністю в оцінці себе та інших, надмірним занепокоєнням з приводу можливого неприйняття їх іншими людьми;

- дратівливість (Д+) з нестійкістю емоційних станів і схильністю до афективного реагування, зниженою саморегуляцією психічних станів, непостійністю, недостатністю волевих зусиль, концентрації, зібраності; ворожість і конфліктну поведінку переважно обирають як форму захисту від травмуючих переживань;

- спонтанна агресивність (СА+) з відсутністю соціальної конформності, помірним самоконтролем й імпульсивністю, небажанням відстрочувати задоволення своїх бажань, потягом до гострих афективних переживань, потребою в стимуляції та збудливих ситуаціях;

- сором'язливість (С+) зі схильністю до стресового реагування на звичайні життєві ситуації, що відбувається за пасивно-оборонним типом, із тривожністю, невпевненістю, нерішучістю, труднощами в соціальних контактах.

2. *Група з мінімальною схильністю до віктимності* (гр. CB min) має такі особливості:

- знижена невротичність (Н-) – спокій, невимушеність, емоційна зрілість, об'єктивність в оцінці себе та інших людей, сталість у планах і вподобаннях; представники активні, діяльні, ініціативні, честолюбні, схильні до суперництва та змагання, їх відрізняє серйозність і реалістичність, хороше розуміння дійсності, висока вимогливість до себе, мають гарну пристосованість, сильні та бадьорі, вільні від тривоги, невротичної скутості, від переоцінки особистих проблем;

- знижена дратівливість (Д-), почуття відповідальності, сумлінність, почуття боргу, прагнення до виконання соціальних вимог, вимогливість до себе, точність й акуратність у справах, обов'язковість;

– знижена депресивність (Дп-), життєрадісність, енергійність і підприємливість, невимушеність в міжособистісних відносинах, упевненість у своїх силах, успішність у виконанні різних видів діяльності, що потребують активності, ентузіазму та рішучості;

– емоційна стійкість (ЕЛ-) емоційна зрілість, не схильність до фантазій, тверезість і реалістичність мислення, вузькість інтересів; у спілкуванні не вистачає делікатності й тактовності, прямі та відверті з відсутністю внутрішньої напруженості, свободою від конфліктів, задоволеністю собою та власними успіхами.

Висновки

1. За результатами кореляційного аналізу встановлено, що схильність особистості до вияву певного типу віктимності *підвищується* за наявності в неї таких особистісних факторів, як: 1) дратівливість, невротичність, відкритість, екстраверсія – властиві агресивному типу віктимності (А); 2) депресивність, відкритість – активному типу віктимності (Ак); 3) емоційна лабільність, невротичність, підвищена спонтанна агресивність, сором'язливість, закритість, знижена реактивність, агресивність, фемінність – для ініціативного типу віктимності (І); 4) урівноваженість, депресивність, інтроверсія, знижена дратівливість, закритість – пасивному типу віктимності (П); 5) маскуліність, знижена депресивність, спонтанна агресивність, дратівливість, сором'язливість, реактивна агресивність – некритичному типу віктимності (НТ); 6) спонтанна агресивність, маскуліність, дратівливість, емоційна лабіль-

ність, невротичність, сором'язливість – реалізованому типу віктимності (РВ).

Водночас імовірність вияву певного типу віктимності знижується за наявності таких психологічних факторів, як: 1) сором'язливість, фемінність, урівноваженість, товариськість, емоційна лабільність – знижується імовірність вияву для агресивного типу віктимності (А); 2) невротичність, емоційна лабільність, сором'язливість – знижується імовірність вияву для активного типу віктимності (Ак); 3) відкритість, урівноваженість – знижується імовірність вияву для реалізованого типу віктимності (РВ).

2. На підставі якісного аналізу дослідження встановлено, що групі осіб з максимальною схильністю до віктимності характерні такі фактори, як емоційна нестійкість, невротичність, дратівливість, спонтанна агресивність, сором'язливість. Групі з мінімальною схильністю до віктимності властиві знижені невротичність, дратівливість, депресивність й емоційна стійкість.

3. Пропонуємо для профілактики та корекції віктимної поведінки такі рекомендації: корекція схильності до віктимності має бути спрямована на розвиток емоційної стійкості, встановлення причин і роботи зі зниження невротичності, дратівливості, спонтанної агресивності, сором'язливості та депресивності. Психологічна корекція може відбуватися як в індивідуальній, так і в груповій формі із залученням методів регресивної психотерапії, гештальттерапії, когнітивно-поведінкової терапії, тренінгових технологій тощо.

References

- [1] Balleisen, E.J. (2018). The "sucker list" and the evolution of American business fraud. *Soc. Res.*, 85, 699-726. doi: 10.1353/sor.2018.0045.
- [2] Beach, S.R., Schulz, R., & Sneed, R. (2018). Associations between social support, social networks, and financial exploitation in older adults. *J. Appl. Gerontol.*, 37, 990-1011. doi: 10.1177/0733464816642584.
- [3] Brailovskaia, J., Schillack, H., & Margraf, J. (2020). Tell me why are you using social media (SM)! Relationship between reasons for use of SM, SM flow, daily stress, depression, anxiety, and addictive SM use-An exploratory investigation of young adults in Germany. *Computers in Human Behavior*, 113. doi: 10.1016/j.chb.2020.106511.
- [4] Dolhyi, O.A., Mudriak, T.O., & Omelchuk, L.V. (2017). The victim of a crime as the main element of victimology. *International Legal Bulletin: Current Problems of Modernity (Theory and Practice)*, 1(5), 28-34. Retrieved from http://ir.nusta.edu.ua/bitstream/doc/979/1/954_IR.pdf.
- [5] Drozdikova-Zarinova, A.R., Kostyunina, N.Y., & Kalatskaya, N.N. (2015). Prevention of Student Youth's Victim Behavior. *Canadian Center of Science and Education*, 7(4), 88-91. doi: 10.5539/res.v7n4p88.
- [6] Emami, C., Smith, R.G., & Jorna, P. (2019). Online fraud victimisation in Australia: Risks and protective factors. AIC research Report 16. Canberra: Australian Institute of Criminology. *Online fraud victimisation in Australia: Risks and protective factors*, 16. doi: 10.52922/rr09319.
- [7] Zhang, Zhi & Ye, Zhi. (2022). The role of social-psychological factors of victimity on victimization of online fraud in China. *Frontiers in Psychology*. 13. 1030670. doi: 10.3389/fpsyg.2022.1030670. doi: 10.28655/n.cnki.nrmrb.2022.003519.

- [8] Harkavets, S.O. (2019). Forms of personality vulnerability in early youth. *Theoretical and applied problems of psychology*, 2(49), 62-74. doi: 10.33216/2219-2654-2020-53-3-1-62-78I.
- [9] Harkavets, S.O. (2019). The problem of the victim personality and its psychological classifications. *Theoretical and applied problems of psychology*, 2(49), 79-90. doi: 10.33216/2219-2654.
- [10] James, B.D., Boyle, P.A., & Bennett, D.A. (2014). Correlates of susceptibility to scams in older adults without dementia. *J. Elder Abuse Negl.*, 26, 107-122. doi: 10.1080/08946566.2013.821809.
- [11] Judges, R.A., Gallant, S.N., Yang, L., & Lee, K. (2017). The role of cognition, personality, and trust in fraud victimization in older adults. *Front. Psychol.*, 8. doi: 10.3389/fpsyg.2017.00588.
- [12] Kostyunina, N.Y., Latypova, L.A., Luchinina, A.O., & Grudeva, M.I. (2019). Student's Victim Behavior on The Internet: Motives and Features. *PARHA Proceedings*, 1, 1069-1080. doi: 10.3897/ap.1.e1014.
- [13] Lukecha, I., Khanetska, N., & Rudenok, A. (2023). Principles and approaches of psychological correction of victim behavior of adolescents on the internet. *Psychology Travelogs*, 3, 213-221. doi: 10.31891/PT-2023-3-20.
- [14] Mesch, G.S., & Dodel, M. (2018). Low self-control, information disclosure, and the risk of online fraud. *Am. Behav. Sci.*, 62, 1356-1371. doi: 10.1177/0002764218787854.
- [15] Mikkola, M., Oksanen, A., Kaakinen, M., Miller, B.L., Savolainen, I., & Sirola, A. (2021). Situational and individual risk factors for cybercrime victimization in a cross-national context. *Int. J. Offender Ther. Comp. Criminol.* [Epub ahead of print]. doi: 10.1177/0306624X20981041.
- [16] Petrynko, O., & Patsiora, H. (2023). Peculiarities of victim behavior of the youth. *Science Notes of Krok University*, 2(70), 159-165. doi: 10.31732/2663-2209-2022-70-159-165.
- [17] Pidvalna, Yu.V. (2020). Social and psychological factors as a basis for shaping the behavior of the victim and the bully. *Collection of scientific works of the Central Ukrainian State Pedagogical University named after Volodymyr Vinnichenko*, 185, 143-146. doi: 10.36550/2415-7988-2019-1-185-143-146.
- [18] Teslyk, N., Hromyko, D., & Honcharenko, A. (2021). Risks of victimization of student youth in virtual space (on the example of cyber fraud). *Bulletin of Lviv University*, 10, 179-185. doi: 10.30970/PS.2021.10.25.
- [19] Uddin, M., & Rahman, J. (2022). Cyber Victimization and Cyber Aggression among High School Students: Emotion Regulation as a Moderator. *Cyberpsychology*, 16. doi: 10.5817/CP2022-2-4.
- [20] Yurchenko, O.Yu. (2017). Analysis of victimhood in selfish, violent crimes and crimes motivated by racial, national or religious intolerance. *Law and society. Criminal law and criminology; criminal executive law*, 6(2), 165-169. Retrieved from http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2017/6_2017/part_2/29.pdf.
- [21] Zhihareva, L., & Kolchik, E. (2019). Features Of Personality Victim Behavior in Adolescence. *Social and Cultural Transformations in the Context of Modern Globalism*, 58, 2757-2763. doi: 10.15405/epsbs.2019.03.02.321.

Список використаних джерел

- [1] Balleisen E. J. The «sucker list» and the evolution of American business fraud. *Soc. Res.* 2018. No. 85. P. 699–726. doi: 10.1353/sor.2018.0045.
- [2] Beach S. R., Schulz R., Sneed R. Associations between social support, social networks, and financial exploitation in older adults. *J. Appl. Gerontol.* 2018. No. 37. P. 990–1011. doi: 10.1177/0733464816642584.
- [3] Brailovskaia J., Schillack H., Margraf J. Tell me why are you using social media (SM)! Relationship between reasons for use of SM, SM flow, daily stress, depression, anxiety, and addictive SM use—An exploratory investigation of young adults in Germany. *Computers in Human Behavior*. 2020. No. 113. doi: 10.1016/j.chb.2020.106511.
- [4] Долгий О. А., Мудряк Т. О., Омельчук Л. В. Жертва злочину як головний елемент віктимології. *Міжнародний юридичний вісник: актуальні проблеми сучасності (теорія та практика)*. 2017. Вип. 1 (5). С. 28–34. URL: http://ir.nusta.edu.ua/bitstream/doc/979/1/954_IR.pdf.
- [5] Drozdikova-Zarinova A. R., Kostyunina N. Y., Kalatskaya N. N. Prevention of Student Youth`s Victim Behavior. *Canadian Center of Science and Education*. 2015. Vol.7. No. 4. P. 88–91. doi: 10.5539/res.v7n4p88.
- [6] Emami C., Smith R. G., Jorna P. Online fraud victimisation in Australia: Risks and protective factors. AIC research Report 16. Canberra: Australian Institute of Criminology. *Online fraud victimisation in Australia: Risks and protective factors*. 2019. No. 16. doi: 10.52922/rr09319.

- [7] Zhang, Zhi & Ye, Zhi. (2022). The role of social-psychological factors of victimity on victimization of online fraud in China. *Frontiers in Psychology*. 13. 1030670. 10.3389/fpsyg.2022.1030670. doi: 10.28655/n.cnki.nrmrb.2022.003519.
- [8] Гарькавець С. О. Форми віктивності особистості у ранньому юнацькому віці. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. 2019. № 2 (49). С. 62–74. doi: 10.33216/2219-2654-2020-53-3-1-62-78I.
- [9] Гарькавець С. О. Проблема віктивної особистості та її психологічні класифікації. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. 2019. № 2 (49). С. 79–90. doi: 10.33216/2219-2654.
- [10] James B. D., Boyle P. A., Bennett D. A. Correlates of susceptibility to scams in older adults without dementia. *J. Elder Abuse Negl.* 2014. No. 26. P. 107–122. doi: 10.1080/08946566.2013.821809.
- [11] Judges R. A., Gallant S. N., Yang L., Lee K. The role of cognition, personality, and trust in fraud victimization in older adults. *Front. Psychol.* 2017. No. 8. doi: 10.3389/fpsyg.2017.00588.
- [12] Kostyunina N. Y., Latypova L. A., Luchinina A. O., Grudeva M. I. Student's Victim Behavior on The Internet: Motives and Features. *PARHA Proceedings*. 2019. No. 1. P. 1069–1080. doi: 10.3897/ap.1.e1014.
- [13] Lukecha I., Khanetska N., Rudenok A. Principles and approaches of psychological correction of victim behavior of adolescents on the internet. *Psychology Travelogs*. 2023. No. 3. P. 213–221. doi: 10.31891/PT-2023-3-20.
- [14] Mesch G. S., Dodel M. Low self-control, information disclosure, and the risk of online fraud. *Am. Behav. Sci.* 2018. No. 62. P. 1356–1371. doi: 10.1177/0002764218787854.
- [15] Mikkola M., Oksanen A., Kaakinen M., Miller B. L., Savolainen I., Sirola A. Situational and individual risk factors for cybercrime victimization in a cross-national context. *Int. J. Offender Ther. Comp. Criminol.* [Epub ahead of print]. 2021. doi: 10.1177/0306624X20981041.
- [16] Petrynko O., Patsiora H. Peculiarities of victim behavior of the youth. *Science Notes of Krok University*. 2023. No. 2 (70). P. 159–165. doi: 10.31732/2663-2209-2022-70-159-165.
- [17] Підвальна Ю. В. Соціально-психологічні чинники як основа для формування поведінки жертви та булера. *Збірник наукових праць Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка*. 2020. Вип. 185. С. 143–146. (Серія «Педагогічні науки»). doi: 10.36550/2415-7988-2019-1-185-143-146.
- [18] Теслик Н., Громико Д., Гончаренко А. Ризики віктивізації студентської молоді у віртуальному просторі (на прикладі кібершахрайства). *Вісник Львівського університету*. 2021. Вип. 10. С. 179–185. (Серія «Психологічні науки»). doi: 10.30970/PS.2021.10.25.
- [19] Uddin M., Rahman J. Cyber Victimization and Cyber Aggression among High School Students: Emotion Regulation as a Moderator. *Cyberpsychology*. 2022. No. 16. doi: 10.5817/CP2022-2-4.
- [20] Юрченко О. Ю. Аналіз віктивності в корисливих, насильницьких злочинах та злочинах із мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості. *Право і суспільство. Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право*. 2017. № 6. Ч. 2. С. 165–169. URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2017/6_2017/part_2/29.pdf.
- [21] Zhihareva L., Kolchik E. Features Of Personality Victim Behavior in Adolescence. *Social and Cultural Transformations in the Context of Modern Globalism*. 2019. Vol. 58. P. 2757–2763. doi: 10.15405/epsbs.2019.03.02.321.
-

Personal Conducting Factors Tendencies to Victim Behavior

TSILMAK Olena

Doctor of Laws, Professor,
Headthe of the Department of Psychology of the National University «Odessa Law Academy»
Odessa, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7348-4876>;

LISOVENKO Anna

PhD in Psychology,
Associate Professor of the Department of Psychology of the National University «Odessa Law Academy», Odessa, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1794-270X>;

PAPINIAN Viktoria

Teacher of the National University «Odessa Law Academy»
Odessa, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-7936-8734>

Abstract. The article examines the results of an empirical study of personal factors that determine a person's propensity for victim behavior. The relevance of the article is determined by the demand for research aimed at studying the prerequisites for the development of various types of victimization and personal factors. According to the results of the correlation analysis, it was established for the first time that a person's propensity to manifest a certain type of victimization increases in the presence of such personal characteristics as: 1) irritability, neuroticism, openness, extraversion – characteristic of an aggressive type of victimization; 2) depression, openness – for an active type of victimization; 3) emotional lability, neuroticism, increased spontaneous aggressiveness, shyness, closedness, reduced reactivity, aggressiveness, femininity – for the proactive type of victimization; 4) equanimity, depression, introversion, reduced irritability, closedness – characteristic of a passive type of victimhood; 5) masculinity, reduced depression, spontaneous aggressiveness, irritability, shyness, reactive aggressiveness – for a non-critical type of victimization; 6) spontaneous aggressiveness, masculinity, irritability, emotional lability, neuroticism, shyness – for the realized type of victimhood. Psychological "portraits" of persons with maximum and minimum propensity for victim behavior have been established. It is emphasized that the probability of a certain type of victimization decreases with such psychological characteristics as: reduced neuroticism, reduced irritability, reduced depressiveness, emotional stability. For the prevention and correction of victim behavior, it is proposed to carry out individual and group psychocorrection using methods of regression psychotherapy, Gestalt therapy, cognitive-behavioral therapy, training technologies, etc.

Keywords: personality; victimization; behavior; causes of victimization; type of victimization.

DOI: 10.33270/03243401.35
УДК 159.9:159.9.075

Теоретико-методологічне підґрунтя оцінки ефективності діяльності психолога (компаративний аналіз)

АНДРОСЮК Вячеслав*

кандидат психологічних наук, професор, провідний науковий співробітник наукової лабораторії з проблем психологічного забезпечення та психофізіологічних досліджень навчально-наукового інституту заочного та дистанційного навчання Національної академії внутрішніх справ

м. Київ, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9106-2586>;

ЮРЧЕНКО-ШЕХОВЦОВА Тетяна

кандидат психологічних наук, науковий співробітник наукової лабораторії з проблем психологічного забезпечення та психофізіологічних досліджень навчально-наукового інституту заочного та дистанційного навчання

Національної академії внутрішніх справ

м. Київ, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6541-3410>

Анотація. Проблема оцінки ефективності роботи персоналу є актуальною в будь-який період. Нині постає питання визначення ефективності діяльності психологів у сфері безпеки й оборони України. Однак відсутність чітких критеріїв, за якими можна було б оцінити й визначити ефективність діяльності психолога, зокрема психолога у сфері безпеки та оборони, не дає такої можливості. Метою статті є вивчення й аналіз різних теоретико-методологічних підходів до визначення ефективності роботи психолога та місця кваліфікації й компетентності в оцінці ефективності роботи психолога, окреслення підґрунтя для розробки критеріїв ефективності професійної діяльності психологів МВС України в умовах воєнного стану. Методологією є загальна теорія професійної діяльності, компетентнісний підхід щодо оцінки професіоналізму виконавця. Наукова новизна полягає в тому, що висвітлено теоретичні підходи до проблеми визначення ефективності професійної діяльності; окреслено сутність понять ефективності, продуктивності та результативності праці; акцентовано на поглядах українських та іноземних фахівців щодо розуміння ефективності діяльності психолога. У процесі дослідження визначено, що ефективність діяльності психолога взаємопов'язана з його особистісними та професійно важливими якостями; може залежати від професійного спрямування, специфіки виду діяльності, кваліфікаційних вимог, посадових обов'язків, нормативних документів, що регламентують діяльність психолога. Неодмінною складовою ефективності діяльності психолога є дотримання ним етичних і моральних норм, провідних професійних мотиваційних тенденцій. Встановлено, що критерії оцінювання ефективності діяльності психолога різноманітні й мають поділ на об'єктивні та суб'єктивні. Оцінювання діяльності психолога полягає в зовнішній оцінці – з боку керівництва та колег, а також внутрішній – самооцінці. Перспективою майбутніх досліджень є розробка критеріїв ефективності професійної діяльності психологів системи МВС України в умовах воєнного стану.

Ключові слова: ефективність; продуктивність; результативність; професійно важливі якості; критерії оцінки; психолог.

Історія статті:

Отримано: 25.01.2024

Переглянуто: 20.02.2024

Прийнято: 27.03.2024

Рекомендоване посилання:

Андросюк В., Юрченко-Шеховцова Т. Теоретико-методологічне підґрунтя оцінки ефективності діяльності психолога (компаративний аналіз). *Юридична психологія*. 2024. № 1 (34). С. 35–45. doi: 10.33270/03243401.35.

*Відповідальний автор

© Андросюк В., Юрченко-Шеховцова Т., 2024

Вступ

Одним з ключових чинників організації трудової, суспільно необхідної діяльності є ефективний менеджмент, зокрема той напрям, який стосується підбору, розстановці та забезпеченню функціонування кваліфікованого й продуктивного персоналу. Робота з персоналом полягає в обов'язковому врахуванні результатів оцінювання кількісних і якісних характеристик праці виконавців з метою створення найліпших умов для їх збереження, професійного зростання, відповідального та відданого ставлення до колективу організації.

На важливості вказаної проблематики акцентували такі науковці й практики, як: Т. Бучинська (2017), О. Григор'єва (2018), А. Лобза (2018), В. Соколовська (2019) та інші, які присвятили свої дослідження теоретико-методологічним основам оцінки персоналу щодо розробки принципів, підходів і методів процедури оцінювання. Учені слухно зауважують, що якісне оцінювання діяльності персоналу надає можливість з'ясувати, яким чином працівник досягає намічених результатів праці й чи дійсно він відповідає вимогам, визначеним певною професією та займаною посадою (Honcharenko, 2023). Безумовно, оцінка роботи виконавців у природничих і технічних галузях полегшується за наявності більш-менш чітких кількісних і якісних характеристик матеріалізованих результатів праці, що неможливо стверджувати щодо тих галузей, де кінцевий продукт роботи не може бути оцінений відносно об'єктивно. Зазначене повною мірою стосується професійної діяльності психологів, стосовно яких донині відсутні чіткі критерії якості та продуктивності праці, відсутні надійні й апробовані методики оцінювання її ефективності та результативності.

У сучасних умовах воєнного стану особливо вагомою постала проблема оцінки ефективності роботи психологів сектору безпеки й оборони України, яким доводиться в бойових і повсякденних умовах надавати якісну та результативну допомогу комбатантам, пораненим і звільненим з полону, членам родин військових, широким верствам цивільного населення.

Ефективне та змістовне оцінювання персоналу можливе в процесі врахування об'єктивних і суб'єктивних методів.

Матеріали та методи

Мета статті полягає в здійсненні компаративного аналізу сучасних теоретичних і методологічних підходів до проблеми визначення ефективності професійної діяльності загалом і психологічної праці зокрема.

Відповідно до мети визначено завдання дослідження:

– з'ясувати сутність понять ефективності, продуктивності та результативності праці;

– окреслити об'єктивне й суб'єктивне підґрунтя розробки критеріїв ефективності професійної діяльності психологів системи МВС України в умовах воєнного стану;

– встановити місце кваліфікації та компетентності в оцінці ефективності роботи психолога.

Методологічну основу теоретико-компілятивного дослідження становить загальна теорія професійної діяльності, компетентнісний підхід щодо оцінки професіоналізму виконавця.

У процесі дослідження застосовано такі методи, як: аналіз і узагальнення результатів прикладних досліджень у галузі психології праці, професіографії та менеджменту правоохоронної діяльності.

Результати й обговорення

З метою розуміння змісту матеріалу статті, вважаємо за необхідне насамперед визначити поняття процедури оцінювання персоналу. У наукових вітчизняних джерелах ми встановили близько десяти формулювань оцінки персоналу (Didur, 2011). Як зазначає В. Савченко (2002), оцінювання персоналу – процедура, що здійснюється з метою виявлення ступеня відповідності професійних, ділових й особистих якостей працівника, кількісних і якісних результатів його трудової діяльності визначеним вимогам.

У теорії та практиці професіографії поняття «ефективність праці», «продуктивність праці» та «результативність праці» не завжди коректно ототожнюються (Cherneh, 2012), що зумовлює необхідність їх конкретизації.

Термін «ефективність» (лат. effectus (ефект) – результат дії, наслідок і effectivus (ефективний)) – результативний, продуктивний, дієвий, той, що дає результат (Rybachuk, Zhurko, & Hanzienko, 2015).

Ефективність праці розуміється як соціально-економічна категорія, що визначає рівень досягнення певної мети у співвідношенні до рівня раціональності витрачання використаних при цьому ресурсів (Labor efficiency...).

Ефективність праці – це успішне виконання завдань, що потребує розвитку й опанування знаннями, уміннями, навичками; здатності послідовно та надійно реалізовувати ці знання, вміння і навички під час виконання завдань (Maguir, 2024).

«Продуктивність праці» (англ. productivity, labour productivity; нім. Arbeitsleistung f, Leistung f, Arbeitsproduktivität f) – це показник трудової діяльності працівників. Характеризує кількість продукції, виробленої за одиницю часу, або витрати часу на виробництво одиниці продукції. Часто також вимірюється доданою вартістю на одного працівника (Labor productivity...).

Продуктивність праці розглядають відповідно до ефективності трудової діяльності людей. Зростання продуктивності праці прирівнюється

до підвищення її результативності (Cherneha, 2012). Професійна продуктивність є одним з провідних критеріїв професіоналізації та характеризує ефективність професійного розвитку особистості й ступінь відповідності цього процесу соціально-професійним вимогам (Kokun, 2012).

Деякі науковці вважають, що ефективність є важливим показником результативності діяльності, її якісною властивістю, характеризує ступінь раціонального використання ресурсів й об'єктивність отриманих результатів (Rybachuk, Zhurko, & Hanzienko, 2015). Водночас результативність можна розглядати як підсумки праці, які, відповідно, можуть бути як позитивними, так і негативними (запланованими чи незапланованими).

Отже, питання щодо вивчення факторів і закономірностей ефективності роботи практичних психологів є актуальним. Зокрема, у галузі психологічних наук ефективністю вважають отримання максимального результату за мінімальних витрат, а точніше – досягнення поставлених цілей; відповідність отриманого

результату поставленим цілям і завданням. Поняття «ефективність» передусім стосується тематичної множини, наприклад: ефективне спілкування, ефективні переговори, психологічна організація ефективної діяльності, ефективний співробітник, ефективна робота колективу тощо (Efficiency. Psychologist...).

Слушною є думка Чижевського С., що ефективність психологічної роботи визначається як ступінь відповідності результатів зазначеної діяльності наміченим цілям і нормативним вимогам (Chyzhevskiy, 2023).

У фаховій літературі прослідковуємо різні погляди на критерії оцінки та показники ефективності професійної діяльності психолога, зокрема щодо впливу особистісної тривожності (Berehova, & Dzhyhun, 2021). Науковці акцентують на взаємозалежності ефективності діяльності психолога від його особистісних і професійно важливих якостей (Tsilmak, 2020; Piletskyi, 2021; Tashmatov, 2022; Yurkov, 2022). Так, виокремлено такі професійно важливі якості психолога (див. табл.):

Таблиця 1

Професійно важливі якості психолога

№ з/п	Перелік професійно важливих якостей
1.	Професійні знання, професійні вміння та навички
2.	Комунікабельність, контактність, вміння спілкуватися, динамічність і гнучкість, уміння вислухати, співчувати, терпимість до недоліків інших
3.	Емоційна стриманість, уміння приховувати свої мимовільні оцінки й емоційні реакції, емоційна стійкість, раціоналізм у встановленні контактів
4.	Професійна спостережливність: уміння помічати в зовнішньому вигляді, у мові інших людей, у їх поведінці особливості, які можуть свідчити про глибоку тривогу особи, розгубленість, її таємні бажання
5.	Інтелектуальні якості: логічність, пластичність і динамічність мислення, здатність виокремлювати суттєве й узагальнювати, прогнозувати реакції іншого
6.	Високий рівень загальної культури поведінки психолога. Професійний такт: делікатність, повага до людини, доброзичливість, визнання її прав на свободу думки, почуттів, поведінки. Доброта, любов до людей, порядність, соціабельність. Дисциплінованість, відповідальність, упевненість у власних силах, рішучість, організованість, ініціативність
7.	Спрямованість виконання особливого роду функцій, обов'язків, що гарантує успіх роботи психолога та теоретичний пошук шляхів розв'язання теоретичних завдань
8.	Адекватність і сталість самооцінки, сенситивність, емпатійність, фрустраційна толерантність, відсутність внутрішніх особистісних конфліктів, які обумовлюють проєкції, психологічні захисти тощо; уміння рефлексувати щодо себе та інших, дій і станів тощо; сильний тип нервової системи, стресостійкість, акторські, творчі здібності
9.	Відкритість як особистість для клієнта; щира зацікавленість; турбота про клієнта; уміння зберігати рівний і доброзичливий стиль спілкування; відмова від моралі та нав'язування своєї думки; довіра до клієнта
10.	Знання психологом власних особистісних особливостей, здібностей, можливостей, сильних і слабких сторін, способів компенсації недоліків

Фахівці окреслюють такі ключові характеристики, які мають бути притаманні психологу: прагнення до навчання, постійного професійного розвитку; емпатія; здатність до розв'язання проблем; дотримання межі професійних й особистісних кордонів; надійність; терпіння; дотримання етичних стандартів і міжкультурна чутливість (Down, 2018; Pyroh, & Shykyrava, 2020).

Безумовно, ефективність діяльності психолога залежить від його професійної кваліфікації, наявності таких критеріїв, як: знання психології

певної галузі, відповідний рівень володіння найрізноманітнішими психологічними методами, високий власний інтелектуальний та особистісний розвиток.

Крім того, слід зазначити, що ефективність діяльності психолога також опосередковується дотриманням етичних і моральних норм (O'Donohue, & Fisher, 2022; Hilbig, Thielmann, & Böhm, 2022; Maguir, 2024):

1. Повага до прав і гідності особи. Поважати гідність клієнтів і приділяти належну

увагу їхнім моральним і культурним цінностям. Ставитися до своїх клієнтів як до людей із внутрішньою цінністю, які мають право визначати власні пріоритети. Дбати про те, щоб неналежним чином не втручатися в приватне життя клієнтів. Розглядати як конфіденційну всю інформацію (зокрема усну, письмову й електронну), отриману під час своєї роботи, за винятком випадків, коли закон потребує розкриття. Наскільки це можливо, гарантувати те, що клієнти розуміють і погоджуються на будь-які професійні дії, які вони пропонують.

2. Компетентність. Постійно підтримувати та вдосконалювати свої професійні навички й етичну свідомість. Визнавати те, що психологічні знання, власний досвід і працездатність обмежені, і дбати про те, щоб не перевищувати ці межі.

3. Відповідальність. У своїй професійній і науковій діяльності діяти гідно, довірливо, мати високу репутацію та бути відповідальним перед клієнтами й суспільством. Уникати заподіяння шкоди клієнтам і учасникам дослідження. Співпрацювати з колегами й іншими фахівцями, щоб забезпечити найкраще обслуговування клієнтів і діяти позитивно для вирішення етичних дилем.

4. Цілісність. Бути чесним і точним щодо своєї кваліфікації, ефективності послуг, які вони пропонують, і результатів своїх досліджень. Вживати заходів для подолання особистого стресу та підтримки власного психічного здоров'я. Поводитися з іншими справедливо, відкритим і прямолінійним чином, поважати професійні зобов'язання та діяти, щоб роз'яснити будь-яку плутанину щодо своєї ролі чи обов'язків. Там, де це можливо, уникати використання обману стосовно учасників дослідження. Не використовувати професійні стосунки для сексуальної чи іншої експлуатації клієнтів й активно боротися з конфліктами інтересів. Вживати заходів проти шкідливої чи неетичної поведінки колег або представників інших професій (Maguir, 2024).

Етичний кодекс поведінки психолога містить:

– загальні принципи (це, наприклад, компетентність, чесність, професійна та наукова відповідальність, повага до прав і гідності людей, турбота про добробут інших і соціальна відповідальність);

– конкретні етичні стандарти, пов'язані з їхньою роллю щодо пацієнтів й експериментів (Wahass, 2005).

Британські психологи дотримуються етичних принципів Британського психологічного товариства. В Ірландії – це принципи діяльності Психологічного товариства, а в США – Етичні рекомендації Американського психологічного товариства, яких дотримуються під час усіх видів психологічних досліджень і практики.

Етика полягає в тому, щоб завжди вважати найвищими інтереси клієнта щодо вимог ситуації, дослідження чи інших приватних інтересів. Конфіденційність також є важливим етичним принципом, якого ми повинні дотримуватися, працюючи з професіоналами (Maguir, 2024).

У разі визначення ефективності діяльності психолога та рівня його професіоналізму слід враховувати специфіку конкретного виду діяльності. Водночас критерії, що визначають можливість виконання функцій психолога, є різноплановими.

З огляду на те, що професійних психологів за спеціалізацією класифікують на психологів-дослідників, психологів-педагогів і психологів-практиків, існують різні вимоги до їхніх професійно важливих особистісних якостей, професійних обов'язків і критеріїв ефективності їхньої діяльності. Структура професійно важливих якостей груп психологів має якісну своєрідність, пов'язану зі специфікою «професійного середовища» (Parshyna, 2008).

Зазначена класифікація типів психологічної професії має такий вигляд:

– *психолог-науковець (дослідник)* – діяльність пов'язана з науковими дослідженнями, спрямованими на пошук нових психологічних знань, встановлення психологічних закономірностей. Професійно важливими є здібності до пошуку нових знань, їх узагальнення, здатність використовувати психологічні знання на практиці (Metelska, 2017). За результатами вивчення взаємозв'язку професійно важливих якостей для психологів-науковців важливими є спостережливість, мисленнєві, вольові та комунікативні властивості особистості (Parshyna, 2008);

– *психолог-педагог (викладач психології)* – основна діяльність – психологічне просвітництво та навчання психологічним знанням (проведення лекцій, семінарів, практичних занять, керівництво психологічною самоосвітою людей). Для викладача психології важливою є здатність систематизувати й передавати знання іншим (Mashchak, 2022);

– *психолог-практик* – основна діяльність – застосування психологічних знань для виконання практичних завдань (психологічна діагностика та консультування, корекційна й розвиваюча робота, психологічна профілактика) (Down, 2018). Психологи-практики прагнуть до спілкування, не втомлюються від цього. На думку науковців, психологам-практикам притаманні: виражена готовність до контактів, загальна інтелектуальність, уміння підтримувати контакти, стресостійкість у процесі спілкування, уміння контролювати власну поведінку, атракція, емпатія, емоційне зараження, самостійне прийняття рішень. Розвинуті комунікативні якості особистості, «таланти»

спілкування» – важлива складова в їхній професійній діяльності (Parshyna, 2008).

Є своєрідні формули чинників ефективності діяльності психологів-дослідників і психологів-практиків:

– формула ефективності психолога-дослідника:

$$E_{\text{ф}} = 0,31A + 0,78B + 0,47N$$

($E_{\text{ф}}$ – ефективність діяльності, A – готовність до контактів, B – загальна інтелектуальність, N – вміння підтримувати контакт);

– формула ефективності психолога-практика:

$$E_{\text{ф}} = 0,72A + 0,29B + 0,29H + 0,29N$$

(A – готовність до контактів; B – загальна інтелектуальність; H – потреба у контактах з іншими людьми; N – вміння підтримувати контакт)(Martsenok, 2014).

Орієнтуючись на визначені формули, науковці зауважують, що фактор H – «схильність до активного спілкування» – не є визначальним і мало впливає на успішність професійної діяльності психологів-дослідників. Водночас вкрай важливим є загальний інтелект; раціональність у встановленні та підтриманні контактів; стриманість у разі виявлення загального інтересу до людини (Martsenok, 2014).

Психологи спроможні працювати в різних галузях і сферах – освіті, медицині, соціальних службах, збройних силах, правоохоронних органах, політиці, спорті, рекламі, на підприємстві, приватній практиці тощо.

Оцінюючи ефективність діяльності, розрізняють об'єктивні (якість, продуктивність) та суб'єктивні критерії (активізація розумових, когнітивних здібностей людини, відпрацьованість дій, операцій, зрілість мотиваційно-вольових компонентів, задоволеність процесом праці та результатом, успіх/неуспіх у попередній діяльності).

Поняття «критерій» (*грец. – kriterium*) – засіб для судження, здатність розрізнення; вимоги для визначення або оцінки; ознака, взята за основу класифікації (Criterion...).

Об'єктивні критерії оцінювання діяльності психолога розробляють різні відомства, установи, підприємства, у підпорядкуванні яких перебувають психологічні служби (підрозділи). Офіційну оцінку ступеня кваліфікації психолога та його професійної діяльності може надати виключно фахівець-психолог. Оцінка професійної кваліфікації практичного психолога охоплює аналіз його методичної, теоретичної та практичної підготовки, рівень опанування професійними методами роботи. Психолога оцінюють керівництво, колеги (колеги-психологи) за окремими емпіричними показниками (Ruda, 2013).

Оцінювання ефективності діяльності психолога за певними критеріями керівництвом і колегами зазначається як експертна оцінка.

Критерії оцінки діяльності психолога з боку керівництва – це передусім різні кількісні показники його роботи (наприклад, кількість проведених психодіагностичних методик і охоплених психодіагностичним обстеженням респондентів, проведених заходів, занять або тренінгів, підготовлених довідок, звітів, характеристик, рекомендацій, повідомлень тощо).

Професійна асоціація німецьких психологів зазначає, що шкільні психологи беруть участь у регулярних заходах з документування, оцінювання та страхування якості своєї роботи у співпраці зі своїми керівниками (Müller et al., 2021).

З боку колег-психологів оцінювання здійснюється переважно за якісними особливостями та результатами діяльності: володіння професійними навичками практичної роботи з людьми, валідними психодіагностичними методиками, різноманітними корекційними та консультативними техніками й прийомами, методами сучасної тренінгової роботи; рівень професійної теоретичної підготовки; науково-дослідницька робота (уміння організувати й провести психологічний експеримент; опанування сучасними методами обробки результатів психологічного дослідження; кількість публікацій, участь у наукових конференціях, у роботі наукових психологічних товариств); особиста професійна репутація та популярність (відгуки колег, клієнтів, адміністрації).

Критерії оцінювання власної професійної діяльності й компетентності ґрунтуються на сформованій професійній самосвідомості та Я-концепції психолога. Передусім це оцінка самим психологом якості власного професійного розв'язання психологічних проблем і досягнення якісних результатів у роботі з людьми.

Оскільки результати психологічної роботи можуть бути віддаленими в часі, існує думка, що критерії таких оцінок дуже суб'єктивні. Водночас психологи можуть бути критичними до себе та своєї роботи.

Члени Австралійської асоціації психологів вважають, що вискоелефективний психолог повинен оцінювати результати кожного сеансу та відгуки клієнтів. Вимірювання результатів і відгуків клієнтів орієнтують психологів на покращення результатів діяльності психолога (Faps, & Maps, 2022).

Ефективність діяльності психологів, зокрема ефективність психологічного втручання, вимірюють за допомогою опитувальників для самозвіту (Gazzillo et al., 2017).

Фахівці Центру компетенції шкільної психології Франкфуртського університету імені Йоганна

Вольфганга Гете зауважують, що шкільних психологів просять систематично оцінювати результати своєї роботи для забезпечення стандартів якості надання психологічних послуг керівниками (Müller et al., 2021).

У США до звітування щодо діяльності психологів включають «використання результатів досліджень як основи для ефективного надання послуг» і «використання методів збору даних для оцінювання послуг на індивідуальному, груповому та системному рівнях» (Skalski et al., 2015; Venturo-Conerly et al., 2022).

Ефективність вимірюють також за допомогою підрахунку кількісних показників роботи психолога, наприклад, кількості використаних тестів або кількості клієнтів, або часу, присвяченого певним видам діяльності (Müller et al., 2021).

Ефективність психологічного консультування, психотерапії та психокорекції значною мірою полягає у вмінні спілкуватися з клієнтом, що передбачає щире зацікавлення людьми, їхнім способом життя, емоціями, думками, вміння добирати правильні слова й тон, які забезпечують встановлення необхідного контакту, вміння слухати, терпіння. Структура здатності до спілкування має такі складові:

- уміння повно та правильно сприймати людину (спостережливість);
- уміння розуміти внутрішні властивості й особливості людини (інтуїція);
- уміння співпереживати (емпатія);
- уміння аналізувати власну поведінку (рефлексія);
- уміння керувати собою та процесом спілкування (Lozova, 2014).

На ефективність діяльності психолога, зокрема на ефективність процесу консультування значний вплив мають особистісні якості психолога: здатність концентруватися та бути уважним до емоцій клієнта, відкритість, сприйнятливність поглядів, відмінних від своїх, гнучкість, терпимість, об'єктивність мислення, міжособистісна взаємодія (Fedan, 2015).

Чимало вчених, які вивчали ефективність роботи психологів-практиків, дійшли думки, що важливим критерієм ефективності психологічного впливу (втручання) є полегшення стану клієнта (клінічне симптоматичне полегшення) (Gazzillo et al., 2017; Pinto et al., 2017; Kykhtiuk, & Fedotova, 2021).

Отже, метою оцінювання діяльності психолога є стимулювання цілеспрямованого безперервного підвищення рівня професійної компетентності психологів, зростання їх професійної майстерності, розвитку творчої ініціативи, підвищення престижу й авторитету, забезпечення ефективності надання психологічних послуг.

Висновки

1. Сучасний менеджмент професійної діяльності передбачає активну роботу з персоналом, зокрема щодо оцінки ефективності його праці. Доступні наукові джерела зазвичай містять як синонімічні поняття «ефективність», «продуктивність» та «результативність», хоча їх змістовний аналіз виявив суттєві відмінності. Ефективність праці, на нашу думку, це соціально-економічна категорія, натомість продуктивність і результативність відображають кількісно-якісні характеристики виконаної роботи.

2. У галузі психологічних наук ефективність визначається відповідністю отриманого результату зазначеним цілям і завданням. На думку науковців, ефективність професійної діяльності психологів насамперед залежить від їхніх особистісних і професійно важливих якостей. Водночас їх перелік і змістовне наповнення, компетенцій та особистісних характеристик психолога різноманітне і може містити наявні знання, вміння та навички, комплекс індивідуальних якостей і здібностей тощо.

3. Залежно від професійного спрямування психолога (психолог-дослідник, психолог-педагог чи психолог-практик), до нього висувають різні вимоги щодо наявності в них низки професійно важливих якостей, компетенцій у сфері аналізу психологічно насичених ситуацій, застосування найрізноманітніших психологічних методів, технік і технологій рівня інтелектуального й особистісного розвитку особистості психолога.

4. Критерії оцінки ефективності діяльності психолога є різноплановими та диференціюються відповідно до специфіки його виду діяльності, кваліфікаційних вимог, посадових обов'язків, нормативно-правових документів, що регламентують діяльність психолога тощо, і щодо дотримання ним етичних і моральних норм, провідних професійних мотиваційних тенденцій.

5. Критерії оцінки діяльності психолога поділяють на об'єктивні та суб'єктивні, вони містять низку зовнішніх і внутрішніх показників: експертну оцінку (керівництво, колеги, клієнти, фахівці-психологи) та самооцінювання результатів діяльності психолога. Зокрема критерій оцінювання власної професійної діяльності та компетентності ґрунтується на сформованій професійній самосвідомості й продуктивній Я-концепції психолога.

Перспективою майбутніх досліджень є розробка критеріїв ефективності професійної діяльності психологів системи МВС України в умовах воєнного стану.

References

- [1] Berehova, N., & Dzhyhun, L. (2021). Personal anxiety of a psychologist and its influence on the effectiveness of professional activity. *Psychology Travelogs*, 1, 30-38. doi: 10.31891/pt-2021-1-3.
- [2] Buchynska, T.V. (2017). Personnel evaluation as an important element of effective management. *Economics and enterprise management*, 1(57), 59-64. Retrieved from http://psae-jrnl.nau.in.ua/journal/1_57_2017_ukr/10.pdf.
- [3] Cherneha, I.I. (2012). *Problems of defining the concepts of productivity and labor efficiency*. Retrieved from <https://lib.udau.edu.ua:8443/server/api/core/bitstreams/1c821991-6d6d-40d1-ad50-8bd3b3b221e2/content>.
- [4] Chyzhevskiy, S. (2023). Team building in military units: socio-psychological aspect. *Bulletin of the National Defense University of Ukraine*, 73(3), 158-173. doi: 10.33099/2617-6858-2023-73-3-158-173.
- [5] Criterion. Site "Wikipedia. Free encyclopedia". Retrieved from <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D1%80%D0%B8%D1%82%D0%B5%D1%80%D1%96%D0%B9>.
- [6] Didur, K.M. (2011). Modern methods of personnel evaluation. *Efficient economy*, 11. Retrieved from <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=776>.
- [7] Dowd, M. (2018). The Top Eight Characteristics a Psychologist Should Have. *Work. Careers. Personal Care & Service Jobs*. Retrieved from <https://work.chron.com/top-eight-characteristics-psychologist-should-14099.html>
- [8] Efficiency. Psychologist. Site "Encyclopedia of practical psychology". Retrieved from <http://psychologis.com.ua/effektivnost-1.htm>.
- [9] Faps, B.M., & Maps, S.C.I. (2022). The highly efficient psychologist. *InPsych.*, 44. Retrieved from <https://psychology.org.au/for-members/publications/inpsych/2022/vol-44-spring-2022/the-highly-efficient-psychologist>.
- [10] Fedan, O.V. (2015). Features of authenticity of a practical psychologist: theoretical analysis. *Theoretical and applied problems of psychology. Collection of scientific papers*, 3(38), 493-500.
- [11] Gazzillo, F., Schimmenti, A., Formica, I., Simonelli, A., & Salvatore, S. (2017). Effectiveness is the gold standard of clinical research. *Res Psychother*, 20(2). doi: 10.4081/ripppo.2017.278.
- [12] Hilbig, B.E., Thielmann, I., & Böhm, R. (2022). Bending Our Ethics Code. *European Psychologist*, 27(1), 62-70. doi: 10.1027/1016-9040/a000431.
- [13] Hojatkhah, S.M., Mesbah, I., & Parvaneh, A. (2021). Effectiveness of Group Counseling based on Lazarus Multimodal Approach on Psychological Well-being of Male Students. *Journal of Counseling Research*, 20(78). doi: 10.18502/qjcr.v20i78.6786.
- [14] Honcharenko, O.H. (2023). Personnel evaluation methods and their impact on the effectiveness of organizational systems. *Scientific Bulletin of Severshchyna*, 2(11), 63-75. doi: 10.32755/sjeducation.2023.02.063.
- [15] Hryhorieva, O.V. & Hrybova, A.M. (2018). Application of an effective system of assessment of personnel and determination of its impact on the results of the activity of the enterprise. *Efficient economy*, 12. doi: 10.32702/2307-2105-2018.12.107
- [16] Hrynychuk, O. (2018). Psychological readiness of future psychologist officers for professional activity: basic criteria and indicators. *Collection of scientific works: psychology*, 22, 106-115. doi: 10.15330/psp.22.106-115.
- [17] Kokun, O.M. (2012). *Psychology of professional formation of a modern specialist*. Kyiv: Inform.-analit. ahenstvo.
- [18] Kykhtiuk, O., & Fedotova, T. (2021). Psychological support of personality: methods and features of work of a clinical psychologist. *Psychological Prospects Journal*, 38, 63-75. doi: 10.29038/2227-1376-2021-38-63-75.
- [19] Labor efficiency. Site "Wikipedia. Free encyclopedia". Retrieved from https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%95%D1%84%D0%B5%D0%BA%D1%82%D0%B8%D0%B2%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C_%D0%BF%D1%80%D0%B0%D1%86%D1%96.
- [20] Labor productivity. Site "Wikipedia. Free encyclopedia". Retrieved from https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D1%80%D0%BE%D0%B4%D1%83%D0%BA%D1%82%D0%B8%D0%B2%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C_%D0%BF%D1%80%D0%B0%D1%86%D1%96.
- [21] Lobza, A.V., & Shcherbyna, K.V. (2018). Development of the company's personnel evaluation system: implementation of the CRI approach. *A young scientist*, 12(64), 291-295. doi: 10.32839/2304-5809/2018-12-64-70.
- [22] Lozova, O.M. (Eds.). (2014). *Competency approach in professional training of future psychologists*. Vinnytsia: 4 Vindruk. Retrieved from <https://core.ac.uk/download/pdf/33689839.pdf>.

- [23] Maguire, L.G. (2024). *Performance Psychology*. Retrieved from <https://larrymaguire.com/what-is-performance-psychology/#:~:text=A%20Definition%20of%20Performance%20Psychology,others%20as%20this%20or%20that>.
- [24] Martsenok, M.O. (2014). Peculiarities of professional and personal readiness of a psychologist for professional activity. *International Scientific Bulletin*, 2(9), 366-382. Retrieved from <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/9826>.
- [25] Mashchak, S.O. (2022). Theoretical model of a psychology teacher as a subject of pedagogical activity. *Scholarly notes of V. I. Vernadsky Tavri National University*, 33(72), 1, 113-117. doi: 10.32838/2709-3093/2022.1/18.
- [26] Metelska, N.Y. (2017). The development of professionally important qualities of future psychologists as a factor in the formation of their professional credentials. *Scientific Bulletin of Kherson State University*, 3(2), 58-62. Retrieved from <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/507313.pdf>.
- [27] Müller, B., Hagen, A., Vannini, N., & Büttner, G. (2021). Measurement of the effects of school psychological services: a scoping review. *Front. Psychol.*, 12. doi: 10.3389/fpsyg.2021.606228.
- [28] O'Donohue, W., & Fisher, J.E. (2022). Are illiberal acts unethical? APA's Ethics Code and the protection of free speech. *American Psychologist*, 77(8), 875-886. doi: 10.1037/amp0000995.
- [29] Parshyna, Yu.I. (2008). *Study of professionally important qualities of a psychologist*. Kharkiv. Retrieved from <http://repositsc.nuczu.edu.ua/bitstream/123456789/114/1/Parshina%20Yu.I.%20Study%20professional%20important%20qualities%20psychologist.pdf>.
- [30] Piletskyi, V. (2021). Acmeological model of the professional activity of a practical psychologist. *Theoretical and applied problems of psychology and social work*, 3(56), 2, 216-226. doi: 10.33216/2219-2654-2021-56-3-2-216-226.
- [31] Pinto, R.A., Kienhuis, M., Slevison, M., Chester, A., Sloss, A., & Yap, K. (2017). The effectiveness of an outpatient Acceptance and Commitment Therapy Group programme for a transdiagnostic population. *Clinical Psychologist*, 21(1), 33-43. doi: 10.1111/cp.12057.
- [32] Pyroh, H., & Shykyrava, N. (2020). Peculiarities of empathy at different stages of professional formation of practical psychologists of the educational system. *Scientific Journal of the National Pedagogical University named after M.P. Drahomanov*, 10(55), 87-99. doi: 10.31392/npu-nc.series12.2020.10(55).09.
- [33] Ruda, H.V. (2013). *Development of the practical psychologist's readiness to interact with the teaching staff of the school* (Dissertation thesis, Kyiv). Retrieved from https://theses.oa.edu.ua/DATA/21/%D0%A0%D1%83%D0%B4%D0%B0_dis.pdf.
- [34] Rybachuk, N.V., Zhurko, T.O., & Hanziienko, Yu.I. (2015). Conceptual aspects of enterprise activity assessment: efficiency and effectiveness. *Efficient economy*, 4. Retrieved from <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=3977>.
- [35] Savchenko, V.A. (2002). *Management of personnel development*. Kyiv: KNEU.
- [36] Skalski, A.K., Minke, K., Rossen, E., Cowan, K.C., Kelly, J., Armistead, R., & Smith, A. (2015). *NASP Practice Model Implementation Guide*. Bethesda, MD: National Association of School Psychologists.
- [37] Sokolovska, V.V., Babchynska, O.I., & Ivanchenko, H.V. (2019). Personnel evaluation methods: role and significance in management. *Ahrosvit*, 20, 93-98. Retrieved from <https://ir.vtei.edu.ua/card.php?lang=en&id=27690>.
- [38] Tashmatov, V. (2022). Peculiarities of the professional activity of psychologists of the civil service of Ukraine in emergency situations in war conditions. *Disaster and crisis psychological problems*, 3. doi: 10.52363/dcpp-2022.3.3.
- [39] Tsilmak, O. (2020). Classification of professionally important qualities of a psychologist-consultant. *Legal psychology*, 2(27), 17-23. doi: 10.33270/03202702.17.
- [40] Venturo-Conerly, K.E., Fitzpatrick, O.M., Horn, R.L., Ugueto, A.M., & Weisz, J.R. (2022). Effectiveness of youth psychotherapy delivered remotely: A meta-analysis. *American Psychologist*, 77(1), 71-84. doi: 10.1037/amp0000816.
- [41] Wahass, S. H. (2005). The role of psychologists in health care delivery. *J Family Community Med.*, 12(2), 63-70. Retrieved from <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3410123>.
- [42] Yurkov, A. (2022). Professional profile of an officer-psychologist of the Armed Forces of Ukraine, as the final result of the formation of professional readiness for activities in extreme and combat conditions. *Perspectives and innovations of science*, 10(15), 331-338. doi 10.52058/2786-4952-2022-10(15)-331-338.

Список використаних джерел

- [1] Берегова Н., Джигун Л. Особистісна тривожність психолога та її вплив на результативність професійної діяльності. *Psychology Travelogs*. 2021. № 1. С. 30–38. doi: 10.31891/pt-2021-1-3.
- [2] Бучинська Т. В. Оцінка персоналу як важливий елемент ефективного управління. *Економіка та управління підприємствами*. 2017. Вип. 1 (57). С. 59–64. URL: http://psae-jrnl.nau.in.ua/journal/1_57_2017_ukr/10.pdf.
- [3] Чернега І. І. Проблеми визначення понять продуктивності й ефективності праці. 2012. URL: <https://lib.udau.edu.ua:8443/server/api/core/bitstreams/1c821991-6d6d-40d1-ad50-8bd3b3b221e2/content>.
- [4] Чижевський С. Командотворення у військових підрозділах: соціально-психологічний аспект. *Вісник Національного університету оборони України*. 2023. № 73 (3). С. 158–173. doi: 10.33099/2617-6858-2023-73-3-158-173.
- [5] Критерій. *Вікіпедія. Вільна енциклопедія*: [сайт]. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D1%80%D0%B8%D1%82%D0%B5%D1%80%D1%96%D0%B9>.
- [6] Дідур К. М. Сучасні методи оцінки персоналу. *Ефективна економіка*. 2011. № 11. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=776>.
- [7] Dowd M. The Top Eight Characteristics a Psychologist Should Have. *Work. Careers. Personal Care & Service Jobs*. 2018. URL: <https://work.chron.com/top-eight-characteristics-psychologist-should-14099.html>.
- [8] Ефективність. Психологіс. *Енциклопедія практичної психології*: [сайт]. URL: <http://psychologis.com.ua/effektivnost-1.htm>.
- [9] Faps B. M., Maps S. Cl. The highly efficient psychologist. *InPsych*. 2022. Vol. 44. URL: <https://psychology.org.au/for-members/publications/inpsych/2022/vol-44-spring-2022/the-highly-efficient-psychologist>.
- [10] Федан О. В. Особливості автентичності практичного психолога: теоретичний аналіз. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. 2015. № 3 (38). С. 493–500.
- [11] Gazzillo F., Schimmenti A., Formica I., Simonelli A., Salvatore S. Effectiveness is the gold standard of clinical research. *Res Psychother*. 2017 Vol. 20. No. 2. doi: 10.4081/ripppo.2017.278.
- [12] Hilbig B. E., Thielmann I., Böhm R. Bending Our Ethics Code. *European Psychologist*. 2022. No. 27 (1). P. 62–70. doi: 10.1027/1016-9040/a000431.
- [13] Hojatkhah S. M., Mesbah I., Parvaneh A. Effectiveness of Group Counseling based on Lazarus Multimodal Approach on Psychological Well-being of Male Students. *Journal of Counseling Research*. 2021. Vol. 20. Issue 78. doi: 10.18502/qjcr.v20i78.6786.
- [14] Гончаренко О. Г. Методи оцінки персоналу і їх вплив на ефективність діяльності організаційних систем. *Науковий вісник Сіверщини*. 2023. № 2 (11). С. 63–75. (Серія «Освіта. Соціальні та поведінкові науки»). doi: 10.32755/sjeducation.2023.02.063.
- [15] Григор'єва О. В., Грибова А. М. Застосування ефективною системи оцінювання персоналу та визначення її впливу на результати діяльності підприємства. *Ефективна економіка*. 2018. № 12. doi: 10.32702/2307-2105-2018.12.107
- [16] Гринчук О. Психологічна готовність майбутніх офіцерів-психологів до професійної діяльності: основні критерії та показники. *Збірник наукових праць: психологія*. 2018. № 22. С. 106–115. doi: 10.15330/psp.22.106-115.
- [17] Кокун О. М. Психологія професійного становлення сучасного фахівця: монографія. Київ: Інформ.-аналіт. агенство, 2012. 200 с.
- [18] Кихтюк О., Федотова Т. Психологічна підтримка особистості: методи та особливості роботи клінічного психолога. *Psychological Prospects Journal*. 2021. № 38. С. 63–75. doi: 10.29038/2227-1376-2021-38-63-75.
- [19] Ефективність праці. *Вікіпедія. Вільна енциклопедія*: [сайт]. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%95%D1%84%D0%B5%D0%BA%D1%82%D0%B8%D0%B2%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C_%D0%BF%D1%80%D0%B0%D1%86%D1%96.
- [20] Продуктивність праці. *Вікіпедія. Вільна енциклопедія*: [сайт]. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D1%80%D0%BE%D0%B4%D1%83%D0%BA%D1%82%D0%B8%D0%B2%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C_%D0%BF%D1%80%D0%B0%D1%86%D1%96.
- [21] Лобза А. В., Щербина К. В. Розробка системи оцінки персоналу підприємства: реалізація підходу КРІ. *Молодий вчений*. 2018. № 12 (64). С. 291–295. doi: 10.32839/2304-5809/2018-12-64-70.
- [22] Компетентнісний підхід у професійній підготовці майбутніх психологів: монографія / авт. кол.; під наук. ред. О. М. Лозової. Вінниця: 4 ВІНДРУК, 2014. 184 с. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/33689839.pdf>.
- [23] Maguir L. G. Performance Psychology. 2024. URL: <https://larrymaguire.com/what-is-performance-psychology/#:~:text=A%20Definition%20of%20Performance%20Psychology,others%20as%20this%20or%20that>.

- [24] Марценюк М. О. Особливості професійної та особистісної готовності психолога до професійної діяльності. *Міжнародний науковий вісник*. 2014. Вип. 2 (9). С. 366–382. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/9826>.
- [25] Мащак С. О. Теоретична модель викладача психології як суб'єкта педагогічної діяльності. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського*. 2022. Т. 33 (72). № 1. С. 113–117. (Серія «Психологія»). doi: 10.32838/2709-3093/2022.1/18.
- [26] Метельська Н. Й. Розвиток професійно важливих якостей майбутніх психологів як чинник формування їх професійної самосвідомості. *Науковий вісник Херсонського Державного університету*. 2017. Вип. 3. Т. 2. С. 58–62. (Серія «Психологічні науки»). URL: <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/507313.pdf>.
- [27] Müller B., Hagen A., Vannini N., Büttner G. Measurement of the effects of school psychological services: a scoping review. *Front. Psychol.* 2021. Vol. 12. doi: 10.3389/fpsyg.2021.606228.
- [28] O'Donohue W., Fisher J. E. Are illiberal acts unethical? APA's Ethics Code and the protection of free speech. *American Psychologist*. 2022. No. 77 (8). P. 875–886. doi: 10.1037/amp0000995.
- [29] Паршина Ю. І. Вивчення професійно важливих якостей психолога. Харків, 2008. URL: <http://repositsc.nuczu.edu.ua/bitstream/123456789/114/1/Паршина%20Ю.І.%20Вивчення%20професійно%20важливих%20якостей%20психолога.pdf>.
- [30] Пілецький В. Акмеологічна модель професійної діяльності практичного психолога. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи*. 2021. № 3 (56). Т. 2. С. 216–226. doi: 10.33216/2219-2654-2021-56-3-2-216-226.
- [31] Pinto R. A., Kienhuis M., Slevison M., Chester A., Sloss A., Yap K. The effectiveness of an outpatient Acceptance and Commitment Therapy Group programme for a transdiagnostic population. *Clinical Psychologist*. 2017. No. 21 (1). P. 33–43. doi: 10.1111/cp.12057.
- [32] Пирог Г., Шикірава Н. Особливості емпатії на різних етапах професійного становлення практичних психологів системи освіти. *Науковий Часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. 2020. № 10 (55). С. 87–99. (Серія 12 «Психологічні Науки»). doi: 10.31392/npu-nc.series12.2020.10(55).09.
- [33] Руда Г. В. Розвиток готовності практичного психолога до взаємодії з педагогічним колективом школи : дис. ... канд. псих. наук : 19.00.07. Київ, 2013. 2012 с. URL: https://theses.oa.edu.ua/DATA/21/1/D0%A0%D1%83%D0%B4%D0%B0_dis.pdf.
- [34] Рибачук Н. В., Журко Т. О., Ганзієнко Ю. І. Концептуальні аспекти оцінки діяльності підприємства: ефективність та результативність. *Ефективна економіка*. 2015. № 4. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=3977>.
- [35] Савченко В. А. Управління розвитком персоналу : навч. посіб. Київ : КНЕУ, 2002. 351 с.
- [36] Skalski A. K., Minke K., Rossen E., Cowan K. C., Kelly J., Armistead R., Smith A. *NASP Practice Model Implementation Guide*. Bethesda, MD : National Association of School Psychologists, 2015. 88 p.
- [37] Соколовська В. В., Бабчинська О. І., Іванченко Г. В. Методи оцінки персоналу: роль та значення в управлінні. *Аеросвіт*. 2019. № 20. С. 93–98. URL: <https://ir.vtei.edu.ua/card.php?lang=en&id=27690>.
- [38] Ташматов В. Особливості професійної діяльності психологів державної служби України з надзвичайних ситуацій в умовах війни. *Disaster and crisis psychology problems*. 2022. № 3. doi: 10.52363/dcpp-2022.3.3.
- [39] Цільмак О. Класифікація професійно важливих якостей психолога-консультанта. *Юридична психологія*. 2020. № 2 (27). С. 17–23. doi: 10.33270/03202702.17.
- [40] Venturo-Conerly K. E., Fitzpatrick O. M., Horn R. L., Ugueto A. M., Weisz J. R. Effectiveness of youth psychotherapy delivered remotely: A meta-analysis. *American Psychologist*. 2022. No. 77 (1). P. 71–84. doi: 10.1037/amp0000816.
- [41] Wahass S. H. The role of psychologists in health care delivery. *J Family Community Med*. 2005. No. 12 (2). P. 63–70. URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3410123>.
- [42] Юрков А. Професіограма офіцера-психолога Збройних сил України, як кінцевий результат формування професійної готовності до діяльності в екстремальних та бойових умовах. *Перспективи та інновації науки*. 2022. № 10 (15). С. 331–338. doi: 10.52058/2786-4952-2022-10(15)-331-338.
-

Theoretical and Methodological Basis for Evaluating the Effectiveness of a Psychologist (Comparative Analysis)

ANDROSIUK Viacheslav

PhD in Psychology, Professor, Leading Research Fellow of the Scientific Laboratory on Problems of Psychological Support and Psychophysiological Research of Educational and Scientific Institute of Correspondence and Distance Learning of the National Academy of Internal Affairs

Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9106-2586>;

YURCHENKO-SHEKHOVTSOVA Tetiana

PhD in Law, Research Fellow of the Scientific Laboratory on Psychological Support and Psychophysiological Research of the Educational and Scientific Institute of Correspondence and Distance Learning of the National Academy of Internal Affairs

Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6541-3410>

Abstract. The problem of evaluating the effectiveness of personnel has always been relevant. Today, the question of determining the effectiveness of psychologists in the field of security and defense of Ukraine arises. However, the lack of clear criteria by which to evaluate and determine the effectiveness of a psychologist, in particular, a psychologist in the field of security and defense, does not allow this. The purpose of the article is to study and analyze various theoretical and methodological approaches to determining the effectiveness of a psychologist, to determine the place of qualifications and competence in assessing the effectiveness of a psychologist, to outline the basis for developing criteria for the effectiveness of professional activities of psychologists of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine under martial law. Methodology - general theory of professional activity, competence approach to assessing the professionalism of the performer. Scientific novelty. The article highlights theoretical approaches to the problem of determining the effectiveness of professional activity. The essence of the concepts of efficiency, productivity and effectiveness of labor is considered. Particular attention is paid to the views of domestic and foreign experts on understanding the effectiveness of a psychologist. Conclusions. It has been determined that the effectiveness of a psychologist's activity is interrelated with his/her personal and professionally important qualities; it may depend on the professional direction; specificity of the type of activity; qualification requirements; job responsibilities; regulatory documents governing the activity of a psychologist, etc. An integral part of the effectiveness of a psychologist's activity is his or her compliance with ethical and moral standards, leading professional motivational trends. It has been established that the criteria for evaluating the effectiveness of a psychologist's activities are diverse and are divided into objective and subjective. Evaluation of a psychologist's performance includes external evaluation by management and colleagues, as well as internal self-evaluation. Prospect for further research is the development of criteria for the effectiveness of the professional activity of psychologists of the MIA of Ukraine in martial law.

Keywords: efficiency; productivity; effectiveness; professionally important qualities; evaluation criteria; psychologist.

Соціально-правові та психологічні аспекти колабораціонізму в умовах російсько-української війни XXI століття

САГАЙДАК Юлія*

кандидат юридичних наук, доцент,

провідний науковий співробітник наукової лабораторії з проблем психологічного забезпечення та психофізіологічних досліджень навчально-наукового інституту заочного та дистанційного навчання Національної академії внутрішніх справ м. Київ, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7056-7721>

Анотація. В умовах повномасштабної російської інтервенції 2022 року явище колабораційної діяльності набуло суттєво іншого змісту, з огляду на що вказана проблематика потребує детального теоретико-правового й соціально-психологічного аналізу. У статті здійснено спробу диференціювати різні вияви та форми колабораціонізму. Розглянуто особливості соціально-побутового та військово-політичного колабораціонізму. Проаналізовано види колабораціонізму, які можуть становити загрозу національній безпеці й обороні. Проведено юридичний аналіз кримінального законодавства стосовно нового кримінального правопорушення – колабораційної діяльності. Доведено доцільність застосування індивідуального підходу до кожного випадку колабораціонізму, ґрунтовного дослідження його соціально-психологічних і правових засад, що дасть змогу зрозуміти психологію колаборації з ворожими інститутами та виокремити різні форми колабораційної діяльності, щоб у подальшому правильно кваліфікувати такі діяння. Аргументовано положення стосовно того, що вияви колабораціонізму можуть бути індикатором внутрішньополітичних проблем державної політики, рівня патріотизму та правової свідомості населення, прогалин у сфері захисту прав людини і громадянина, а також вказувати на необхідність посилення соціально-правової роботи з населенням, щоб запобігти кримінальним діянням, які за характером можуть бути кваліфіковані як колабораційна діяльність чи державна зрада й тягнути за собою накладення санкцій у вигляді позбавлення волі.

Ключові слова: колаборація; психологія колаборації; колаборація з ворогом; державна зрада; права людини; кримінальне діяння; війна в Україні.

Історія статті:

Отримано: 02.02.2024

Переглянуто: 04.03.2024

Прийнято: 01.04.2024

Рекомендоване посилання:

Сагайдак Ю. Соціально-правові та психологічні аспекти колабораціонізму в умовах російсько-української війни XXI століття. *Юридична психологія*. 2024. № 1 (34). С. 46–53. doi: 10.33270/03243401.46.

*Відповідальний автор

Вступ

У сучасних умовах цілком закономірним є питання стосовно того, чи змінилося ставлення до колабораціонізму з часів Другої світової війни, коли він був аналогом іноземного поняття зрадництва (Orlianskyi, 2010). Думки вчених щодо природи та походження колабораціонізму різняться. Переважно його розглядали в контексті подій Другої світової війни (Littlejon, 1972; Watt, 1975; Windrow, & Burn, 1995; Bolianovskiy, 2003; Neulen, 1985). Так, Х.-В. Нойлен (1985) дійшов висновку, що найсуттєвішими причинами колаборації завжди є політичні мотиви. Дослідник зазначає, що явище колабораціонізму повторюється постійно в історії людської цивілізації, і його завжди слід трактувати як синонім зрадництва.

Матеріали та методи

З 2014 року в українській науці почали з'являтися наукові дослідження на тему колаборації в умовах військового полону (Timchenko, & Shyrobokov, 2017; Shyrobokov, 2017; Shyrobokov, 2019; Apalkov, 2020) та власне феномену колабораційної діяльності (Dolhoruchenko, 2022; Lykhova, & Komaneetska, 2023; Pysmenskyi, 2020). У всі часи держава намагалася реалізувати ідеї патріотизму як запобіжника колаборації та сформувати негативне відношення суспільства до таких випадків. З позиції психології колабораціонізм має багато виявів і причин виникнення, що потребує ґрунтовного дослідження з боку науковців, адже йдеться про передумову правильної диференціації та кваліфікації неправомірних і шкідливих дій, що можуть становити загрозу національній безпеці в умовах збройного конфлікту.

Загострені інстинкти самозбереження, страх, емоції, неправильна оцінка ситуації під час окупації, певні ригідні мисленнєві установки призводять до того, що людина опиняється в ролі колаборанта і починає якщо не активно допомагати ворогу, то принаймні, виконувати розпорядження ворожого командування. З точки зору юридичного підходу правильне розуміння причин колабораційної діяльності, уніфікована термінологія і виважена практика застосування норм законодавства можуть запобігти випадкам необґрунтованого обмеження прав і свобод людини та громадянина в Україні та несправедливого засудження до відбування покарання. Тому метою статті є аналіз соціально-правової природи колабораціонізму в контексті російсько-української війни, що нині триває.

Результати й обговорення

Загальнотеоретичні аспекти колабораційної діяльності. Французький термін «collaboration» у вузькому значенні означає «співробітництво». Натомість у широкому цим

терміном сучасного політичного лексикону послуговуються для позначення співпраці населення з ворогом в інтересах останнього на шкоду власне державі чи її союзникам. Яскравими історичними прикладами такої діяльності є співробітництво французів з німецькою владою в період окупації Франції під час Другої світової війни. Водночас історії відомі й випадки добровільної співпраці данців, норвежців, татар, білорусів, українців, росіян та інших народів з німцями за умови окупації останніми їхніх країн. Тому в науці часто розрізняють колабораціонізм і кооперування (вимушений колабораціонізм). Кооперування вирізняється тим, що це вимушена поведінка з боку місцевого населення задля виживання чи забезпечення базових потреб. Енциклопедія історії України визначає, що у світовій суспільно-політичній літературі співпраця з окупантами постає як ганебне явище, як дії, спрямовані проти інтересів власного народу, держави та її союзників. Розрізняють колабораціонізм політичний, військовий, військово-політичний, адміністративний, економічний, побутовий. Колабораціонізм є не вимушеною, а добровільною співпрацею з окупантами (Dereiko, 2007).

Аналізуючи ретроспективу наукових досліджень теми колабораціонізму, слід констатувати, що науковці нерідко оминають цю тему як таку, що є неприємною та делікатною. Тому окреслена тематика потребує більш ґрунтовного розгляду.

Як зазначає український філософ, науковець і педагог А. Мініч (2024), тема дослідження колабораціонізму вирізняється складністю. Цього явища ніби й немає, проте воно існує. Наприклад, в іноземних джерелах дуже мало інформації про співпрацю з ворогом (навіть немає спеціального терміна, який визначає поняття співпраці з ворогом). Термінологічне виокремлення було більш притаманне радянській науці. Найбільш активний сплеск наукових досліджень припадає саме на період Другої світової війни. В англійській чи французькій версіях онлайн енциклопедії «Вікіпедія» про колабораціонізм у значенні зради взагалі не йдеться. Крім того, немає аналітичної філософської статті з цієї тематики. Науковець проводить паралель з принципом фальсифікації К. Поппера, коли «щось» не може бути спростованим чи покритикованим, то цього «щось» не існує.

Проте колабораціонізм був, є, та, напевно, буде, що дають змогу стверджувати напрацювання істориків. Загальновідомими є факти співробітництва місцевого населення з окупаційною владою. Хоча в зарубіжній науці є лише декілька наукових досліджень, присвячених колаборації під час Другої світової війни. Тема колабораціонізму, дійсно, є досить делікатною та складною для вивчення. Адже не дуже хочеться визнавати історичні помилки, які коштували мільйони людських смертей у європейській

історії. Однак після початку загарбницьких дій російської влади 2014 року на території України, тимчасової окупації Донбасу та Криму про колабораціонізм у негативному його значенні довелося згадати.

Особливо ця проблема загострилася з початком повномасштабного вторгнення РФ на територію України 2022 року. Вчені доходять думки, що колабораціонізм – це суспільне явище, яке не обмежене часовими або національними межами. В українському медійному просторі з'явилися статті правників на тему покарання колаборантів. Однак відчутним є брак статей з аналізом соціальних і психологічних причин цього суспільного явища (Minich, 2024).

Нормативно-правове підґрунтя правового регулювання колабораціонізму становлять Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, судова практика Європейського суду з прав людини, Резолюція Парламентської Асамблеї Ради Європи 1096 (1996) про заходи щодо подолання наслідків минулих комуністичних тоталітарних систем та Резолюція 1481 (2006) про необхідність міжнародного засудження злочинів тоталітарних комуністичних режимів. У Резолюції ПАРЄ 1096 (1996) наведено посилання на «Керівні рекомендації із забезпечення відповідності законів про люстрацію та адміністративних заходів вимогам держави, заснованої на принципі верховенства права», Женевська Конвенція 1929 року «Про поводження з військовополоненими», 1949 року та Гаазька конвенція 1907 року «Про закони і звичаї війни».

Найпоширенішим у науці можна вважати підхід, який розглядає явище колабораціонізму як звичайну тактику виживання для населення окупованої території (Lower, 2005). Водночас варто відмежовувати й свідоме активне сприяння ворожим інституціям та органам влади країни-агресора, що спрямоване на отримання вигоди та має на меті заподіяння шкоди сектору національної безпеки й оборони. Власне лише такі діяння й мають бути криміналізовані законодавством.

Варті уваги погляди А. Прусина (2007), який вважає, що колабораціонізмом слід вважати не будь-яку діяльність, яка зовні має ознаки співпраці з ворогом, а пряме співробітництво з окупантами на основі спільності будь-яких ідеологічних поглядів, тобто так, як це було у французьких вішистів або бельгійських рексистів, або як це відбувалось із хорватськими усташами й словацькими глінковцями (Prusyn, 2007). Також у науці популярною є думка про те, що колабораціонізм треба диференціювати на такий, що передбачає побутову кооперацію, яка не має на меті завдати шкоди сектору безпеки й оборони, а лише передбачає виживання в умовах окупації, та військово-політичний, що вже може розглядатися як різновид державної зради, оскільки безпосередньо загрожує сектору

безпеки й оборони країни. Причому форм і видів вияву колабораціонізму існує безліч, що порушує питання про можливість існування різноманітних особливих індивідуальних психологічних, ідеологічних, політичних та економічних мотивацій для вибору тієї або іншої форми співробітництва (Sytnyk, 2023).

З огляду на те, що у зв'язку з повномасштабним вторгненням РФ в Україну 2022 року було внесено зміни до Кримінального кодексу України та доповнено його статтею ст. 111-1 «Колабораційна діяльність»¹, у наукових колах виникає подвійний інтерес до вивчення організаційно-правових і психологічних аспектів колаборації. Адже для того, щоб зменшити вияви свідомого колабораціонізму, який дійсно може становити пряму загрозу Україні, її сектору національної безпеки й оборони, варто з'ясувати причини такої поведінки та правильно кваліфікувати відповідні дії, не провокуючи ще більшу хвилю протидії законній владі, випадки колабораціонізму й саботажу серед населення.

Соціально-правові та психологічні сторони колабораційної діяльності в російсько-українській війні.

Стаття 111-1 «Колабораційна діяльність» охоплює значну кількість складів кримінальних правопорушень щодо співпраці з державою-агресором. Фактично це різні склади кримінальних правопорушень, хоча деякі з них конкурують між собою та, на нашу думку, дублюють ст. 111 КК України. Уже в перші дні дії нової ст. 111-1 КК України, за повідомленнями в пресі, були зареєстровані провадження за фактами вчинення цих злочинів. Станом на сьогодні таких кримінальних проваджень відкрито вже близько 5000. Попри значну кількість відкритих кримінальних проваджень, державні службовці наголошують на тому, що фактичні дії, які схожі на колабораціонізм, не завжди є ним і мають протиправний характер. Тому обов'язковим є етап перевірки й досудового розслідування правоохоронними органами, а також з'ясування щодо кожної конкретної людини не лише власне факту формального порушення, а й умов, за яких його було вчинено. Отже, головним акцентом є не розпалювання внутрішньої ворожнечі, що стосується колабораціонізму, а проведення інформаційно-профілактичної діяльності щодо такого виду діяння. Таким чином, державні службовці вважають, що першим кроком на цьому шляху є справедлива та своєчасна діяльність правоохоронних органів, які вирішують, будуть підозри чи ні (Matias, 2024). Дійсно, притягувати людину до кримінальної відповідальності за вчинені під тиском дії та

¹ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність: Закон України від 3 берез. 2022 р. № 2108-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2108-20/print>.

заради виживання є порушенням принципу верховенства права. Насправді ж українське кримінальне законодавство вже після 2014 року потребувало визнання окремих видів колабораційної діяльності незаконними на рівні кримінального закону. Проте зараз ключовим завданням практиків і теоретиків є напрацювання законних та своєчасних механізмів реалізації цієї норми, ураховуючи міжнародні нормативно-правові документи в галузі прав людини та національне законодавство, яке спирається на принцип презумпції невинуватості й принцип верховенства права.

Окремо варто розглянути випадки колабораційної діяльності на окупованих і захоплених територіях. Загальновідомим є те, що громадянство – це двосторонній політико-правовий зв'язок держави та громадянина, тобто комплекс взаємних прав та обов'язків. Громадянин рівно стільки винен державі, наскільки вона його забезпечує. З контексту ст. 27 Конституції України, згідно з якою «кожна людина має право на життя; ніхто не може бути свавільно позбавлений життя; обов'язок держави – захищати життя людини», впливає, що людина, яка перебуває на захопленій чи офіційно окупованій території, має право самостійно забезпечувати собі виживання, оскільки держава не виконала перед людиною основний свій обов'язок. Держава не захистила людину від зовнішнього ворога.

Людина, перебуваючи на окупованій території, позбавлена захисту поліції, суду, прокуратури, її конституційні права та свободи порушені, держава не виконала перед громадянином головної функції. Не страх перед законом, а страх за своє життя і життя своєї сім'ї штовхає її на прийняття рішення щодо співпраці з ворожою владою. Тому в цьому випадку ми не можемо говорити про неправомірні дії та склад злочину.

А. Мініч (2014) запевняє, що в таких умовах виживання лише внутрішні переконання, мораль можуть стримати людину від співпраці з ворогом. Західні ліберальні філософи століттями запевняли суспільство, що мораль – це особиста справа кожної людини і що держава не повинна втручатися в її формування. Держава – лише «нічний сторож», функції якого мінімальні й обмежені захистом від зовнішнього ворога та крадіїв. Реальне життя продемонструвало утопічність цих поглядів. Патріотизм – такий самий чинник обороноздатності країни, як танки й гармати. Під час війни патріотизм матеріалізувався в реальні дії. Десятки тисяч українських заробітчан повернулися задля захисту своєї Батьківщини. Один мільйон добровільно взяли в руки автомат. Для тих, хто опинився в окупації, рівень патріотизму має бути такої величини, щоб здолати боягузтво та спокуси. Таким чином, держава має бути зацікавлена та слугувати головним замовником суспільної моралі.

Згідно із загальним визначенням, колаборант співпрацює з окупаційною владою на шкоду власній країні. З урахуванням того, що до статті за державну зраду (ст. 111 КК України) вносилися зміни, розширюючи склад злочину, сьогодні виникають юридико-правові складнощі, що заважають чітко диверсифікувати ці два види злочинної діяльності. Основною характерною відмінністю можна вважати те, що колабораційні дії вчиняються особою вже в умовах здійсненої окупації. Цікаво, що суб'єктивна сторона вказаного злочину означена прямим або непрямим умислом, тобто суб'єкт або знав і хотів настання негативних наслідків, або не знав, але мав передбачати такі наслідки (Kravchuk, & Bondarenko, 2024).

У низці складів кримінальних правопорушень за ч. 2, 5, 7 ст. 111-1 КК України важливе значення має добровільність (якщо особа здійснювала відповідні дії не добровільно, а під примусом (байдуже яким), склад правопорушення має бути відсутній). На нашу думку, добровільність під час кваліфікації вказаного правопорушення має вирішальне значення. Адже якщо колабораційні дії здійснювалися під тиском, примусово, то тоді особа стає не суб'єктом правопорушення, а вже жертвою дій держави-агресора. Так само й умисел для цього виду правопорушення має бути лише прямий, оскільки за цих умов людині, особливо неповнолітнім особам, які часто стають інструментом злочинних дій окупаційної влади, складно передбачити негативні суспільно значущі наслідки. Так, в умовах війни будь-які дії можуть призвести до негативних наслідків, що нівелює важливість ознаки свідомого припущання негативних наслідків. Також варто зауважити, що в правопорушника має бути обов'язково наявна мета, причому вона має виражатись у свідомому заподіянні шкоди сектору національної безпеки й оборони, і в цьому випадку вона повинна мати вирішальне кваліфікуюче значення.

У контексті забезпечення справедливого правосуддя та реалізації принципу верховенства права слід зауважити, що публічні заперечення та заклики щодо здійснення агресії проти України й публічних заперечень цієї агресії мають бути чітко визначені Законом (ч. 1 ст. 111 КК України). Адже вільне трактування ч. 1 ст. 111-1 КК України може призвести до перекручування змісту висловлювань з метою публічного цькування та несанкціонованої розправи, а отже, ліквідації демократичних інститутів і встановлення воєнної диктатури, що вплине на рівень довіри населення до інститутів влади, викличе ще більшу хвилю невдоволення державною політикою, призведе до масового колабораціонізму, саботажу й дезертирства. Крім того, у Законі необхідно деталізувати публічний характер таких закликів, оскільки наявне формулювання об'єктивної сторони злочину викликає питання. Чи буде, наприклад, вважатися публічним закликом разовий пост у

соціальних мережах, де людина висловлює власну думку щодо воєнно-політичної ситуації в країні? Чи вважається перепост публічно доступної інформації, яка вже опублікована в офіційних джерелах, виявом колабораціонізму, навіть якщо вона й містить якусь інформацію воєнно-політичного характеру?

Крім того, склад цього кримінального правопорушення обов'язково має бути матеріальним, а не формальним, як зараз встановлено нормою. Вказане діяння має тягнути за собою шкідливі та суспільно небезпечні наслідки, які мають виявлятися у реальних втратах сектору безпеки й оборони, оскільки формальний склад злочину допускає довільність у трактуванні цієї правової норми. Національне законодавство на сьогодні не містить окремо визначеного терміна «колабораційна діяльність», що ускладнює, а подекуди й унеможлиблює правильну кваліфікацію такого діяння. Нечіткість формулювань, ускладнене розмежування зі ст. 111 КК України, неправильно визначені елементи складу злочину зумовлюють неправильну правозастосовну практику та створюють загрозу існуванню демократичних цінностей.

Варто визнати, що в умовах сьогодення існує низка соціально-психологічних причин колабораціонізму. Так, наприклад, суттєвий прошарок колабораціоністів можуть становити жінки, які за своєю природою є більш інтроверсійними та орієнтованими на мирне, спокійне життя, а не на життя в умовах війни. У них виявляється материнський інстинкт, який диктує їм поведінку виживання, що більше спрямована на пристосування до умов окупації, чим до відкритого протистояння. Це одна із психологічних причин підсвідомого неприйняття збройного конфлікту за принципом «краще поганий мир, ніж хороша війна». По-друге, існує ризик серед громадян похилого віку, які не сприймають цю війну як свою, ідеологічно залишаючись із старими устоями колишнього Радянського Союзу, перцепція Радянського Союзу в тих суспільно-правових відносинах є звичним і нормальним явищем, як і дружні відносини між українським та російським народом. Така психологічна ригідність старшого покоління України створює ситуацію, у якій вони не розділяють росіян та українців на чужих і своїх. Яскравим прикладом такої ситуації можна назвати випадок з обвинуваченням у колабораційній діяльності 82-річним громадянином Ч. з міста Житомира. Суд обрав обвинуваченому сувору міру покарання, попри його похилий вік і те, що його дії не призвели до негативних суспільних наслідків та не були обтяжені додатковими обставинами (Kharshan, & Slobodeniuk, 2024).

Таким чином, ідеться про вияв колабораціонізму як ідентифікацію себе з іншою соціальною групою, іншою державою, що є наслідком розмаїття ментальностей на пострадянському просторі. Змінити кардинально культурні та

ідеологічні цінності таким людям досить складно, а подекуди й неможливо. За цих умов слід урахувувати вік особи, що помилково не диференціює ворога та свого. Слід проводити постійну ідеологічну роботу з представниками старшого покоління, паралельно виховувати патріотизм у молодого покоління, плекати мораль і відданість національним інтересам.

Варто зазначити, що обмеження прав і свобод людини та громадянина в Україні у зв'язку із введенням воєнного стану певним чином спровокували хвилю невдоволення серед населення, де колабораційна діяльність вбачається деяким громадянам виправданим ідеологічним актом боротьби проти дій державної влади. Відповідно до статистичних даних, довіра до уряду з початку 2022 року знизилася з 52 до 26 %, недовіра зросла з 19 до 44 %, а до Президента довіра знизилася з 84 до 62 % (Lysohor, 2024). Тобто потенційно кількість колабораційних випадків може корелювати і з рівнем довіри до чинної влади. Отже, паралельно з дослідженням тематики колабораціонізму варто провадити таку державну політику, яка не буде викликати в громадян України відчуття соціальної несправедливості, корумпованості влади, хибності державницької ідеології, а отже, може виявлятися у формі правового нігілізму, опортунізму та свідомого військово-політичного колабораціонізму.

Висновки

Підбиваючи підсумки дослідження щодо соціально-правових та психологічних аспектів колабораціонізму, слід констатувати, що колабораціонізм – це реально існуюче, соціальне та багатофакторне явище, яке не залежить від часових меж і не обмежується однією країною. Воно переважно пов'язане із психологією та соціальною природою людини. Це доволі делікатна тема для наукового дослідження, яка може розглядатись у різних аспектах. У контексті правового аспекту та юридичної реакції держави на колабораційні дії у вигляді санкцій слід зауважити, що державні інститути мають враховувати й попереджати соціальні та психологічні причини такої діяльності, зокрема включати психологічну та соціально-правову профілактичну роботу з населенням, яку варто покласти на територіальні громади й на працівників Національної поліції. Стає зрозумілим, що психолого-правовий фактор колабораціонізму в Україні є недостатньо дослідженим і потребує особливої уваги науковців задля зменшення виявів цього явища та правильного відмежування дійсно злочинного діяння від вимушеної соціально-побутової поведінки в умовах війни, яка спрямована на виживання індивіда. Тому вважаємо доцільним у науковій парадигмі розрізняти дві основні форми колабораційної діяльності в умовах війни – соціально-побутовий і

військово-політичний колабораціонізм, які своєю чергою поділяються на види залежно від природи походження та змісту.

Національному законодавцю варто врахувати міжнародні документи, передусім висновок Венеціанської комісії, у якому йдеться, що злочинний характер колабораціонізму має бути свідомим, таємним, організованим і тривалим; колабораціонізм має ґрунтуватися на письмовій згоді особи, яка погоджується на співпрацю з ворогом; колабораціоніст має діяти таємно, напряду або через інформатора чи посередника; колабораціонізм має включати оперативний збір інформації, яка оброблялася, зберігалася або

використовувалася органами державної безпеки, а не є у вільному доступі, у соціальних мережах чи публічних профілях; колабораціоніст має отримувати вигоду від співпраці – матеріальну (фінансову) вигоду або певні привілеї чи послуги в працевлаштуванні (наприклад, отримання роботи або підвищення тощо) (Hai, 2016). З огляду на зазначене, можна дійти висновку, що ст. 111-1 КК України потребує суттєвого доопрацювання та винесення на громадські й публічні обговорення, з урахуванням психологічних причин виникнення колабораціонізму в умовах війни та вивчення випадків під час дії воєнного стану, формально схожих на колабораціонізм.

References

- [1] Apalkov, V. (2020). Psychology of the behavior of a serviceman in captivity. *Bulletin of the National Defense University of Ukraine*, 2(55), 14-21. doi: 10.33099/2617-6858-2020-55-2-14-22.
- [2] Bolianovskyi, A. (2003). *Ukrainian military formations in the German armed forces (1939-1945)*. Lviv. Retrieved from https://shron1.chtyvo.org.ua/Bolianovskyi_Andrii/Ukrainski_viiskovi_formuvannia_v_zbroinykh_sylakh_Nimechchyny_1939-1945.pdf?
- [3] Collaboration. International experience of regulation, legal mechanisms and sanctions. Informational reference. (2021). *Information and research center under the Verkhovna Rada of Ukraine*. Retrieved from https://pdf.usaid.gov/pdf_docs/PA00XD9Z.pdf.
- [4] Dereiko, I.I. (2007). Collaborationism, concept. *Encyclopedia of the history of Ukraine* (vol. 4). V.A. Smoliy (et al.). (Eds.). Kyiv: Nauk. dumka. Retrieved from <http://www.history.org.ua/?termin=Kolaboracionizm>.
- [5] Dolhoruchenko, K. (2022). Collaborationism as a phenomenon of war and a scientific concept within the framework of historical and legal research. *Scientific Bulletin of the International Humanitarian University*, 56, 16-19. doi: 10.32841/2307-1745.2022.56.4.
- [6] Hai, M. (2016). Polon in the ATO: how soldiers go over to the side of the enemy. *Obozrevatel UA*. Retrieved from <https://www.obozrevatel.com/blogs/30465-polon-v-ato-yak-voyaki-perehodyat-na-bikvoroga.htm>.
- [7] Kharshan, L., & Slobodeniuk, O. (2024). *All the evidence in the case was investigated: the sentence will be announced to the 82-year-old ex-military man from Zhytomyr accused of treason*. Retrieved from <https://suspiine.media/zhytomyr/653298-doslidili-vsi-dokazi-u-spravi-obvinuvacenomou-uderzradi-82-ricnomou-eksvijskovomu-z-zitomira-ogolosat-virok/>.
- [8] Kravchuk, O., & Bondarenko, M. (2022). Collaborative activity: analysis of the new Article 111-1 of the Criminal Code of Ukraine. *Vector of human rights*. Retrieved from <https://hrvector.org/podiyi/22-03-20-mbo>.
- [9] Littlejohn, D. (1972). *The Patriot Traitors. A History of Collaboration in German-Occupied Europe 1940-1945*. London.
- [10] Lower, W. (2005). *Nazi Empire-Building and the Holocaust in Ukraine*. Hill: University of North Carolina Press. Retrieved from <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/22008/file.pdf>.
- [11] Lykhova, S., & Komanetska, V. (2022). Collaborationism in modern Ukraine as a criminal legal problem. *Legal Bulletin*, 2(67), 210-214. doi: 10.18372/2307-9061.67.17863.
- [12] Lysohor, I. (2024). *Ukrainians' trust in the authorities, in particular Zelenskyi, decreased over the year*. Retrieved from https://lb.ua/society/2023/12/18/589528_rik_dovira_ukraintsiv_vladi.html#:~:text=Так%2C%20наразі%2062%25%20довіряють,зараз%20він%20становить%20%2B42%25.
- [13] Matiash, T. (2024). *The residence of a person in the temporarily occupied territory does not mean that such a person is a collaborator*. Retrieved from https://lb.ua/society/2023/04/07/551317_ukraini_vidkrito_blyzko_5_tisyach.html.
- [14] Minich, A. (2024). Collaborationism. Why do people betray their state and how to prevent it? *Site "Mirror of the Week"*. Retrieved from <https://zn.ua/ukr/SOCIUM/kolaboratsionizm-chomu-ljudi-zradzhujut-svoju-krajinu-i-jak-tsomu-zapobihti.html>.
- [15] Neulen, H.W. (1985). *An deutscher Seite*. München.
- [16] Orlianskyi, V.S. (2010). Some features of Ukrainian collaboration during the Second World War. *Scientific works of the Faculty of History of Zaporizhzhya National University*, XXIX, 205-211. Retrieved from https://old.istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/29/orlyanskiy.pdf.
- [17] Prusyn, A. (2007). Ukrainian police and the Holocaust in the general district of Kyiv 1941–1943: actions and motivations. Holocaust and modernity. *Studios in Ukraine and the world*, 1(35).

- [18] Pysmenskyi, E. (2020). Collaborationism in modern Ukraine as a criminal-primary problem. *Law of Ukraine*, 116-128. doi: 10.33498/louu-2020-12-116.
- [19] Shyrobokov, Yu. (2017). Psychological conditions of collaboration of prisoners of war in the area of anti-terrorist operation. *Theory and practice of social systems management*, 3, 76-85. doi: 10.20998/%25x.
- [20] Shyrobokov, Yu. (2019). To the question of the socio-psychological model of the consequences of captivity. *Psychological Journal of Uman State Pedagogical University named after Pavlo Tychna*, 2, 67-78.
- [21] Sytnyk, D. (2023). The Holocaust in Ukraine: social dynamics of the crime. The Ukrainian Police and the Holocaust in Kyiv, 1941-43. *Ukraine is modern*, 34, 229-261. doi: 10.3138/ukrainamoderna.34.229.
- [22] Timchenko, O., & Shyrobokov, Yu. (2017). Peculiarities of manifestation of the psychological space "Struggle" in military personnel during captivity. *Black Sea Psychological Studies*, 1, 87-92. Retrieved from <http://repositsc.nuczu.edu.ua/handle/123456789/6525>.
- [23] Watt, D. (1975). Nazi Political Warfare: Persuasion and Subversion. In Carr W., Cecil R. & oth. *Hitler's War Machine*. New York.
- [24] Windrow, M., & Burn, J. (1995). *The Waffen SS*. London.

Список використаних джерел

- [1] Апальков В. Психологія поведінки військовослужбовця в умовах полону. *Вісник Національного університету оборони України*. 2020. № 2 (55). С. 14–21. doi: 10.33099/2617-6858-2020-55-2-14-22.
- [2] Боляновський А. Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939–1945). Львів, 2003. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Bolianovskyi_Andrii/Ukrainski_viiskovi_formuvannia_v_zbroinykh_sylakh_Nimechchyny_1939-1945.pdf.
- [3] Колабораціонізм. Міжнародний досвід регулювання, правові механізми та санкції. Інформаційна довідка. *Інформаційно-дослідницький центр при Верховній Раді України*. 2021. URL: https://pdf.usaid.gov/pdf_docs/PA00XD9Z.pdf.
- [4] Дерейко І. І. Колабораціонізм, поняття. *Енциклопедія історії України*: у 8 т. / [редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.]. Київ: Наук. думка, 2007. Т. 4. С. 440–441. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Kolaboracionizm>.
- [5] Долгорученко К. Колабораціонізм як феномен війни та наукове поняття в межах історико-правових досліджень. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2022. № 56. С. 16–19. (Серія «Юриспруденція»). doi: 10.32841/2307-1745.2022.56.4.
- [6] Гай М. Полон в АТО: як вояки переходять на бік ворога. *Обозреватель UA*. URL: <https://www.obozrevatel.com/blogs/30465-polon-v-ato-yak-voyaki-perehodyat-na-bik-voroga.htm>.
- [7] Харшан Л., Слободенюк О. Дослідили всі докази у справі: обвинуваченому у держзраді 82-річному ексвійськовому з Житомира оголосять вирок. URL: <https://suspilne.media/zhytomyr/653298-doslidili-vsi-dokazi-u-spravi-obvinuvacenom-u-derzzradi-82-ricnomu-eksvijskovomu-z-zitomira-ogolosat-virok/>.
- [8] Кравчук О., Бондаренко М. Колабораційна діяльність: аналіз нової статті 111-1 Кримінального кодексу України. *Вектор прав людини*. URL: <https://hrvector.org/podiyi/22-03-20-mbo>.
- [9] Littlejon D. The Patriotic Traitors. *A History of Collaboration in German-occupied Europe 1940–1945*. London, 1972.
- [10] Lower W. Nazi Empire-Building and the Holocaust in Ukraine. Hill : University of North Carolina Press, 2005. 328 p. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/22008/file.pdf>
- [11] Лихова С., Команецька В. Колабораціонізм у сучасній Україні як кримінально-правова проблема. *Юридичний вісник*. 2022. № 2 (67). С. 210–214. doi: 10.18372/2307-9061.67.17863.
- [12] Лисогор І. За рік довіра українців до влади, зокрема Зеленського, знизилася. URL: [https://lb.ua/society/2023/12/18/589528_rik_dovira_ukraintsiv_vladi.html#:~:text="Так%2C%20наразі%2062%25%20довіряють,зараз%20він%20становить%20%2B42%25](https://lb.ua/society/2023/12/18/589528_rik_dovira_ukraintsiv_vladi.html#:~:text=).
- [13] Матяш. Т. Проживання людини на тимчасово окупованій території не означає, що така людина є колаборантом. URL: https://lb.ua/society/2023/04/07/551317_ukraini_vidkrito_blyzko_5_tisyach.html.
- [14] Мініч А. Колабораціонізм. Чому люди зраджують свою державу і як цьому запобігти? *Дзеркало тижня*: [сайт]. URL: <https://zn.ua/ukr/SOCIUM/kolaboratsionizm-chomu-ljudi-zradzhujut-svoju-krajinu-i-jak-tsomu-zapobihti.html>.
- [15] Neulen H. W. An deutscher Seite. München, 1985. 168 p.
- [16] Орлянський В. С. Деякі особливості української колаборації у роки Другої Світової війни. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2010. Вип. XXIX. С. 205–211. URL: https://old.istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/29/orlyanskiy.pdf.
- [17] Прусин А. Українська поліція та Голокост в генеральному окрузі Києва 1941–1943: дії та мотивації. Голокост і сучасність. *Студії в Україні і світі*. 2007. № 1 (35).

- [18] Письменський Є. Колабораціонізм у сучасній Україні як кримінальна-првова проблема. *Право України*. 2020. С. 116–128. doi: 10.33498/loiu-2020-12-116.
- [19] Широбоков Ю. Психологічні умови колаборації військовополонених в зоні проведення антитерористичної операції. *Теорія і практика управління соціальними системами*. 2017. № 3. С.76–85. doi: 10.20998/%25x.
- [20] Широбоков Ю. До питання про соціально-психологічну модель наслідків полону. *Психологічний журнал Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини*. 2019. № 2. С. 67–78.
- [21] Ситник Д. Голокост в Україні: соціальна динаміка вчинення злочину. Українська поліція та Голокост у Києві, 1941–43. *Україна модерна*. 2023. № 34. С. 229–261. doi: 10.3138/ukrainamoderna.34.229.
- [22] Тімченко О., Широбоков Ю. Особливості прояву психологічного простору «Боротьба» у військовослужбовців під час полону. *Причорноморські психологічні студії*. 2017. № 1. С. 87–92. URL: <http://reposit.sc.nuczu.edu.ua/handle/123456789/6525>.
- [23] Watt D. Nazi Political Warfare: Persuasion and Subversion. In Carr W., Cecil R. & oth. *Hitler's War Machine*. New York, 1975.
- [24] Windrow M., Burn J. *The Waffen SS*. London, 1995.

Socio-Legal and Psychological Aspects of Collaborationism in the Conditions of the Russian- Ukrainian War of the 21st Century

SAHAIDAK Yulia

PhD in Law, Associate Professor,

Leading Researcher of the Scientific Laboratory on Problems of Psychological Support and Psychophysiological Research of Educational and Scientific Institute of Correspondence and Distance Learning of the National Academy of Internal Affairs Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7056-7721>

Abstract. In the conditions of a full-scale Russian intervention in 2022, the phenomenon of collaborative activity has acquired a significantly different meaning, given that the indicated issues require a detailed theoretical-legal and social-psychological analysis. Considered features of social and domestic and military and political collaborationism. Peculiarities of socio-domestic and military-political collaborationism are considered. Types of collaborationism that can pose a threat to national security and defense are analyzed. A legal analysis of the criminal legislation was carried out in relation to the new criminal offense – collaborative activity. The expediency of applying an individual approach to each case of collaborationism, a thorough study of its socio-psychological and legal foundations, which will make it possible to understand the psychology of collaboration with hostile institutions and to single out various forms of collaborative activity in order to correctly qualify such actions in the future, has been proven. It is argued that manifestations of collaborationism can be an indicator of internal political problems of state policy, the level of patriotism and legal awareness of the population, gaps in the protection of human and citizen rights, and also indicate the need to strengthen social and legal work with the population in order to prevent criminal acts. which by nature can be qualified as collaborative activity or treason and entail the imposition of sanctions in the form of deprivation of liberty.

Keywords: collaboration; psychology of collaboration; collaboration with the enemy; high treason; Human Rights; criminal act; war in Ukraine.

Криміналістичні та психологічні особливості особи, яка вчиняє кримінальні правопорушення у сфері господарської діяльності, пов'язані з підрубкою документів

ГАГАЧ Віталій*

кандидат юридичних наук,

докторант Науково-дослідного інституту публічного права

м. Київ, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-7933-0712>

Анотація. У науковій статті розглянуто криміналістичні та психологічні особливості особи, яка вчиняє кримінальні правопорушення у сфері господарської діяльності, пов'язані з підрубкою документів. Визначальним елементом криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності, пов'язаних із підрубанням документів, є особа, яка вчиняє такі кримінальні правопорушення, відомості про яку відображають особливості способу й механізму вчинення кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності. Мета статті – здійснити характеристику особи, яка вчиняє кримінальні правопорушення у сфері господарської діяльності, пов'язані з підрубкою документів у контексті криміналістичної та психологічної характеристики. У процесі дослідження використано як загальнонаукові, так і спеціально-правові методи: порівняльно-правовий, системно-структурний та метод системного аналізу. З'ясовано, що типові особливості криміналістичної та психологічної характеристики такої особи, яка вчиняє кримінальні правопорушення у сфері господарської діяльності, пов'язані з підрубкою документів, слід виокремлювати на основі класифікації таких кримінальних правопорушень, зокрема з огляду на спосіб підрубки документа, тип документа, сферу господарської діяльності, у якій особа вчиняє протиправні дії. Виокремлено категорії осіб, які вчиняють такі кримінальні правопорушення, на основі типу документа, який є предметом виготовлення або модифікації. Сформовано типовий портрет особи злочинця (правопорушника), що вчиняє кримінальні правопорушення у сфері господарської діяльності, пов'язані з підрубанням документів, на основі вивчення їх криміналістичних і психологічних особливостей.

Ключові слова: методика розслідування; криміналістична характеристика; особа злочинця; господарська діяльність; підрубка документів; психологічні характеристики.

Історія статті:

Отримано: 31.01.2024

Переглянуто: 29.02.2024

Прийнято: 28.03.2024

Рекомендоване посилання:

Гагач В. Криміналістичні та психологічні особливості особи, яка вчиняє кримінальні правопорушення у сфері господарської діяльності, пов'язані з підрубкою документів. *Юридична психологія*. 2024. № 1 (34). С. 54–64. doi: 10.33270/03243401.54.

*Відповідальний автор

Вступ

У сучасному світі злочинність у галузі господарської діяльності, пов'язана, зокрема, з підробленням документів, стала однією з найпоширеніших і доволі серйозних проблем. Організація розслідування кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності, пов'язаних із підробленням документів, не втрачає своєї актуальності. За даними офіційної статистики, зокрема звіту Національної поліції України про результати роботи у 2023 році, станом на кінець звітного року зареєстровано 2,7 тис. кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності, викрито 10,4 тис. службових злочинів, з яких 3 тис. – за факти службового підроблення. Натомість 2022 року було зареєстровано 2,6 тис. кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності. Викрито 7,9 тис. службових злочинів, з яких 2,1 тис. – за фактами службового підроблення (Report of the National..., 2022). Ці показники засвідчують зростання рівня вчинення кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності, пов'язаних із підробленням документів.

Також за результатами звіту Бюро економічної безпеки (далі – БЕБ), який є спеціально створеним правоохоронним органом, уповноваженим здійснювати протидію економічним злочинам проти держави, 2023 року детективи БЕБ відкрили 1551 кримінальне провадження в цій сфері, з них лише у 215 провадженнях було оголошено підозру, 128 – направлено до суду з обвинувальним актом (Report on the activities..., 2023). Найпоширенішими кримінальними правопорушеннями у сфері господарської діяльності, які належать до підслідності БЕБ, є підроблення документів, зокрема які подають для проведення державної реєстрації юридичної особи та фізичної особи – підприємця, легалізація (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом, тощо. Крім того, ці кримінальні правопорушення в більшості випадків вчиняють службові особи, які використовують посадове становище та корупційні зв'язки для прикриття злочинної діяльності.

Окреслена проблематика має комплексний характер, що охоплює техніко-криміналістичний, тактико-організаційний та методико-криміналістичний напрями й може бути розв'язана шляхом розроблення теоретичних основ і науково-практичних рекомендацій розслідування (Zhuravel, 2021), зокрема і кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності, пов'язаних із підробленням.

Важливе місце в криміналістичній характеристиці кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності, пов'язаних із підробленням документів, належить криміналістичній характеристиці особи, яка систематично вчиняє такі кримінальні правопорушення. Важливим є дослідження її криміналістичних і психологічних особливостей, що в сукупності дасть змогу

створити максимально повну й об'єктивну характеристику особи, яка вчиняє такі кримінальні правопорушення, що допоможе в подальшому розслідуванні та судовому процесі.

Крім того, ураховуючи, що криміналістична характеристика особи, яка вчиняє кримінальні правопорушення у сфері господарської діяльності, є одним з елементів окремої методики розслідування кримінальних правопорушень, то з метою формування теоретичних основ і науково-практичних рекомендацій з розслідування цього виду кримінальних правопорушень вважаємо за доцільне здійснити цільове дослідження криміналістичних і психологічних особливостей цієї особи.

Матеріали та методи

Метою наукової статті є дослідження особливостей криміналістичної та психологічної характеристик особи, яка вчиняє кримінальні правопорушення у сфері господарської діяльності, пов'язані з підробленням документів.

Вивчення особи злочинця (правопорушника) є предметом дослідження різних наук, таких як кримінологія, кримінальне право, криміналістика, психологія, психіатрія, соціологія, філософія тощо. Важливим є аналіз як теоретичної, так і практичної складових, що характеризують криміналістичні та психологічні особливості особи, яка вчиняє кримінальні правопорушення у сфері господарської діяльності, пов'язані з підробленням документів.

В обґрунтування цього твердження деякі науковці-криміналісти слушно зазначають, що практичні й наукові знання взаємозалежні та взаємозумовлені, становлять емпіричну базу для застосування наукових знань, а також унаслідок наукових досліджень одержують наукове обґрунтування, їх включають до наукових знань (Chornous, & Lisitskyi, 2023).

Дослідження особи економічного злочинця здійснено в працях С. В. Якимова, В. С. Боровікова (2016), які класифікували його залежно від виду вчиненого кримінального правопорушення.

Кримінологічне дослідження осіб, які вчиняють кримінальні правопорушення у сфері господарської діяльності, здійснив В. В. Мойсеєнко (2020), який аргументував, що оскільки поняття «особа злочинця» має соціально-правовий характер, то вчинення кримінального правопорушення виявляє в особі тільки її антисуспільну спрямованість, але не відображає повністю її соціальної сутності. Правильне судження про людину загалом можливе лише на підставі всіх її ознак і виявів, співвідношення соціально-позитивних і соціально-негативних рис. Проте в будь-якому разі особі злочинця притаманна деформація моральних переконань, життєвих установок, інтелектуальних та емоційно-вольових рис. Морально-психологічні особливості особи злочинця знаходяться в діалектичному зв'язку з її

соціальними властивостями, їх слід розглядати в цій єдності (Moiseienko, 2020).

Ще одна праця в галузі кримінології, у якій здійснено характеристику кримінологічних особливостей осіб, які вчиняють злочини у сфері господарської діяльності, належить М. В. Омелян (2023), яка слушно зауважує, що на психологічний портрет злочинця у сфері господарської діяльності суттєво впливають інші фактори, такі як сфера діяльності, посадове й матеріальне становище тощо.

Деякі питання криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності були предметом дослідження С. С. Трача (2020). Науковець констатує, що серед численних типологій злочинної поведінки у сфері господарської діяльності найприйнятнішою для практичного використання є класифікація, що ґрунтувалася б на соціально-рольовій функції особи, яка бере участь у господарській діяльності та її регулюванні, оскільки така класифікація враховує важливі елементи механізму злочинної поведінки.

Дослідженню криміналістичної характеристики особи злочинця в складі злочинних угруповань, які вчиняють кримінальні правопорушення у сфері господарської діяльності, присвячено наукові напрацювання І. В. Пашинської (2023). З позицій науковці загальна криміналістична характеристика особи злочинця охоплює широкий діапазон складових людської діяльності: соціально-демографічні риси, взаємозв'язок причин і наслідків протиправної поведінки, внутрішні фактори мотивації кримінальної поведінки, ціннісні орієнтації особи, типології злочинців тощо.

У контексті розслідування кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності з використанням комп'ютерних технологій криміналістичну характеристику осіб, які вчинили такі кримінальні правопорушення, здійснила Н. Л. Пушина (2020). Зокрема, авторка пропонує розглядати її за такою схемою: 1) загальні особливості злочинця, який вчинив кримінальне правопорушення у сфері господарської діяльності з використанням комп'ютерних технологій; 2) особливості осіб, які вчинили деякі різновиди таких кримінальних правопорушень, залежно від розподілу ролей в організованій злочинній групі.

Важливість дослідження криміналістичних і психологічних особливостей особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, доводить В. В. Шмітько (2022) в контексті висвітлення криміналістичної характеристики особи правопорушника – державного службовця, який вчиняє корупційні кримінальні правопорушення. Автор доводить, що вона виявляється у двох аспектах – психологічному та функціональному, де психологічний компонент дає змогу визначити суб'єктивну сторону таких складів кримінальних правопорушень, зокрема його цільову й мотиваційну сфери, натомість функціональний складник

сприяє з'ясуванню механізму вчинення кримінального правопорушення та інших важливих обставин об'єктивного характеру.

Отже, попри значну кількість наукових досліджень із цієї тематики, вважаємо питання, присвячені дослідженню криміналістичної характеристики особи, яка вчиняє кримінальні правопорушення у сфері господарської діяльності, пов'язані з підробленням документів, не цілком висвітлені, що зумовлює актуальність дослідження.

Результати й обговорення

На переконання Н. Л. Гули (2016), сучасна економічна злочинність як вид загальної злочинності – це складне, системне й негативне соціальне явище, що полягає в злочинних діях (бездіяльності) суб'єктів економічних відносин (безпосередніх учасників господарської діяльності), осіб, які втручаються в економічні відносини, а також осіб, які реалізують службові повноваження у сфері управління державним, колективним чи приватним майном. Одна з істотних ознак економічних злочинів полягає в тому, що їх суб'єктом може бути лише особа, яка безпосередньо виконує господарські функції або залучена в систему зв'язків і відносин, на які ці злочини зазіхають.

Для цього необхідна побудова комплексного методико-криміналістичного забезпечення розслідування кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності, пов'язаних із підробленням документів. У такому дослідженні методика розслідування окремих видів кримінальних правопорушень буде засобом практичної реалізації положень криміналістичної техніки та криміналістичної тактики (Yefimov, 2020), а криміналістичне забезпечення – діяльністю з розроблення та залучення криміналістичних рекомендацій, що ґрунтуються на теоретичних засадах криміналістики, з метою розслідування кримінальних правопорушень (Chornous, 2017).

Невід'ємним елементом окремої (видової) методики розслідування кримінальних правопорушень є його криміналістична характеристика. Важливим елементом криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності, пов'язаних із підробленням документів, слід вважати сукупність інформаційних ознак про особу злочинця (правопорушника), які слід розглядати в контексті правових, соціально-демографічних, професійних, соціально-рольових і психоемоційних ознак.

Також слушно видається позиція про те, що більшість системоутворювальних елементів криміналістичної характеристики будь-яких кримінальних правопорушень визначає саме особа злочинця (правопорушника), безпосередньо впливаючи на механізм учинення кримінально протиправного діяння загалом і його наслідки

(Shmitko, 2022). Саме через характеристику функціональних, індивідуальних, психоемоційних та інших ознак особи злочинця (правопорушника) формується загальна картина про подію кримінального правопорушення, його внутрішня та зовнішня сторони.

Окремі науковці криміналістичну характеристику особи правопорушника розглядають як сукупність відомостей щодо фізичних, соціальних, морально-психологічних та інших ознак і властивостей, характерних для осіб, що вчинили кримінальне правопорушення певного виду (Serhieieva, & Tkach, 2018).

Натомість психологічні особливості особи злочинця формують систему інтелектуальних, емоційних і вольових рис; емоційні ознаки, що характеризують урівноваженість і стан перебігу нервових процесів (темперамент людини), ступінь емоційного збудження, силу й темп реагування на різні зовнішні ситуації тощо (Martynenko, 2017).

Отже, криміналістичні особливості особи, яка вчиняє кримінальні правопорушення у сфері господарської діяльності, пов'язані з підробленням документів, є сукупністю криміналістично значущих ознак, що характеризують фізіологічні, соціально-рольові, психологічні риси особи злочинця (правопорушника), що формують типовий портрет такої особи або ж її зовнішні вияви. Психологічні особливості містять характеристику психоемоційних, мотиваційних, в окремих випадках психіатричних ознак особи, яка вчиняє кримінальні правопорушення в розглядуваній сфері, тобто її внутрішні вияви.

Дослідженню криміналістичної характеристики особи, яка вчиняє кримінальні правопорушення у сфері господарської діяльності, присвячено чимало праць учених. У контексті окремих криміналістичних методик розслідування такої групи кримінальних правопорушень сформувалися типові елементи осіб, які вчиняють кримінальні правопорушення у сфері господарської діяльності.

Деякі вчені визначають декілька типів злочинців, які вчиняють кримінальні правопорушення у сфері господарської діяльності:

1) особи з досвідом роботи в різних галузях господарювання (вони є організаторами, створюють злочинні групи, розподіляють обов'язки між їх учасниками, розпоряджаються одержаними коштами);

2) особи, які, зловживаючи службовим становищем, вчиняють юридично значущі дії або надають публічні послуги, що мають значення для підготовки, вчинення та приховування кримінальних правопорушень (нотаріуси, оцінювачі, аудиторі, банківські працівники);

3) службові особи у сфері господарської діяльності (бухгалтери, менеджери, секретарі, охоронці), які виконують окремі технічні функції, безпосередньо не беручи участі в злочинній схемі;

4) особи (фахівці), яких залучають для використання спеціальних знань у галузі фінансових операцій, а також з метою фальсифікації документів, втручання в роботу комп'ютерних мереж тощо;

5) службові особи органів місцевого самоврядування, контролюючих і правоохоронних органів, які забезпечують корупційне прикриття злочинної діяльності (Moiseienko, 2020).

З огляду на такі особливості, ми поділяємо підхід, за яким на характеристику організаторів кримінальних правопорушень впливають службове становище та спеціальні знання в галузі господарської, фінансової чи економічної діяльності. Такими злочинцями стають переважно професіонали, добре обізнані у сфері своєї службової діяльності, які мають корумповані зв'язки в органах державної влади різних рівнів, насамперед у правоохоронних органах, що узгоджується з панівною в західній науці концепцією «професійного злочинця» (Trach, 2020).

Схожу позицію обстоює І. В. Пашинська (2023), яка в контексті характеристики осіб учасників організованої злочинної групи, що вчиняють кримінальні правопорушення у сфері господарської діяльності, вважає, що в більшості випадків вони мають особистісні риси й ознаки професійних злочинців, які слід класифікувати за такими суб'єктами:

а) керівник підприємства, установи, організації (ст. 175 КК України);

б) особи, яким ввірене або у віданні яких знаходиться майно, службові особи (ст. 191 КК України);

в) засновники юридичної особи (ст. 205-1 КК України);

г) службові особи (ст. 210, 211, 364-368 КК України);

д) власники, засновники, службові особи суб'єкта господарської діяльності, особи, що займаються підприємницькою діяльністю, службові особи у сфері банківської діяльності, страхового ринку, фінансової системи тощо (ст. 218-222 КК України).

Не викликає сумніву той факт, що розгляд криміналістичної характеристики особи, яка вчиняє кримінальні правопорушення у сфері господарської діяльності, пов'язані з підробленням документів, ґрунтується передусім на типових даних про таку особу.

Досліджуючи особливості криміналістичної та психологічної характеристики особи, яка вчиняє кримінальні правопорушення у сфері господарської діяльності, пов'язані з використанням підроблених документів, передусім слід виокремити ті склади кримінальних правопорушень, які найбільше притаманні їх вчиненню. Зокрема, серед них слід виокремити: за ст. 199 КК України (Виготовлення, зберігання, придбання, перевезення, пересилання, ввезення в Україну з метою використання при продажу товарів, збуту або збут

підроблених грошей, державних цінних паперів, білетів державної лотереї, марок акцизного податку чи голографічних захисних елементів), за ст. 201 КК України (Контрабанда), ст. 203-2 КК України (Незаконна діяльність з організації або проведення азартних ігор, лотерей), ст. 204 КК України (Незаконне виготовлення, зберігання, збут чи транспортування з метою збуту підакцизних товарів), ст. 205-1 КК України (Підроблення документів, які подаються для проведення державної реєстрації юридичної особи та фізичних осіб – підприємців), ст. 206 КК України (Протидія законній господарській діяльності), ст. 212 КК України (Ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів)), ст. 213 КК України (Порушення здійснення операцій з металобрухтом). Крім того, слід додати також кримінальні правопорушення, передбачені розділом КК України, проти власності, зокрема за ст. 191 КК України (Привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем)¹.

Класифікація таких кримінальних правопорушень ґрунтується на способі підроблення документа, типі документа, сфері господарської діяльності, у якій особа вчиняє протиправні дії. Зазначені критерії дають змогу схарактеризувати типові особливості криміналістичної та психологічної характеристик такої особи злочинця (правопорушника).

Оскільки спосіб характеризує особу, що вчинила кримінальне правопорушення, то певні характеристики особи злочинця (правопорушника) можуть пояснювати причину вибору певного способу вчинення кримінального правопорушення (Chornous, & Synoverska, 2022).

Крім того, слідчому, детективу в процесі розслідування кримінальних правопорушень, вчинених у галузі господарської діяльності, пов'язаних із підробленням документів, доводиться діяти в умовах неочевидності, відповідно формувати уявлення про особу злочинця (правопорушника) на підставі початкових відомостей, які є в кримінальному провадженні. Тож саме з аналізу типу документа, який є предметом підроблення, сфери господарської діяльності, у якій вчиняють кримінальне правопорушення, можна визначити початкові дані про можливу особу злочинця (правопорушника).

На підставі аналізу матеріалів Єдиного реєстру судових рішень, з огляду на тип документа, який є предметом виготовлення або модифікації, зокрема документи фінансової, бухгалтерської звітності, ревізійні документи, тендерна документація, документи, що стосуються діяльності суб'єкта господарювання, податкові документи, банківські й інші документи,

можна визначити такі категорії особи злочинця (правопорушника): керівники підприємства, установи, організації, а також особи, які виконують його повноваження; фізичні особи – підприємці; бухгалтерські працівники й інші посадові особи суб'єкта підприємницької діяльності, які уповноважені здійснювати фінансову діяльність суб'єкта господарювання; працівники банківських, фінансових установ; особи, уповноважені на проведення процедур закупівель; службові особи державних і комунальних підприємств; інші особи.

Розглянемо детальніше характеристики осіб, які вчиняють кримінальні правопорушення у сфері господарської діяльності, пов'язані з підробленням документів, зокрема характеристики фізіологічних, соціально-демографічних і психологічних особливостей такої категорії осіб злочинців (правопорушників).

Характеристика фізіологічних особливостей особи, яка вчинила кримінальне правопорушення у сфері господарської діяльності, пов'язані з підробленням документів, передбачає висвітлення типових даних щодо статі та віку таких осіб.

Деякі науковці в структурі осіб, що вчиняють кримінальні правопорушення у сфері господарської діяльності, зазначають, що чоловіки значно частіше вчиняють кримінальні правопорушення цієї категорії (73,1%), ніж представники жіночої статі (частка жінок становить 26,9%). За віковою характеристикою виявлено зміщення до старших вікових категорій, порівняно із загальною злочинністю, основну вікову групу формують особи віком від 25-ти до 45 років (81%) (Moiseienko, 2020).

У межах нашого дослідження слід виокремити декілька вікових категорій, за якими спостерігається рівень вчинення особами кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності, пов'язаних із підробленням документів: 1) 18–28 років – 11,4%; 2) 29–30 років – 23,7%; 3) 40–54 років – 57,8%; 4) 55–59 років – 2,3%; 5) понад 60 років – 4,8%. За статтями Особливої частини КК України найчисленніша вікова категорія (40–54 роки) вчиняє переважно кримінальні правопорушення, передбачені ст. 191, 199, 204, 206-2, 212 КК України, а найменш чисельніша (55–59 років) – ст. 204, 212 КК України.

Підроблення вчиняє особа, що набула певного трудового стажу, спеціальних навичок і досвіду роботи; специфіка виконуваних службових обов'язків безпосередньо пов'язана з необхідністю здобуття особою відповідного освітньо-кваліфікаційного рівня, що часто є обов'язковою вимогою для зайняття посади у владно-управлінській структурі (Ostapenko, 2017).

За рівнем освіти серед осіб, які вчиняють кримінальні правопорушення у сфері господарської діяльності, пов'язані з підробленням документів, переважають особи з вищою та фаховою передвищою освітою – 53,2%; значну частку також становлять особи з професійною

¹ Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квіт. 2001 р. № 2341-III. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.

(професійно-технічною) освітою – 26,1 %; з базовою середньою та профільною середньою освітою – 17,1 %; незначною є кількість осіб з початковою освітою – 3,6 %. Крім того, серед осіб з вищою освітою виявлено таку тенденцію за видами: з вищою економічною освітою (78,6 %); з освітою у сфері фінансів, банківської справи та страхування (68,5 %); з освітою за напрямками обліку й оподаткування; підприємництва, торгівлі та біржової діяльності (34,3 %); з юридичною (56,9 %); іншою вищою освітою (11 %).

Також слід зосередити увагу на приналежність таких осіб до категорій посад державної служби, працівників підприємств, установ, організацій, посадових осіб органів місцевого самоврядування. За критерієм трудової зайнятості осіб, які вчиняють кримінальні правопорушення у сфері господарської діяльності, пов'язані з підробленням документів, залежно від сфер виокремимо: державних службовців за категоріями: категорії В (49,2 %), категорії Б (33,4 %), категорії А (17,4 %); працівників підприємств, установ, організацій – 45,7%; посадових осіб місцевого самоврядування: 3-ї категорії (19,3 %), 4-ї категорії (34,5 %), 5–7 категорій (46,2 %); працівників банківської сфери – 65,7 %; нотаріусів, юристів – 11,3 %.

Слушною видається позиція окремих дослідників, що обов'язки державного службовця вимагають дотримання низки етичних принципів і цінностей (безкорисливість, відкритість, прозорість, неупередженість, служіння суспільним інтересам, відповідальність та підзвітність) у їхній повсякденній діяльності. Тим часом принципи споживацького суспільства, частиною якого є і державні службовці, спонукають до використання зовсім інших принципів (переслідування власної вигоди, використання можливостей у власних цілях тощо) (Kikalishvili, 2023).

Такі особи мають високий освітній рівень, значний професійний досвід, знання щодо технології виробництва, документообігу на підприємстві або певний рівень фінансових можливостей. Особам, які використовують підроблені документи у сфері господарської діяльності, властива висока комунікативна функція. Вони налагоджують відносини з державними службовцями, мають дружні стосунки з працівниками місцевої адміністрації, правоохоронних органів, прокуратури, суду.

Слід зауважити, що для вчинення кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності, пов'язаних із підробленням документів, необов'язковим є зайняття керівної посади. Для вчинення такого кримінального правопорушення достатнім є виконання особою повноважень, пов'язаних із роботою з правовстановлюючими чи іншими документами. Тобто залежно від мети вчинення кримінального правопорушення визначають рівень службової особи, яка відповідно до

своїх повноважень, навичок і вмінь може здійснити підроблення документів.

Крім того, у сучасних умовах цифровізації процесу документообігу збільшилася частка вчинення кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності, пов'язаних з підробленням документів шляхом використання комп'ютерних технологій. Зокрема, такі особи можуть втручатися в роботу комп'ютерних систем, баз даних, електронної та іншої цифрової інформації, що міститься на різних носіях, шляхом внесення несанкціонованих змін, знищення чи підроблення інформації, яка міститься на них.

Відповідно до результатів дослідження науковців, лише в 15 % кримінальних правопорушень, вчинених у сфері господарської діяльності з використанням комп'ютерних технологій, особу злочинця (правопорушника) можна назвати фахівцем достатнього рівня в галузі комп'ютерної техніки, у 85 % проваджень зазначеної категорії це звичайний користувач комп'ютерної техніки, який володіє спеціальною інформацією у зв'язку з роботою на певній посаді (Pushyna, 2020).

Отже, спостерігається тенденція до активізації використання комп'ютерних технологій для вчинення кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності, пов'язаних із підробленням документів. Серед кримінальних правопорушень цього виду переважають: вчинення кримінальних правопорушень, пов'язаних із використанням операцій у сфері обігу платіжних карток, незаконним доступом до банківських рахунків, електронних грошей тощо.

З метою формування цілісної характеристики особи, яка вчиняє кримінальні правопорушення у сфері господарської діяльності, пов'язані з підробленням документів, необхідно дослідити їх морально-психологічні особливості. До них учені відносять рівень інтелекту, потреби, світогляд, схильності особи, здібності, звички, інтереси, способи забезпечення потреб, ставлення до норм моралі та правових норм, емоційний стан, темперамент, вольові риси, інтелектуальний рівень особи (Lehan, Moroz, & Korshak, 2023).

Сучасний стан економіко-правової свідомості людини в умовах перехідного суспільства дає підстави під час аналізу мотиваційної сфери встановити достатньо широкий спектр мотивів і приводів злочинної поведінки, які слід урахувати під час притягнення до кримінальної відповідальності та призначення покарання винному (Kovinko, 2018).

Аналіз матеріалів Єдиного реєстру судових рішень дає змогу виокремити такі мотиви вчинення кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності, пов'язаних із підробленням документів: з метою отримання матеріальної чи іншої вигоди для себе – 61,7 %, для задоволення інтересів третіх осіб – 26,8 %; унаслідок недостатнього матеріального забезпечення – 12,3 %. З огляду на зазначене, для таких

кримінальних правопорушень характерною є корислива складова.

Також дослідження психологічних особливостей особи, яка вчиняє кримінальні правопорушення у сфері господарської діяльності, пов'язані з підробленням документів, потребує аналізу інтелектуальних навичок такої особи. Інтелектуальні властивості об'єднують у собі рівень розумового розвитку особи, обсяг її знань, життєвий досвід, широту поглядів, зміст і різноманітність інтересів тощо (Fialka, 2019).

Учинення кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності, пов'язаних з підробленням документів, потребує високого інтелектуального потенціалу та специфічних знань і навичок. Інтелектуальна складова таких осіб полягає в наявності певних технічних і технологічних знань та навичок; юридичних знань; аналітичних здібностей.

До технічних і технологічних знань та навичок належать такі: уміння працювати з графічними програмами, програмами для обробки зображень (Adobe Photoshop, CorelDRAW тощо), що дає змогу їм створювати або змінювати документи з високою точністю та деталізацією; володіння друкарськими технологіями (уміння використовувати сучасні принтери, копіювальні машини й інші пристрої) для виготовлення високоякісних копій документів.

Наявність в особи злочинця (правопорушника) певних правових, юридичних знань полягає в необхідності розуміння законодавчих актів, що регулюють документообіг і правила оформлення різних типів документів, уміння знаходити та використовувати прогалини в законодавстві для мінімізації ризику виявлення кримінального правопорушення та притягнення до відповідальності.

Для прикладу, відповідно до рішення Томашпільського районного суду Вінницької області в кримінальному провадженні за № 12022020200000135 від 22 липня 2022 року було встановлено, що особа, діючи у власних інтересах, умисно, за попередньою змовою з іншими особами, переслідуючи з останніми загальну мету, спрямовану на незаконну розтрату та привласнення бюджетних коштів, які знаходилися у віданні осіб, матеріали щодо яких зареєстровано в окремому кримінальному провадженні, достовірно усвідомлюючи свої дії та їх наслідки, шляхом підроблення офіційних документів, що полягало в складанні й особистому підписанні ним від імені ТОВ «Центр Дилер Плюс» в особі директора ОСОБА_6 як фізичною особою, без будь-яких для того повноважень, завідомо неправдивих офіційних документів, здійснив привласнення бюджетних коштів Вапнярської селищної ради Тульчинського району Вінницької області сумою 500 000 грн, що були виділені зі спеціального фонду місцевого бюджету Вапнярської селищної ради на купівлю автомобіля HYUNDAI SANTA FE 2016 року випуску,

який в офіційне користування, розпорядження та власність Вапнярської селищної ради не перейшов, а бюджетні кошти сумою 500 000 грн за автомобіль перераховані та привласнені ОСОБА_4 на власну користь. Транспортний засіб – автомобіль HYUNDAI SANTA FE 2016 року випуску, грошові кошти за який незаконно отримані ОСОБА_4, з 24 грудня 2021 року й досі знаходиться у власності ТОВ «УЛФ-ФІНАНС». Встановлено, що Вапнярською селищною радою 2021 року, згідно з ч. 1 ст. 4 Закону України «Про публічні закупівлі», виконано дії з оголошення і проведення тендеру на закупівлю за бюджетні кошти легкового автомобіля вартістю 500 000 грн для потреб селищної ради¹.

Отже, інтелектуальна складова осіб, які вчиняють кримінальні правопорушення у сфері господарської діяльності, пов'язані з підробленням документів, є складною і багатогранною. Вона охоплює технічні, юридичні, аналітичні, креативні, психологічні й організаційні аспекти, які дають змогу цим особам успішно здійснювати злочинні дії.

Крім того, аналіз судових рішень у кримінальних провадженнях за фактами вчинення кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності, пов'язаних з підробленням документів, засвідчує, що в 78,9 % випадків такі кримінальні правопорушення були вчинені групою осіб. За способами утворення такі групи можуть бути сформовані: шляхом добровільного об'єднання декількох осіб для вчинення таких кримінальних правопорушень; шляхом втягування організатором (лідером) у групу інших осіб; створення групи осіб на етапі безпосереднього вчинення чи приховання кримінального правопорушення тощо.

Дослідження криміналістичних і психологічних особливостей особи, яка вчиняє кримінальні правопорушення у сфері господарської діяльності, пов'язані з підробленням документів, відіграє провідну роль у процесі формування всебічної криміналістичної характеристики таких осіб злочинців (правопорушників), що сприятиме подальшому розслідуванню та розкриттю кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності, пов'язаних із підробленням документів, а також розробленню дієвого механізму протидії їм.

Соціально-психологічні характеристики особи, слушно зауважує М. В. Костицький (2014) пов'язані з деформацією певних суспільних явищ – політичних, ідеологічних, економічних, управлінських тощо. Вони начебто опосередковуються на рівні соціальної психології, перетворюються на криміногенні детермінанти. Психологічні або

¹ Вирок Томашпільського районного суду Вінницької області від 29 серп. 2023 р. Справа № 146/938/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113113206>.

індивідуально-психологічні особливості конкретної особи теж можуть виявлятися як детермінанти вчинення кримінальних правопорушень. Вони пов'язані зі ставленням людини до суспільства, держави, громадських обов'язків, довколишніх людей, себе самого, соціальних цінностей і виконуваних соціальних функцій.

Висновки

Дані про особу злочинця (правопорушника) як елемент криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності, пов'язаних із підробленням документів, становлять інформативну базу, яка надасть можливість встановити кореляційні зв'язки між способами, обстановкою вчинення кримінального правопорушення, знаряддями та слідовою картиною, а також допоможе визначити інші невідомі елементи такої криміналістичної характеристики.

Одним із ключових аспектів криміналістичної характеристики таких кримінальних правопорушень є вивчення їхніх фізіологічних (стать, вік); соціально-демографічних (рівень освіти, трудовий стаж, професійні навички), а також морально-психологічних (мети, мотиву, інтелектуальних здібностей тощо) особливостей.

Крім того, класифікація таких кримінальних правопорушень ґрунтується на способі підроблення документа, типі документа, сфері господарської діяльності, у якій особа вчиняє протиправні дії. Зазначені критерії надади можливість схарактеризувати типові особливості криміналістичної та психологічної характеристики такої особи злочинця (правопорушника).

Серед особливостей криміналістичної та психологічної характеристики осіб, які вчиняють кримінальні правопорушення в галузі господарської діяльності, пов'язані з підробленням документів, слід виокремити такі:

1) високий рівень професійних, інтелектуальних навичок, що дають змогу створювати фальшиві документи, зокрема фальшиві печатки, підроблені підписи й електронні документи;

2) знання законодавства: особи, які вчиняють кримінальні правопорушення в цій сфері, здебільшого мають глибоке розуміння правових норм, пов'язаних із господарською діяльністю, а також знання аспектів законодавства, які стосуються правоустановчих та інших документів, особливостей проведення тендерів, закупівель, прогадин у цій сфері;

3) організаційні здібності – уміння чітко спланувати й організувати вчинення кримінального правопорушення, зокрема процес підроблення документів, знаходити способи їх приховання;

4) корисливий мотив їх вчинення для задоволення власних потреб чи потреб третіх осіб;

5) психологічні особливості: особи, які вчиняють кримінальні правопорушення у сфері господарської діяльності, пов'язані з підробленням документів, можуть мати високий рівень маніпуляції та низький рівень моральних принципів, що дає змогу вчиняти кримінальні правопорушення, не відчувачи сумнівів або вини.

Дослідження криміналістичних і психологічних особливостей особи, яка вчиняє кримінальні правопорушення у сфері господарської діяльності, пов'язані з підробленням документів, у сукупності відіграє провідну роль у процесі формування методики розслідування таких кримінальних правопорушень.

References

- [1] Chornous, Yu.M. (2017). *Forensic support for the investigation of crimes*. Vinnytsia: Nilan-LTD.
- [2] Chornous, Yu.M., & Lisitskyi, A.V. (2023). Special knowledge in criminal proceedings: concepts, content, forms of implementation during the investigation of criminal offenses. *Electronic legal magazine*, 1, 477-480. doi: 10.32782/2524-0374/2023-1/112.
- [3] Chornous, Yu.M., & Synoverska, T.I. (2022). *Forensic methods of investigation of cruelty to animals*. Kyiv: Pravo.
- [4] Fialka, M.I. (2019). Criminological characteristics and criminological portrait of the criminal personality: essence and relationship of concepts. *Bulletin of the Criminological Association of Ukraine*, 2(21), 162-171.
- [5] Hula, N.L. (2016). *Forensic characteristics of crimes committed in the sphere of targeted specialized state funds*. Retrieved from <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journalpaper/2017/aug/5920/vnulpurn2016845821.pdf>.
- [6] Kikalishvili, M.V. (2023). Socio-psychological factors of corruption. *Analytical and comparative jurisprudence*, 4, 324-329. doi: 10.24144/2788-6018.2023.04.54.

- [7] Kostytskyi, M.V. (2014). Psychological factors of influence on the personality of the criminal. *Information and scientific bulletin*, 10, 12-19.
- [8] Kovinko, N.M. (2018). Criminological characteristics of the corporatist criminal. *Young Scientist*, 11(63), 843-846.
- [9] Lehan, I.M., Moroz, O.I., & Korshak, V.S. (2023). The identity of the criminal: moral-psychological and criminal-legal features. *Dnipro scientific journal of public administration, psychology, law*, 5, 110-113. doi: 10.51547/ppp.dp.ua/2023.5.19.
- [10] Martynenko, V.O. (2017). Criminological characteristics of a civil servant who abuses power or official position. *Scientific Bulletin of the National Academy of Internal Affairs*, 1(102), 99-110. Retrieved from <http://elar.naiu.kiev.ua/handle/123456789/2272>.
- [11] Moiseienko, V.V. (2020). Characteristics of a criminal who commits criminal offenses in the sphere of economic activity. *Legal Science*, 1(103), 40-49. doi: 10.32844/2222-5374-2020-103-1.06.
- [12] Omelian, M.V. (2023). Criminology characteristics of persons who commit crimes in the sphere of economic activities. *Irpın Legal Journal*, 4(13), 183-190. doi: 10.33244/2617-4154.4(13).183-190.
- [13] Ostapenko, Ya.S. (2017). *Official forgery: criminological characteristics and prevention* (Dissertation thesis, Kharkiv, Ukraine).
- [14] Pashynska, I.V. (2023). *Theoretical and methodological foundations of the investigation of organized crime in the sphere of economic activity* (Doctoral dissertation, Kharkiv, Ukraine).
- [15] Pushyna, N.L. (2020). Forensic characteristics of a person who commits criminal offenses in the field of economic activity using computer technologies. *Scholarly notes of V.I. Vernadsky Tavri National University*, 31(70), 3, 2, 121-126. doi: 10.32838/2707-0581/2020.2-3/20.
- [16] Report of the National Police of Ukraine on the results of work in 2023. (n.d.). Retrieved from https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/17-civik-2018/zvit2023/zvit_NPU_2023.pdf.
- [17] Report on the activities of the Bureau of Economic Security of Ukraine for 2022 (according to Article 35 of the Law of Ukraine "On the Bureau of Economic Security of Ukraine"). (n.d.). Retrieved from <https://esbu.gov.ua/storage/app/sites/32/uploaded-files/.pdf>.
- [18] Serhieieva, D.B., & Tkach, O.V. (2018). The identity of the criminal as an element of the forensic characterization of violations of the inviolability of private life. *Herald of criminal justice*, 1, 106-114.
- [19] Shmitko, V.V. (2022). Forensic and psychological characteristics of the person of the offender - a public servant who commits corruption criminal offenses related to obtaining an illegal benefit. *Legal psychology*, 31(2), 94-105. doi: 10.33270/03223102.94.
- [20] Trach, S.S. (2020). To certain issues of forensic characterization of criminal offenses in the sphere of economic activity. *Legal Science*, 2(2), 157-166. doi: 10.32844/2222-5374-2020-104-2-2.19.
- [21] Yakymova, S.V., & Borovikova, V.S. (2016). *The personality of an economic criminal*. Retrieved from <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2017/jun/5062/vnulpurn201683786.pdf>.
- [22] Yefimov, M.M. (2020). Forensic support for the investigation of criminal offenses against morality. *Entrepreneurship, economy and law*, 9, 224-228. doi: 10.32849/2663-5313/2020.9.39.
- [23] Zhuravel, V.A. (2021). *General theory of criminalistics: genesis and modern state*. Kharkiv: Pravo.

Список використаних джерел

- [1] Черноус Ю. М. Криміналістичне забезпечення розслідування злочинів : монографія. Вінниця : Нілан-ЛТД, 2017. 492 с.
- [2] Черноус Ю. М., Лісіцький А. В. Спеціальні знання у кримінальному провадженні: поняття, зміст, форми реалізації під час розслідування кримінальних правопорушень. *Електронний юридичний журнал*. 2023. № 1. С. 477–480. doi: 10.32782/2524-0374/2023-1/112.
- [3] Черноус Ю. М., Синовєрська Т. І. Криміналістична методика розслідування жорстокого поведіння з тваринами : монографія. Київ : Право, 2022. 248 с.
- [4] Фіалка М. І. Кримінологічна характеристика та кримінологічний портрет особистості злочинця: сутність і співвідношення понять. *Вісник кримінологічної асоціації України*. 2019. № 2 (21). С. 162–171.
- [5] Гула Н. Л. Криміналістична характеристика злочинів, що вчиняються у сфері цільових спеціалізованих державних фондів. 2016. URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journalpaper/2017/aug/5920/vnulpurn2016845821.pdf>.
- [6] Кікалішвілі М. В. Соціально-психологічні фактори корупції. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 4. С. 324–329. doi: 10.24144/2788-6018.2023.04.54.
- [7] Костицький М. В. Психологічні фактори впливу на особу злочинця. *Інформаційно-науковий вісник*. 2014. № 10. С. 12–19.

- [8] Ковінько Н. М. Кримінологічна характеристика особи злочинця-корпоративіста. *Молодий вчений*. 2018. № 11 (63). С. 843–846.
- [9] Леган І. М., Мороз О. І., Коршак В. С. Особа злочинця: морально-психологічні та кримінально-правові ознаки. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. 2023. Вип. 5. С. 110–113. doi: 10.51547/ppp.dp.ua/2023.5.19.
- [10] Мартиненко В. О. Кримінологічна характеристика особи державного службовця, який зловживає владою або службовим становищем. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2017. № 1 (102). С. 99–110. URL: <http://elar.naiu.kiev.ua/handle/123456789/2272>.
- [11] Мойсеєнко В. В. Характеристика особи злочинця, який вчиняє кримінальні правопорушення у сфері господарської діяльності. *Юридична наука*. 2020. № 1 (103). С. 40–49. doi: 10.32844/2222-5374-2020-103-1.06.
- [12] Омелян М. В. Кримінологічні особливості осіб, які вчиняють злочину сфері господарської діяльності. *Ірпінський юридичний часопис*. 2023. Вип. 4 (13). С. 183–190. doi: 10.33244/2617-4154.4(13).2023.183-190.
- [13] Остапенко Я. С. Службове підроблення: кримінологічна характеристика та запобігання : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2017. 19 с.
- [14] Пашинська І. В. Теоретико-методологічні основи розслідування організованої злочинності у сфері господарської діяльності : дис. ... д-ра філософії : 081 «Право». Харків, 2023. 296 с.
- [15] Пушина Н. Л. Криміналістична характеристика особи, яка вчиняє кримінальні правопорушення у сфері господарської діяльності з використанням комп'ютерних технологій. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського*. 2020. Т. 31 (70). Ч. 3. № 2. С. 121–126. (Серія «Юридичні науки»). doi: 10.32838/2707-0581/2020.2-3/20.
- [16] Звіт Національної поліції України про результати роботи у 2023 році. URL: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/17-civik-2018/zvit2023/zvit_NPU_2023.pdf.
- [17] Звіт про діяльність Бюро економічної безпеки України за 2022 рік (відповідно до статті 35 Закону України «Про Бюро економічної безпеки України»). URL: <https://esbu.gov.ua/storage/app/sites/32/uploaded-files/.pdf>.
- [18] Сергєєва Д. Б., Ткач О. В. Особа злочинця як елемент криміналістичної характеристики порушень недоторканності приватного життя. *Вісник кримінального судочинства*. 2018. № 1. С. 106–114.
- [19] Шмітько В. В. Криміналістичні та психологічні ознаки особи правопорушника – державного службовця, який вчиняє корупційні кримінальні правопорушення, пов'язані з одержанням неправомірної вигоди. *Юридична психологія*. 2022. Т. 31. № 2. С. 94–105. doi: 10.33270/03223102.94.
- [20] Трач С. С. До окремих питань криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності. *Юридична наука*. 2020. № 2 (2). С. 157–166. doi: 10.32844/2222-5374-2020-104-2-2.19.
- [21] Якимова С. В., Боровікова В. С. Особистість економічного злочинця. 2016. URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2017/jun/5062/vnulpurn201683786.pdf>.
- [22] Єфімов М. М. Криміналістичне забезпечення розслідування кримінальних правопорушень проти моральності. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. Вип. 9. С. 224–228. doi: 10.32849/2663-5313/2020.9.39.
- [23] Журавель В. А. Загальна теорія криміналістики: генеза та сучасний стан : монографія. Харків : Право, 2021. 448 с.

Forensic and Psychological Features of a Person who Commits Criminal Offenses in the Field of Economic Activity Related to Forgery of Documents

НАНАСН Vitalii

PhD in Law,

Doctoral Student of the Research Institute of Public Law

Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-7933-0712>

Abstract. The scientific article examines the forensic and psychological features of a person who commits criminal offenses in the field of economic activity related to the forgery of documents. The defining element of the forensic characterization of criminal offenses in the field of economic activity related to the forgery of documents is the person who commits such criminal offenses, information about which reveals the peculiarities of the method and mechanism of committing criminal offenses in the field of economic activity. The purpose of the article is to characterize a person who commits criminal offenses in the field of economic activity related to the forgery of documents in the context of forensic and psychological characteristics. In the research process, both general scientific and special legal methods were used: comparative legal, systemic structural, and the method of systemic analysis. It was found that characterizing the typical features of the forensic and psychological characteristics of such a person who commits criminal offenses in the field of economic activity, related to the forgery of documents, should be carried out on the basis of the classification of such criminal offenses, in particular, taking into account the method of document forgery, the type of document, the field economic activity in which a person commits illegal actions. Categories of persons who commit such criminal offenses are distinguished based on the type of document that is the subject of production or modification. A typical portrait of a criminal (offender), who commits criminal offenses in the field of economic activity, related to the forgery of documents, based on the study of their forensic and psychological features, was formed.

Keywords: investigation method; forensic characteristics; identity of the criminal; economic activity; forgery of documents; psychological characteristics.

DOI: 10.33270/03243401.65
УДК 305:378.6

Гендерна сегрегація в закладах вищої освіти із специфічними умовами навчання: причини і шляхи подолання

ГОРБАЧ-КУДРЯ Іванна*

кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри поліцейського права Національної академії
внутрішніх справ
м. Київ, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8640-2486>;

ЗАХАРЧЕНКО Юлія

здобувач ступеня вищої освіти бакалавра навчально-наукового інституту № 2
Національної академії внутрішніх справ, м. Київ, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-1631-0822>

Анотація. Гендерна рівність на ринку праці передбачає рівний доступ чоловіків і жінок до всіх можливостей, зокрема до місць роботи, пов'язаних із відповідальністю та прийняттям рішень. Крім нижчого, порівняно з чоловіками, представництва жінок на керівних посадах у Міністерстві внутрішніх справ, органах (підрозділах) Національної поліції України, помітно меншим є їх залучення до навчання в закладах вищої освіти із специфічними умовами навчання. Цей дисбаланс обумовлює те, що основним способом вступу для жінок на службу в поліцію є відбір через поліцейські комісії. Низька конкурентоздатність жінок-поліцейських у конкурсах на вищі посади обумовлена тим, що фахову підготовку вони здобувають переважно в стислий проміжок часу під час проходження первинної професійної підготовки, а не в закладах вищої освіти із специфічними умовами навчання. Метою роботи є висвітлення сутності й особливостей подолання гендерної сегрегації в закладах вищої освіти із специфічними умовами навчання для ефективного регулювання суспільних відносин, що виникають у сфері адміністративного права. Для досягнення мети дослідження використано діалектико-матеріалістичний, функціональний, системно-структурний, історико-правовий, порівняльно-правовий, герменевтичний та формально-догматичний філософські підходи, загальнонаукові методи аналізу, синтезу, дедукції, індукції, спеціальні методи соціологічного дослідження та математичної статистики. Встановлено, що гендерна сегрегація являє собою форму непрямой дискримінації і за видовою класифікацією має горизонтальний та вертикальний вияв. Емпірично доведено, що основною причиною її появи в закладах вищої освіти із специфічними умовами навчання є наявність гендерно-корпоративних стереотипів. Проаналізовано міжнародне й національне законодавство за напрямом. Запропоновано рекомендації з удосконалення нормативно-правового регулювання запобігання та протидії гендерній сегрегації. Практична значущість роботи полягає в тому, що її результати можуть бути використані в законотворчій діяльності, пов'язаній з реалізацією національної стратегії забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків.

Ключові слова: дискримінація; запобігання; насильство; підготовка поліцейських; позитивні дії; протидія; реалізація політики.

Історія статті:

Отримано: 25.01.2024

Переглянуто: 28.02.2024

Прийнято: 28.03.2024

Рекомендоване посилання:

Горбач-Кудря І., Захарченко Ю. Гендерна сегрегація в закладах вищої освіти із специфічними умовами навчання: причини і шляхи подолання. *Юридична психологія*. 2024. № 1 (34). С. 65–75. doi: 10.33270/03243401.65.

*Відповідальний автор

© Горбач-Кудря І., Захарченко Ю., 2024

Вступ

Мінливість актуального стану соціально-політичної ситуації в Україні, високі ризики для безпечної життєдіяльності населення, зумовлені війною, низкою негативних об'єктивних і суб'єктивних чинників з одночасним упровадженням Спільної декларації міністрів освіти Європи «Європейський простір у сфері вищої освіти»¹, реформуванням освіти і науки, реалізацією Національної доктрини розвитку освіти² висувають особливі вимоги до професійної підготовки майбутніх поліцейських (Oliinyk, & Koval, 2023). Аналітики прогнозують, що залучення до навчання за військовими професіями найбільш обдарованої молоді незалежно від статі сприятиме не лише ефективному виконанню правоохоронних функцій (Khraban, & Vuhivska, 2021) органами (підрозділами) Національної поліції України на деокупованих і прифронтових територіях, а й дасть змогу вирішити питання забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків в освітній сфері, змінити на мінімальну найвищу позицію (27 місце) за Індексом ґендерної нерівності³, що її посіла наша держава 2020 року.

За офіційними даними Державної служби статистики, станом на 1 січня 2021 року в Україні зареєстровано близько 1,4 млн юридичних осіб, з яких лише у 29 % керівні посади обіймають жінки. Хоча ця цифра далека від ґендерного паритету, вона співвідноситься зі середньосвітовим показником (29 %) і середнім показником у Європейському Союзі (30 %)⁴. Станом на 1 квітня 2021 року жінки становлять 48 % зайнятого населення віком від 15 до 70 років в Україні (7,3 млн з 15,4 млн зайнятих). Якщо оцінити рівень зайнятості жінок і чоловіків за віком, то помітним є, що в кожній віковій групі працює більший відсоток чоловіків (відносно всіх чоловіків у цій віковій групі), ніж жінок. Найвищий рівень зайнятості в жінок віком від 40 до 49 років (75 %), чоловіків – від 30 до 34 роки (82 %). Різниця в заробітних платах чоловіків і жінок зменшилася протягом 2012–2020 років: 2012 року заробітна плата жінок становила 78 % від заробітної плати чоловіків, натомість 2020 року – уже майже 80 % від відповідного показника⁵.

¹ Спільна декларація міністрів освіти Європи «Європейський простір у сфері вищої освіти» (Болонья, 19 червня 1999 року). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_525#Text.

² Про Національну доктрину розвитку освіти : Указ Президента України від 17 квіт. 2002 р. № 347/2002. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/347/2002#Text>.

³ Про схвалення державної стратегії забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2030 року та затвердження операційного плану з її реалізації на 2022–2024 роки : розпорядження Кабінету Міністрів України від 12 серп. 2022 р. № 752-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/752-2022-p#Text>.

⁴ Жінки та чоловіки на ринку праці. URL: https://ukrstat.gov.ua/operativ/pro_stat/Prosto/m&w/j_ch_na%20runky_praci.pdf.

⁵ Там само.

Обґрунтовуючи, що нерівні можливості на ринку праці для спільноти працівників формуються за визначеними критеріями продуктивності праці або якостями робочої сили, О. В. Іващенко, О. М. Лободинська (2013) вбачають у сфері дії або її наслідках підґрунтя виникнення дискримінації. Вияв дискримінації за сферою дії виявляється в доступі окремих представників суспільства до певних професій чи посад. Такі обмеження виникають попри те, що особа, яка потенційно претендує на зайнятість, здатна до виконання цих робіт. Наслідками дискримінації є виникнення дисбалансу в оплаті праці, коли значно нижчою є оплата одних працівників, порівняно з іншими, за виконання тієї самої роботи.

У Конвенції про дискримінацію в галузі праці й занять № 111⁶, прийнятій 1958 року Міжнародною організацією праці, дискримінацію визначають як порушення прав, проголошених у Загальній декларації прав людини⁷, що охоплює будь-яке розрізнення, недопущення або перевагу за ознакою раси, кольору шкіри, статі, релігії, політичних переконань, іноземного походження або соціального походження та призводить до знищення або порушення рівності можливостей чи поведіння в галузі праці й занять; будь-яке інше розрізнення, недопущення або перевагу, що призводить до знищення або порушення можливостей чи поведіння в галузі праці та занять і визначається відповідним членом Організації після консультації з представницькими організаціями роботодавців і працівників, де такі є, та з іншими відповідними органами⁸. У національному законодавстві термін «дискримінація» використовують у значенні ситуації, за якої особа та/або група осіб за їх ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, віку, інвалідності, етнічного та соціального походження, громадянства, сімейного й майнового становища, місця проживання, мовними або іншими ознаками, які були, є та можуть бути реальними або припущеними (далі – певні ознаки), зазнає обмеження у визнанні, реалізації або користуванні правами та свободами в будь-якій формі, встановленій Законом України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні»⁹, крім випадків, коли таке обмеження має правомірну, об'єктивно обґрунтовану мету, способи досягнення якої є належними й необхідними¹⁰.

⁶ Конвенція про дискримінацію в галузі праці й занять № 111 : міжнар. док. від 25 черв. 1958 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_161#Text.

⁷ Загальна декларація прав людини : міжнар. док. від 10 груд. 1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.

⁸ Конвенція про дискримінацію в галузі праці й занять № 111 : міжнар. док. від 25 черв. 1958 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_161#Text.

⁹ Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні : Закон України від 6 верес. 2012 р. № 5207-VI URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#Text>.

¹⁰ Там само.

Нормативно-правове забезпечення запобігання та протидії дискримінації в Україні є недосконалим. Пов'язано це насамперед з новизною тих рухів, що привернули увагу громадськості до дискримінації, та всіх тих явищ, появу яких вона спричинює. У дослідженнях підготовки фахівців у закладах вищої освіти із специфічними умовами навчання увагу здебільшого зосереджено на формуванні в здобувачів вищої освіти моральних й етичних принципів дотримання академічної доброчесності (Ilkiv, 2023; Nesterchuk, 2023), упровадженні проєктної технології та поєднанні її елементів із традиційною методикою викладання (Pedorych, 2019), обґрунтуванні доцільності використання системи кросфіт-тренувань для вдосконалення фізичної підготовки майбутніх правоохоронців з метою ефективного виконання завдань з охорони публічної безпеки й порядку в умовах масового поширення зброї серед населення, диверсійних дій ворожих спеціальних підрозділів, зачистки звільнених від окупації території України та мародерства (Anisimov, 2023), виявленні професійно важливих якостей та професійної готовності до майбутньої ризиконебезпечної професії (Artemov, 2018; Oliinyuk, & Koval, 2023). Запровадження стандартів рівності прав і свобод жінок та чоловіків на отримання освіти для набуття професії «Поліцейський» потребують наукового осмислення та пошуку нових підходів (Koponenko, & Suslykov, 2023).

Мета роботи – визначити особливості запобігання та протидії ґендерній сегрегації в закладах вищої освіти із специфічними умовами навчання, формулювання висновків, пропозицій та рекомендацій, спрямованих на вдосконалення національного законодавства. Досягти мети можливо, схарактеризувавши ґендерну сегрегацію як об'єкт адміністративно-правових досліджень, виокремивши види, причини її виникнення та характерні властивості, проаналізувавши нормативно-правові засади подолання, визначивши особливості реалізації стратегії забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, вивчивши зарубіжний досвід подолання ґендерної сегрегації в закладах вищої освіти із специфічними умовами навчання та можливості його використання в Україні, накресливши шляхи вдосконалення адміністративно-правового забезпечення в подоланні ґендерної сегрегації в закладах вищої освіти із специфічними умовами навчання.

Матеріали та методи

Методологічну основу роботи становлять концептуальні підходи до проведення наукового пошуку в галузі адміністративного права, пов'язаного із застосуванням *діалектико-матеріалістичного методу*. Методи *аналізу, синтезу, дедуції, індукції* використано для всебічного вивчення

науково-теоретичних і практичних засад подолання ґендерної сегрегації в закладах вищої освіти із специфічними умовами навчання. *Функціональний та системно-структурний методи* допомогли визначити систему адміністративно-правових заходів подолання ґендерної сегрегації, дослідити специфіку реалізації стратегії забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків закладом вищої освіти із специфічними умовами навчання. *Історико-правовий метод* надав можливість прослідкувати генезу нормативно-правового забезпечення запобігання та протидії ґендерній сегрегації. *Порівняльно-правовий метод* забезпечив аналіз позицій науковців на досліджувану проблему, наукові поняття, категорії, міжнародний досвід. *Герменевтичний та формально-догматичний методи* сприяли тлумаченню юридичних категорій, поглибленню та уточненню понятійного апарату. Методи *соціологічного дослідження та статистичний метод* забезпечили емпіричне підґрунтя сформованих у роботі наукових положень щодо адміністративно-правових засад подолання ґендерної сегрегації в закладах вищої освіти із специфічними умовами навчання.

Емпіричну базу дослідження становлять статистичні дані й узагальнення звітності Державної служби статистики, Національної академії внутрішніх справ; результати анкетування 174 здобувача вищої освіти навчально-наукового інституту № 2 Національної академії внутрішніх справ (далі – ННІ № 2 НАВС) віком від 17-ти до 20 років стосовно проблем ґендерної сегрегації в закладі вищої освіти із специфічними умовами навчання. Об'єктивність дослідження забезпечено шляхом залученням до опитування всіх здобувачів вищої освіти, які навчаються в ННІ № 2 НАВС, з першого до четвертого курсів незалежно від статі. Поміж усіх опитаних більшу частину становили особи чоловічої статі – 59,8 % (104 особи). Вибірка осіб жіночої статі репрезентована 40,2 % (70 осіб). Середній вік усіх опитуваних – у межах 18–20 років – 75,3 % (131 особа).

Результати

Поняття ґендерної сегрегації в адміністративно-правових дослідженнях традиційно розглядають в аспекті дискримінаційних уявлень і тлумачення терміна «дискримінація». За визначенням О. В. Іващенко, О. М. Лободинської (2013), ґендерна сегрегація передбачає стійкий розподіл чоловіків і жінок між різними сферами трудової діяльності, у яких представники кожної статі з різних причин мають зайнятість у різних видах занять і робіт. У такий спосіб встановлюють нерівномірність представництва жінок і чоловіків у різних галузях та професіях, що спричиняє ґендерну асиметрію фахового середовища. Найпоширенішою ґендерна сегрегація стає переважно в освітній сфері. Нерівні можливості,

що мають чоловіки й жінки в професійній підготовці та здобутті певних видів освіти, суттєво впливають на ситуацію на ринку праці, і саме вони є причиною виникнення такого явища, як гендерна сегрегація.

І. В. Ангелко, Г. А., Л. В. Лех Рібун (2018) (обстоюють позицію, що гендерна сегрегація формується під впливом зовнішніх обмежень економічного та соціального характеру, а також залежить від індивідуального вибору особою власної професійної діяльності. На сучасному етапі економічного розвитку вона щільно пов'язана з професійною сегрегацією. І так само, як остання, має два види – горизонтальний та вертикальний. Горизонтальна сегрегація впливає

на розподіл жінок і чоловіків за професіями, галузями й видами трудової діяльності. Вертикальна ж є вісью горизонтальної сегрегації, тому що саме з першою пов'язаний розподіл жінок і чоловіків за рівнем кваліфікації, певним організаційним статусом у професійному полі й навіть престижем в обранні професії.

Отримані результати емпіричного дослідження вказують на те, що в комплектуванні здобувачами вищої освіти навчальних груп у закладі вищої освіти із специфічними умовами навчання має вияв горизонтальна гендерна сегрегація (рис. 1), основною причиною якої є панування гендерних стереотипів у суспільстві про «нежіночість» професії «Поліцейський».

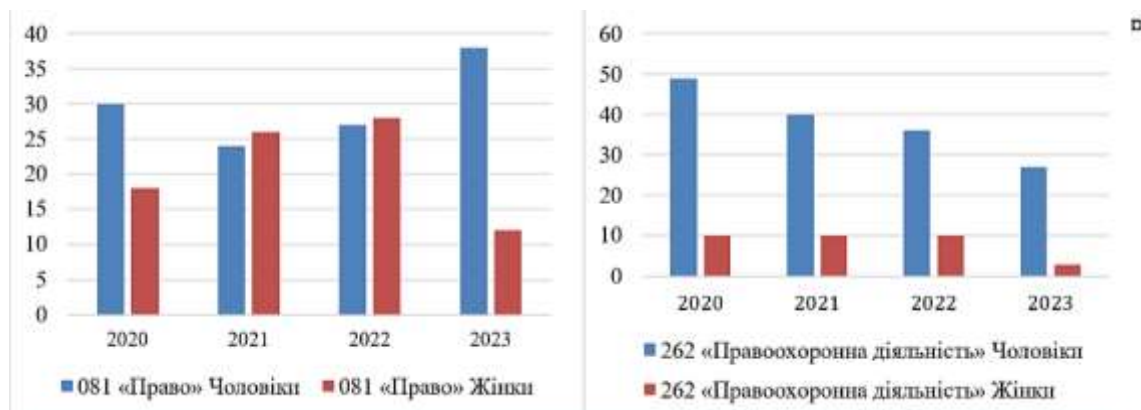

Рис. 1. Співвідношення між кількістю осіб чоловічої та жіночої статей у навчальних групах ННІ № 2 НАВС за спеціальностями 081 «Право» та 262 «Правоохоронна діяльність» протягом періоду з 2020-го до 2023 року

Графічний матеріал рис. 1 засвідчує, що кількість осіб жіночої статі, які вступали 2023 року за спеціальністю 081 «Право», порівняно з 2022 роком, зменшилася на **57 %**. Так само негативну динаміку мають показники комплектування навчальних груп такими здобувачами освіти за спеціальністю 262 «Правоохоронна діяльність». 2023 року, порівняно з 2022 року, вони зменшилися на **70 %**. Водночас статистика комплектування здобувачами вищої освіти жіночої статі навчальних груп ННІ № 2 НАВС до повномасштабного вторгнення РФ в Україну протягом 2020–2022 років фактично мала сталу диференціацію за обома спеціальностями. Комплектування особами чоловічої статі навчальних груп ННІ № 2 НАВС у 2022–2023 роках має незначні відмінності. Протягом останніх років кількість таких осіб, що вступали за спеціальностями 081 «Право» та 262 «Правоохоронна діяльність», сукупно залишалася однаковою. Проте через зменшення кількості місць державного замовлення за спеціальністю 081 «Право», а також збільшення кількості місць державного замовлення за спеціальністю 262 «Правоохоронна діяльність» у статистичних показниках фіксується відповідно збільшення кількості здобувачів освіти чоловічої статі на **41 %**, які вступали 2023 року за спеціальністю 081 «Право», порівняно з 2022 року, і зменшення кількості

здобувачів освіти чоловічої статі на **33 %**, які вступали 2023 року за спеціальністю 262 «Правоохоронна діяльність», порівняно з 2022 роком.

Основу нормативно-правового регулювання запобігання та протидії гендерній сегрегації в закладах вищої освіти із специфічними умовами навчання становлять міжнародні правові документи, зокрема Пекінська декларація, прийнята на четвертій Всесвітній конференції ООН зі становища жінок 15 вересня 1995 року¹, і нормативно-правові акти національного законодавства, а саме: Закон України «Про забезпечення рівних прав і можливостей для жінок і чоловіків»², Указ Президента України від 30 вересня 2019 року № 722/2019 «Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року»³, постанова Кабінету Міністрів України від 9 жовтня 2020 року № 930

¹ Пекінська декларація : міжнар. док. від 15 верес. 1995 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_507#Text.

² Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні : Закон України від 6 верес. 2012 р. № 5207-VI URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#Text>.

³ Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року : Указ Президента України від 30 верес. 2019 р. № 722/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019#n15>.

«Деякі питання забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків»¹, розпорядження КМУ від 15 вересня 2023 року № 815-р. «Про схвалення Національної стратегії подолання гендерного розриву в оплаті праці на період до 2030 року»², а заходи, спрямовані на подолання гендерної сегрегації та закріплені в них, мають адміністративно-правовий характер.

Крім того, що Національна академія внутрішніх справ вживає заходів для подолання гендерної сегрегації, на підставі соціологічного опитування виявлено, що основною причиною непропорційності комплектування навчальних груп особами жіночої та чоловічої статей залишається збереження гендерних стереотипів та упереджень у суспільстві (табл. 1, с. 70).

Емпірична модель подолання гендерної сегрегації з метою руйнування гендерних стереотипів й упереджень про «нежіночість» професії «Поліцейський» передбачає застосування гендерно чутливих підходів до освіти. Упровадження гендерно чутливої освіти до навчальних планів і підготовки в поліцейських коледжах та академіях є поширеним у світовій практиці. З метою встановлення рівних прав і можливостей для жінок та чоловіків у всіх сферах життєдіяльності суспільства, шляхом забезпечення ліквідації дискримінації за ознакою статі й усунення дисбалансу в національному законодавстві було прийнято Закон України «Про забезпечення рівних прав і можливостей для жінок і чоловіків»³. Увагу в цьому нормативному акті слід зосередити на ст. 17 («Забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків у праці та одержанні винагороди за неї») розділу IV «Забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків у соціально-економічній сфері»⁴, у якій передбачено, що жінки та чоловіки мають рівні права й можливості в працевлаштуванні, просуванні в роботі, підвищенні кваліфікації та перепідготовці, а одним з обов'язків роботодавця є створення умов праці, які давали б змогу жінкам і чоловікам здійснювати трудову діяльність на рівних засадах. Одним із заходів подолання гендерної сегрегації закріплено заборону роботодавцеві під час оголошення про вакансію пропонувати посаду лише жінкам або чоловікам⁵.

В Указі Президента України від 30 вересня 2019 року № 722/2019 «Про Цілі сталого розвитку

України на період до 2030 року»⁶ поміж 17 цілей, які є орієнтирами для розроблення проєктів і програм, нормативно-правових актів для збалансованого економічного й соціального розвитку України, окремо визначено забезпечення всеохопної та справедливої якісної освіти й заохочення можливості навчатися впродовж життя для всіх; забезпечення гендерної рівності, розширення прав і можливостей усіх жінок та дівчат⁷.

Постановою КМУ від 9 жовтня 2020 року № 930 «Деякі питання забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків»⁸ затверджено типові положення про відповідальний підрозділ з питань забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, а також типові положення про радника з питань забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, запобігання та протидії насильству за ознакою статі. Поміж основних завдань на відповідальний підрозділ з питань забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків покладено координацію роботи інших структурних підрозділів органу влади з питань застосування гендерних підходів під час проведення аналізу й оцінювання впливу державної/регіональної політики на жінок і чоловіків, стратегічного планування, організації та моніторингу діяльності (відповідно до компетенції органу влади). Консультування із застосування позитивних дій з подолання гендерної асиметрії та дисбалансу, що складаються на відповідній території чи в галузі, та їх припинення окремим завданням закріплено за радником з питань забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, запобігання та протидії насильству за ознакою статі⁹.

У Національній стратегії подолання гендерного розриву в оплаті праці до 2030 року, затвердженій розпорядженням КМУ від 15 вересня 2023 року № 815-р¹⁰, визначено рівні гендерної сегрегації. Стратегію розроблено для подолання нерівності в оплаті праці, дотримання Україною забезпечення рівних прав і можливостей жінок та чоловіків, а також забезпечення гендерної рівності в освіті. У досягненні цілей сталого розвитку в Україні до 2030 року планується забезпечення гендерної рівності, розширення прав і можливостей усіх жінок та дівчат, сприяння поступальному, всеохопному й сталому економічному зростанню, повній і продуктивній зайнятості та гідній праці для всіх, скорочення нерівності¹¹.

¹ Деякі питання забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків: постанова Кабінету Міністрів України від 9 жовт. 2020 р. № 930. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/930-2020-п#Text>.

² Про схвалення Національної стратегії подолання гендерного розриву в оплаті праці на період до 2030 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 15 верес. 2023 р. № 815-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/815-2023-п#Text>.

³ Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків: Закон України від 6 верес. 2005 р. № 2866-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15#Text>.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

⁶ Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року: Указ Президента України від 30 верес. 2019 р. № 722/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019#n15>.

⁷ Там само.

⁸ Деякі питання забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків: постанова Кабінету Міністрів України від 9 жовт. 2020 р. № 930. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/930-2020-п#Text>.

⁹ Там само.

¹⁰ Про схвалення Національної стратегії подолання гендерного розриву в оплаті праці на період до 2030 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 15 верес. 2023 р. № 815-р URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/815-2023-п#Text>.

¹¹ Там само.

Таблиця 1

Розподіл відповідей у соціологічному опитуванні

№ з/п	Питання	Кількість респондентів	Питома вага, %
1	Розподіл респондентів за статтю		
	<i>жінки</i>	70	40
	<i>чоловіки</i>	104	60
	Розподіл респондентів за віком		
	<i>до 18 років</i>	24	14
	<i>18–20 років</i>	131	75
	<i>понад 20 років</i>	19	11
2	Чи мають жінки та чоловіки в закладі вищої освіти із специфічними умовами навчання рівні права й можливості?		
	<i>так</i>	151	87
	<i>ні</i>	23	13
3	Чи можна поділити службові завдання в органах (підрозділах) Національної поліції на жіночі та чоловічі?		
	<i>1) ні</i>	110	63
	<i>2) деякі посади можна вважати суто жіночими</i>	38	22
	<i>3) точно поділяється</i>	26	15
4	Яка основна роль жінок у правоохоронних органах?		
	<i>1) забезпечення рівності й гендерного балансу</i>	50	29
	<i>2) підвищення ефективності команди через різноманіття підходів</i>	103	59
	<i>3) забезпечення безпеки жінок і дітей у суспільстві</i>	21	12
5	Основною причиною диспропорції між кількістю жінок і чоловіків у навчальних групах НАВС є:		
	<i>1) непривабливість професії для жінок</i>	35	20
	<i>2) стереотипи й упередження</i>	120	69
	<i>3) брак підтримки та можливостей для розвитку кар'єри</i>	19	11
6	Як часто трапляються випадки дискримінації за ознакою статі в поліції?		
	<i>ніколи</i>	50	29
	<i>іноколи</i>	97	56
	<i>часто</i>	146	12
	<i>постійно</i>	5	3
7	Чи можуть жінки, які обіймають керівні посади, виконувати складні завдання на рівні з керівниками чоловічої статі?		
	<i>так</i>	157	90
	<i>ні</i>	17	10
8	Яка форма інформування про подолання гендерної сегрегації (гендерної нерівності) видається оптимальною?		
	<i>онлайн ресурси</i>	97	56
	<i>тренінги, семінари, консультації</i>	63	36
	<i>друковані видання</i>	14	8

Обговорення

Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні»¹ закріплює два види заходів, які може бути застосовано для запобігання та протидії гендерній сегрегації, а саме: позитивні дії та заходи щодо протидії дискримінації. Позитивні дії – це спеціальні тимчасові заходи з правомірною, об'єктивно обґрунтованою метою. Вони спрямовані на усунення юридичної чи фактичної нерівності в можливостях для особи та/або групи осіб у реалізації їх на рівних підставах прав і свобод, що

¹ Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні: Закон України від 6 верес. 2012 р. № 5207-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#Text>.

надані Конституцією² і законами України. Здійснення таких заходів пов'язано зі збереженням ідентичності окремих груп осіб у разі, якщо це необхідно³.

Застосування заходів з протидії дискримінації закріплено в ст. 10 Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні»⁴ як повноваження Уповноваженого Верховної Ради

² Конституція України: Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.

³ Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні: Закон України від 6 верес. 2012 р. № 5207-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#Text>.

⁴ Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні: Закон України від 6 верес. 2012 р. № 5207-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#Text>.

України з прав людини в межах здійснення парламентського контролю за дотриманням конституційних прав і свобод людини та громадянина й захистом прав кожного на території України і в межах її юрисдикції. До таких заходів належать контроль за дотриманням принципу недискримінації в різних сферах суспільних відносин, зокрема приватній сфері; право звернутися до суду із заявами про дискримінацію з метою захисту суспільних інтересів та участь у судовому процесі у випадках і порядку, встановлених законом; моніторинг й узагальнення результатів дотримання принципу недискримінації в різних сферах відносин; розгляд звернень осіб та/або груп осіб з питань дискримінації; облік та узагальнення випадків дискримінації в різних сферах відносин; право вносити пропозиції з удосконалення законодавства про запобігання та протидію дискримінації, застосування та припинення позитивних дій; надання висновків у справах про дискримінацію за зверненням суду; висвітлення в щорічній доповіді питання запобігання та протидії дискримінації та дотримання принципу недискримінації; співпраця з міжнародними організаціями, відповідними органами зарубіжних країн з питань дотримання міжнародних стандартів недискримінації. Цей перелік заходів не є вичерпним. Його може бути доповнено іншими заходами, що належать до повноважень Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини і є визначеними Конституцією¹ та законами України².

Основним суб'єктом запобігання та протидії дискримінації в українському законодавстві визначено Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Це означає, що сфера застосування адміністративно-правових заходів подолання ґендерної сегрегації для закладів вищої освіти із специфічними умовами навчання обмежується позитивними діями. Позитивні дії, попри їх спеціальний статус і змістову невизначеність, є тими регуляторами, що дають змогу впливати на диспропорції ґендерної нерівності в закладі вищої освіти із специфічними умовами навчання. Зміст і форми таких заходів є предметом численних дискусій та досліджень у науковій літературі (Marutian, 2021; Kniazieva, & Leonidova, 2023).

Наказом МВС України від 28 травня 2021 року № 407 «Про організацію виконання заходів із запобігання та протидії домашньому насильству, насильству за ознакою статі та захисту прав осіб, які постраждали від такого насильства» затверджено План заходів МВС з реалізації Державної програми запобігання та протидії домашньому насильству та насильству за ознакою статі на період до 2025 року й забезпечення Плану невідкладних заходів із запобігання та протидії домашньому насильству, насильству за ознакою статі, захисту прав осіб, які постра-

ждали від такого насильства³. Завдання та заходи, визначені цим підзаконним актом, основними пріоритетами для закладів вищої освіти із специфічними умовами навчання визначають запобігання домашньому насильству, подолання в українському суспільстві негативних стереотипів і формування нетерпимого ставлення до насильницької моделі; реагування на факти домашнього насильства й насильства за ознакою статі, розбудову нової системи реагування на насильство; забезпечення доступності та якості надання необхідних соціальних послуг особам, постраждалим від домашнього насильства й насильства за ознакою статі; належне розслідування фактів домашнього насильства, притягнення кривдників до передбаченої законом відповідальності та зміну їх поведінки. Попри вагомість переліку заходів, передбачених у Плані, затвердженому наказом МВС від 28 травня 2021 року № 407⁴, поза увагою посадовців залишилося питання подолання ґендерної сегрегації.

У Плані заходів НАВС з реалізації наказу МВС «Про організацію виконання заходів із запобігання та протидії домашньому насильству, насильству за ознакою статі та захисту прав осіб, які постраждали від такого насильства» від 28 травня 2021 року № 407 на період 2021–2025 років, окремі завдання містять позитивні дії подолання ґендерної сегрегації. Зокрема, у п. 2 передбачено підвищення рівня поінформованості населення про форми, вияви, причини й наслідки насильства за ознакою статі, його непропорційного впливу на жінок і чоловіків, а п. 6 як пріоритетне завдання визначає формування кадрового забезпечення спеціально уповноважених органів у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, насильству за ознакою статі⁵.

Деякі дослідження засвідчують важливість упровадження до закладів вищої освіти із специфічними умовами навчання ґендерно чутливої освіти (Bitna, Xu, & Jurg, 2019; Tripathi, 2020), проте, як і будь-яке нововведення, воно супроводжується певними складнощами.

Keith K., Kratchmer Char (2007), обґрунтовуючи потребу розподілу в навчальних програмах в Атлантичній поліцейській академії з урахуванням статі здобувача вищої освіти, відзначали ефективність такого підходу для освітнього процесу. Відокремлення курсантів-поліцейських чоловічої та жіночої статей на деяких навчальних курсах з безпеки та захисту вважають ефективнішим. Після того як курсантів-чоловіків і курсантів-жінок навчали окремо тактиці та використанню спорядження на основі їхніх фізіологічних відмінностей, навчальний курс

¹ Конституція України : Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.

² Там само.

³ Про організацію виконання заходів із запобігання та протидії домашньому насильству, насильству за ознакою статі та захисту прав осіб, які постраждали від такого насильства : наказ МВС України від 28 трав. 2021 р. № 407.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

об'єднували, щоб жінки могли відпрацювати свою гендерну тактику й техніку на чоловіках. Імовірно виникнення випадків, коли фізіологічні відмінності між курсантами чоловічої та жіночої статей призведуть до уповільнення навчання для однієї зі статей, але на такому етапі найкраще розділити чоловіків і жінок, щоб повільніший час навчання не змусив представників однієї статі втратити впевненість у своїх здібностях, виміряних швидшим опануванням знань іншою статтю. Інтегроване навчання доцільно відновлювати, коли рівень опанування знань і формування навичок обома статями зрівняється.

Упровадження гендерно чутливої освіти до навчальних планів і програм підготовки поліцейських спрямоване на створення більш інклюзивного й різноманітного середовища в закладах вищої освіти із специфічними умовами навчання. Такий підхід не суперечить основним положенням Закону України «Про вищу освіту»¹, проте під час його реалізації нагальними постають проблеми опору й негативної реакції (Radwaan, Laurab, & Sabrinac, 2023), суспільних стереотипів та упередженості (Bloksgaard, Fekjær, & Moberg, 2020), відсутності гендерно інклюзивних приміщень та обладнання (Nirvikar, 2021), сексизму й сексуальних домагань (Contreras et al., 2023; Ervin, 2024), обмеженої обізнаності та розуміння (Ocampo, Panadero, & Díez, 2023).

Висновки

Тлумачення терміна «дискримінація», закріплене в міжнародному законодавстві, суттєво відрізняється від визначення, зафіксованого в Законі України «Про засади запобігання та протидію дискримінації в Україні». Якщо в Конвенції Міжнародної організації праці про дискримінацію в галузі праці й занять № 111² основним у розумінні дискримінації є порушення прав людини, то національним законодавством³ акценти переводять на визначення сфери обмежень і правомірності, об'єктивної обґрунтованості їх мети, а також належності й необхідності способів досягнення останньої. Як форма непрямой дискримінації, що виявляється в нерівномірному розподілі жінок і чоловіків у певній сфері зайнятості та обмеженнях у реалізації їх можливостей, гендерна сегрегація має горизонтальний та вертикальний вияви. Якщо горизонтальну гендерну сегрегацію переважно пов'язують з обранням особою жіночої або чоловічої статі певної професії (наприклад, професії «Поліцейський»), то горизонтальну гендерну сегрегацію

ототожують із гендерними «бар'єрами» кар'єрного зростання.

Основною причиною появи гендерної сегрегації в закладах вищої освіти із специфічними умовами навчання є наявність гендерно корпоративних стереотипів, що призводить до нерівномірного розподілу осіб чоловічої та жіночої статей у комплектуванні навчальних груп, а також наявності гендерних переваг у наділенні повноважень її учасників.

Систему адміністративно-правових заходів подолання гендерної сегрегації становлять позитивні дії та заходи щодо протидії дискримінації. Позитивні дії передбачають спеціальні тимчасові заходи з правомірною, об'єктивно обґрунтованою метою, що спрямовані на усунення юридичної чи фактичної нерівності в можливостях для особи та/або групи осіб у реалізації їх на рівних підставах права і свободи, що надані Конституцією⁴ і законами України. Застосування заходів з протидії дискримінації закріплено виключно за повноваженнями Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.

Особливості реалізації гендерної політики в закладах вищої освіти із специфічними умовами навчання у сфері запобігання та протидії гендерній сегрегації обмежені в застосуванні адміністративно-правових заходів національним законодавством. Позитивні дії, що реалізуються у внутрішній політиці, не мають ефективності через їх спеціальний тимчасовий характер. Подолання гендерних стереотипів потребує додаткового опрацювання та внесення окремих заходів до Плану, затвердженого наказом МВС України від 28 травня 2021 року № 407; внесення змін до пункту 3 частини першої статті 1 Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні»⁵ та закріплення в Плані заходів МВС з реалізації Державної програми запобігання та протидії домашньому насильству та насильству за ознакою статі на період до 2025 року й забезпечення Плану невідкладних заходів із запобігання та протидії домашньому насильству, насильству за ознакою статі, захисту прав осіб, які постраждали від такого насильства, затверджених наказом МВС від 28 травня 2021 року № 407 «Про організацію виконання заходів із запобігання та протидії домашньому насильству, насильству за ознакою статі та захисту прав осіб, які постраждали від такого насильства»⁶ завдань, що передбачають упровадження гендерно чутливої освіти, до навчальних планів і підготовки поліцейських.

¹ Про вищу освіту: Закон України від 1 лип. 2014 р. № 1556-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text>.

² Конвенція про дискримінацію в галузі праці й занять № 111: мідна. док. від 25 черв. 1958 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_161#Text.

³ Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні: Закон України від 6 верес. 2012 р. № 5207-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#Text>.

⁴ Конституція України: Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.

⁵ Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні: Закон України від 6 верес. 2012 р. № 5207-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#Text>.

⁶ Там само.

References

- [1] Anhelko, I.V., Lekh, H.A., & Ribun, L.V. (2018). Gender segregation as a stereotype and problem of the modern development in the domestic labour market. *Scientific bulletin of the National Forestry University of Ukraine*, 28(9), 31-34. doi: 10.15421/40280905.
- [2] Anisimov, D.O. (2023). The use of the CrossFit system in physical training of law enforcement officers in higher education institutions with specific learning conditions. *Theory and Methods of Physical Education and Sports*, 4, 48-52. doi: 10.32652/tmfvs.2023.4.48-52.
- [3] Artemov, V.Yu. (2018). Features of the improvement of the quality of training of higher educational institutions of higher educational institutions of Ukraine with specific learning conditions. *Military Education*, 2(38), 7-17. doi: 10.33099/2617-1783/2018-2/7-17.
- [4] Bitna, K., Xu, T., & Jurg, G. (2019). Attitudes toward gender integration in policing: A study of police cadets in China. *International Journal of Law, Crime and Justice*, 57, 91-102. doi: 10.1016/j.ijlcrj.2019.03.004.
- [5] Bloksgaard, L., Fekjær, S.Br., & Møberg, R.J. (2020). Conceptions of gender and competencies among police recruits in Scandinavia. *Nordic Journal of Working Life Studies*, 10(2), 43-59. doi: 10.18291/njwls.v10i2.120818.
- [6] Contreras, H., Candia, C., Troncoso, R., Ferres, L., Bravo, L., Bruno, L., & Rodriguez-Sickert, C. (2023). Linking physical violence to women's mobility in Chile. *EPJ Data Science*, 12(1), 54. doi: 10.1140/epjds/s13688-023-00430-5
- [7] Ervin, K.K. (2024). Gendered Anti-Blackness: Policing Black Women and the Making of the Modern City. *Journal of Urban History*. doi: 10.1177/00961442241242499.
- [8] Ilkiv, N.V. (2023). Ensuring academic integrity as a means of improving the educational process in higher education institutions with specific educational conditions. *Academic integrity, open science and artificial intelligence: how to create a virtuous educational environment: a collection of essays from the advanced training programme* (pp. 194-197). Lviv-Torun: Liha-Pres. doi: 10.36059/978-966-397-345-6-76.
- [9] Ivashchenko, O.V., & Lobodynska, O.M. (2013). Gender segregation or gender asymmetry on the labor market: theoretical principles and empirical manifestations of employment in Ukraine. *Ukrainian Society*, 1(44), 43-62. doi: 10.15407/socium2013.01.043.
- [10] Keith, K., & Kratchmer, Char. (2007). Train Women Separately From Men. *Law and Order*, 55(6), 33-43.
- [11] Khraban, T.Yu., & Vyhivska, O.V. (2021). Women's Armed Services Integration as a Challenge to Prestige of the Military Profession. *Grani*, 24(11), 21-29. doi: 10.15421/1721104.
- [12] Kniazieva, O.V., & Leonidova, L.V. (2023). Women, peace, security: gender-sensitive leadership and yogo's role in peacekeeping missions. *Public Administration and National Security*, 2. doi: 10.25313/2617-572X-2023-2-8628.
- [13] Kononenko, T.V., & Suslykov, V.Ye. (2023). Peculiarities of gender stereotypes in the higher education students' environment with specific study conditions. *Ukrainian polyceistics: theory, legislation, practice*, 2(6), 75-82. doi: 10.32782/2709-9261-2023-2-6-14.
- [14] Marutian, K.K. (2021). Culture of gender sensitive communication in the security and defense sector. *Naukovi perspektyvy*, 9(15), 142-151. doi: 10.52058/2708-7530-2021-9(15)-142-151.
- [15] Nesterchuk, V.V. (2023). Academic Integrity as an Area of Scientific Support for the Activities of Higher Education Institutions with Specific Learning Conditions. *Academic integrity, open science and artificial intelligence: how to create a virtuous educational environment: a collection of essays from the advanced training programme* (pp. 158-160). Lviv-Torun: Liha-Pres. doi: 10.36059/978-966-397-331-9-45.
- [16] Nirvikar, J. (2021). Segregation as Efficiency? Group-Specific Institutions in North India. *Journal of Asian Studies*, 80(3), 631-661. doi: 10.1017/S0021911820004635.
- [17] Ocampo, J.C.G., Panadero, E., & Díez, F. (2023). Are men and women really different? The effects of gender and training on peer scoring and perceptions of peer assessment. *Assessment & Evaluation in Higher Education*, 48(6), 760-766. doi: 10.1080/02602938.2022.2130167.
- [18] Oliinyk, L.V., & Koval, I.S. (2023). Esearch of professional readiness of graduates of higher education institutions with specific learning conditions. *Military Education*, 1(47), 196-204. doi: 10.33099/2617-1783/2023-47/196-204.
- [19] Pedorych, A.V. (2019) Project technology of education in higher education institutions with specific conditions of training. *Pedagogical sciences*, LXXXVI, 140-145. doi: 10.32999/ksu2413-1865/2019-86-25.
- [20] Radwaa, S., Laurab, H., & Sabrinac, K. (2023). Banning sex: who pays the price? The effects of zero-tolerance policies on female peacekeepers. *International Feminist Journal of Politics*, 25(5), 867-890. doi: 10.1080/14616742.2023.2273258
- [21] Tripathi, S. (2020). Patriarchal beliefs and perceptions towards women among Indian police officers: A study of Uttar Pradesh, India. *International Journal of Police Science and Management*, 22(3), 232-241. doi: 10.1177/1461355720905612.
- [22] Yuryk, Ya.I. (2019). Professional gender segregation in the labor market of Ukraine. *Economics and forecasting*, 4, 104-120. doi: 10.15407/eip2019.04.104.

Список використаних джерел

- [1] Ангелко І. В., Лех Г. А., Рібун Л. В. Гендерна сегрегація – стереотип та проблема сучасного розвитку вітчизняного ринку праці. *Науковий вісник Національного лісотехнічного університету України*. 2018. Т. 28. № 9. С. 31–34. doi: 10.15421/40280905.
- [2] Анісімов Д. О. Використання системи кросфіт під час фізичної підготовки правоохоронців у закладах вищої освіти із специфічними умовами навчання. *Теорія і методика фізичного виховання і спорту*. 2023. № 4. С. 48–52. doi: 10.32652/tmfvs.2023.4.48-52.
- [3] Артемов В. Ю. Особливості підвищення якості підготовки кадрів вищої кваліфікації закладів вищої освіти зі специфічними умовами навчання. *Військова освіта*. 2018. № 2 (38). С. 7–17. doi: 10.33099/2617-1783/2018-2/7-17.
- [4] Bitna K., Xu T., Jurg G. Attitudes toward gender integration in policing: A study of police cadets in China. *International Journal of Law, Crime and Justice*. 2019. Vol. 57. P. 91–102. doi: 10.1016/j.ijlcrj.2019.03.004.
- [5] Bloksgaard L., Fekjær S. Br., Møberg, R. J. Conceptions of gender and competencies among police recruits in Scandinavia. *Nordic Journal of Working Life Studies*. 2020. Vol. 10. Issue 2. P. 43–59. doi: 10.18291/njwls.v10i2.120818.
- [6] Contreras H., Candia C., Troncoso R., Ferres L., Bravo L., Bruno L., Rodriguez-Sickert C. Linking physical violence to women's mobility in Chile. *EPJ Data Science*. 2023. Vol. 12 (1). P. 54. doi: 10.1140/epjds/s13688-023-00430-5.
- [7] Ervin K. K. Gendered Anti-Blackness: Policing Black Women and the Making of the Modern City. *Journal of Urban History*. 2024. doi: 10.1177/00961442241242499.
- [8] Львів Н. В. Забезпечення академічної доброчесності як засіб вдосконалення освітнього процесу в закладах вищої освіти із специфічними умовами навчання. *Академічна доброчесність, відкрита наука та штучний інтелект: як створити доброчесне освітнє середовище* : зб. есе програми підвищення кваліфікації (Львів, 18 верес. – 18 жовт. 2023 р.). Львів–Торунь : Liha-Pres, 2023. С. 194–197. doi: 10.36059/978-966-397-345-6-76.
- [9] Іващенко О. В., Лободинська О. М. Гендерна сегрегація чи ґендерна асиметрія на ринку праці: теоретичні за сади та емпіричні прояви при працевлаштуванні в Україні. *Український соціум*. 2013. № 1 (44). С. 43–62. doi: 10.15407/socium2013.01.043.
- [10] Keith K., Kratchmer Char. Train Women Separately From Men. *Law and Order*. 2007. Vol. 55. Issue 6. P. 33–43.
- [11] Храбан Т. Ю., Вигівська О. В. Інтеграція жінок у збройні сили як виклик престижу військової професії. *Грані*. 2021. № 24 (11). С. 21–29. doi: 10.15421/1721104.
- [12] Князева О. В., Леонідова Л. В. Жінки, мир, безпека: гендерно-чутливе лідерство та його роль в миротворчих місіях. *Публічне адміністрування та національна безпека*. 2023. № 2. doi: 10.25313/2617-572X-2023-2-8628.
- [13] Кононенко Т. В., Сусликов В. Є. Особливості ґендерних стереотипів у середовищі здобувачів і здобувачок ЗВО із специфічними умовами навчання. *Українська поліцейстика: теорія, законодавство, практика*. 2023. № 2 (6). С. 75–82. doi: 10.32782/2709-9261-2023-2-6-14.
- [14] Марутян К.К. Культура гендерно чутливої комунікації в секторі безпеки і оборони. *Наукові перспективи*. 2021. № 9 (15). С. 142–151. doi: 10.52058/2708-7530-2021-9(15)-142-151.
- [15] Нестерчук В. В. Академічна доброчесність як напрям наукового забезпечення діяльності закладів вищої освіти із специфічними умовами навчання. *Академічна доброчесність, відкрита наука та штучний інтелект: як створити доброчесне освітнє середовище* : зб. есе програми підвищення кваліфікації (Львів, 18 верес. – 18 жовт. 2023 р.). Львів–Торунь : Liha-Pres, 2023. С. 158–160. doi: 10.36059/978-966-397-331-9-45.
- [16] Nirvikar J. Segregation as Efficiency? Group-Specific Institutions in North India. *Journal of Asian Studies*. 2021. Vol. 80. Issue 3. P. 631–661. doi: 10.1017/S0021911820004635.
- [17] Ocampo J. C. G., Panadero E., Díez, F. Are men and women really different? The effects of gender and training on peer scoring and perceptions of peer assessment. *Assessment & Evaluation in Higher Education*. 2023. Vol. 48. Issue. 6. P. 760–766. doi: 10.1080/02602938.2022.2130167.
- [18] Олійник Л. В., Коваль І. С. Дослідження професійної готовності випускників закладів вищої освіти із специфічними умовами навчання. *Військова освіта*. 2023. № 1 (47). С. 196–204. doi: 10.33099/2617-1783/2023-47/196-204.
- [19] Педорич А. В. Проектна технологія навчання в закладах вищої освіти із специфічними умовами навчання. *Педагогічні науки*. 2019. Вип. LXXXVI. С. 140–145. doi: 10.32999/ksu2413-1865/2019-86-25.
- [20] Radwaa S., Laurab H., Sabrinac K. Banning sex: who pays the price? The effects of zero-tolerance policies on female peacekeepers. *International Feminist Journal of Politics*. 2023. Vol. 25. Issue 5. P. 867–890. doi: 10.1080/14616742.2023.2273258.
- [21] Tripathi, S. Patriarchal beliefs and perceptions towards women among Indian police officers: A study of Uttar Pradesh, India. *International Journal of Police Science and Management*. 2020. Vol. 22. Issue 3. P. 232–241. doi: 10.1177/1461355720905612.
- [22] Юрик Я. І. Професійна ґендерна сегрегація на ринку праці України. *Економіка і прогнозування*. 2019. № 4. С. 104–120. doi: 10.15407/eip2019.04.104.

Gender Segregation in Institutions of Higher Education with Specific Learning Conditions: Causes and Ways of Overcoming

HORBACH-KUDRIA Ivanna

PhD in Law,

Senior Lecturer at the Department of Police Law of the National Academy of Internal Affairs

Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8640-2486>;

ZAKHARCHENKO Yuliia

Bachelor's Degree Holder of the Educational and Research Institute No. 2 of the National Academy of Internal Affairs

Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-1631-0822>

Abstract. Gender equality in the labour market implies equal access of men and women to all opportunities, in particular, to jobs with responsibility and decision-making. In addition to the lower representation of women in leadership positions in the Ministry of Internal Affairs and bodies (units) of the National Police of Ukraine, their involvement in higher education institutions with specific learning conditions is significantly lower. This imbalance means that the main way for women to join the police is through selection through police commissions. The weak competitiveness of women police officers in competitions for higher positions is due to the fact that they receive their professional training mainly in a short period of time during initial professional training, rather than in higher education institutions with specific conditions of study. The purpose of the study is to highlight the essence and peculiarities of overcoming gender segregation in higher education institutions with specific learning environment for effective regulation of social relations arising in the field of administrative law. To achieve the purpose of the study, the author uses dialectical and materialistic, functional, systemic and structural, historical and legal, comparative legal, hermeneutical and formal and dogmatic philosophical approaches, general scientific methods of analysis, synthesis, deduction, induction, special methods of sociological research and mathematical statistics. It is established that gender segregation is a form of indirect discrimination and has horizontal and vertical manifestations according to the species classification. It is empirically proved that the main reason for its emergence in higher education institutions with specific learning conditions is the presence of gender and corporate stereotypes. The international and national legislation in this area is analysed. Recommendations for improving the legal and regulatory framework for preventing and combating gender segregation are proposed. The practical significance of the work lies in the fact that its results can be used in lawmaking activities related to the implementation of the national strategy for ensuring equal rights and opportunities for women and men.

Keywords: discrimination; prevention; violence; police training; affirmative action; counteraction; policy implementation.

DOI: 10.33270/03243401.76

УДК 343.102:343.132:343.983:159.9

Проведення слідчих (розшукових) дій слідчим: криміналістична та психологічна характеристика

ДУЛЬСЬКИЙ Олександр*

доктор філософії в галузі права, докторант Національної академії
внутрішніх справ

Київ, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4711-1106>

Анотація. Криміналістика та психологія є тими прикладними науками, теоретичні знання яких спрямовані вплинути на протидію злочинності. Одним з інструментів у протидії злочинності є слідчі (розшукові) дії, які, окрім кримінальної процесуальної складової (закріплення цього інституту в Кримінальному процесуальному кодексі України), характеризуються ще й криміналістичним і психологічним аспектами. Взаємозв'язок зазначених складових дає змогу слідчому формувати належну доказову базу в кримінальному провадженні. Метою наукової статті є висвітлення криміналістичної та психологічної характеристики проведення слідчих (розшукових) дій слідчим. Методологічний інструментарій обрано відповідно до зазначеної мети, специфіки об'єкта й предмета дослідження. У статті використано комплекс принципів і методів наукового пізнання, зокрема аналіз, синтез, порівняння, метод дедукції тощо. Наукова новизна статті полягає у висвітленні криміналістичної та психологічної характеристик з огляду на сучасні умови розвитку наук криміналістики й психології під час проведення слідчих (розшукових) дій слідчим, а також визначенні тих особливостей, які виражаються у взаємозв'язку цих аспектів. Під час дослідження було наведено приклади реалізації криміналістичного та психологічного аспектів під час проведення слідчим таких слідчих (розшукових) дій, як огляд місця події, обшук і допит. Констатовано, що криміналістичний аспект проведення слідчих (розшукових) дій означає залучення знань з криміналістичної науки під час проведення таких процесуальних дій слідчим, а психологічний – залучення знань з психології під час провадження такої діяльності слідчим. Доведено, що криміналістичний і психологічний аспекти слідчих (розшукових) дій в процесі їх проведення слідчим завжди перебувають у взаємозв'язку, адже вони сприяють отриманню криміналістично значущої інформації під час проведення конкретного виду процесуальної дії (мікрорівень) і загалом направлені на встановлення всіх обставин кримінального провадження (макрорівень). Невраховання слідчим таких аспектів під час проведення слідчих (розшукових) дій може спричинити негативний результат проведення такого виду кримінальних процесуальних дій (недосягнення їх цілей).

Ключові слова: криміналістика; психологія; місце події; допит; обшук; тактика; спостережливність; пізнання.

Історія статті:

Отримано: 29.01.2024

Переглянуто: 19.02.2024

Прийнято: 04.03.2024

Рекомендоване посилання:

Дульський О. Проведення слідчих (розшукових) дій слідчим: криміналістична та психологічна характеристика. *Юридична психологія*. 2024. № 1 (34). С. 76–85. doi: 10.33270/03243401.76.

*Відповідальний автор

Вступ

Слідчі (розшукові) дії є основними способами збирання стороною обвинувачення криміналістично значущої інформації в кримінальному провадженні, яка за умов, передбачених Кримінальним процесуальним кодексом України від 13 квітня 2012 року (КПК України), набуває доказового значення. Серед усіх суб'єктів сторони обвинувачення в кримінальному провадженні слід виокремити слідчого, адже проведення слідчих (розшукових) дій є однією з основних його функцій під час розслідування кримінальних правопорушень.

Проведення слідчих (розшукових) дій відбувається відповідно до положень кримінального процесуального законодавства України, ключове місце в якому посідає КПК України. Водночас ефективність проведення слідчих (розшукових) дій залежить не лише від їх законодавчого регламентування, а й від володіння слідчим криміналістичними та психологічними знаннями. Тому слідчі (розшукові) дії можна характеризувати з погляду кримінальної процесуальної, криміналістичної та психологічної наук. Зважаючи на розвиток криміналістики й психології, обумовлених змінами суспільного життя та розвитком науково-технічного прогресу, у статті буде акцентовано на криміналістичній і психологічній характеристиках слідчих (розшукових) дій, які потребують особливої дослідницької уваги.

Матеріали та методи

Метою наукової статті є висвітлення криміналістичної та психологічної характеристики проведення слідчих (розшукових) дій слідчим. Досягнення цієї мети зумовило необхідність виконання таких завдань: з'ясувати сутність криміналістичної та психологічної характеристики проведення слідчих (розшукових) дій слідчим; навести приклади застосування знань з криміналістики та психології під час проведення огляду місця події, обшуку й допиту.

Методологічний інструментарій наукової статті обрано з огляду на поставлену мету, специфіку об'єкта й предмета дослідження. Основою дослідження є загальний діалектичний метод наукового пізнання правової дійсності. З метою висвітлення ключових аспектів статті застосовано загальнонаукові та спеціальні методи, які є засобами наукового дослідження. Завдяки аналізу стало можливим висвітлити практичний інструментарій реалізації слідчих (розшукових) дій, які демонструють взаємодію криміналістичного та психологічного аспектів між собою, і знаходять свій вияв у системі реалізації криміналістичного забезпечення кримінального провадження. Завдяки застосуванню методу порівняння було визначено спільні та відмінні ознаки криміналістичного й психологічного аспектів проведення слідчих (розшукових) дій

слідчим. Також використано метод анкетування, який визначив актуальність предмета дослідження і врахував результати вивчення думки 360 слідчих Національної поліції України та 195 прокурорів з різних регіонів України. Завдяки методу дедукції було висвітлено психологічну характеристику проведення слідчих (розшукових) дій слідчим, зокрема на прикладі проведення огляду місця події, обшуку й допиту тощо.

Досліджували тематику проведення слідчих (розшукових) дій з огляду науки криміналістики такі вчені, як: В. І. Галаган, В. В. Гвоздюк, О. М. Домашенко, І. І. Когутич, Ю. В. Колесник, Л. Д. Удалова, С. В. Харченко, К. О. Чаплинський, Ю. М. Черноус, В. Ю. Шепітько та ін. Психологічний аспект цього процесу вивчали В. Г. Андрюсюк, О. В. Волошина, О. І. Кудерміна, Г. В. Мухіна та ін. Водночас постійний розвиток криміналістики та психології зумовлює перегляд процесу проведення слідчих (розшукових) дій слідчим з огляду на зазначені науки, з урахуванням їх сучасного стану та інноваційних напрямів розвитку.

Результати й обговорення

Відповідно до ст. 223 КПК України, слідчі (розшукові) дії – це ті дії, які спрямовані на отримання (збирання) доказів або перевірку вже отриманих доказів у конкретному кримінальному провадженні. Отже, слідчим є службова особа органу Національної поліції, органу безпеки, органу Державного бюро розслідувань, органу Бюро економічної безпеки України, Головного підрозділу детективів, підрозділу детективів, відділу детективів, підрозділу внутрішнього контролю Національного антикорупційного бюро України, уповноважена в межах компетенції, передбаченої КПК України, проводити досудове розслідування кримінальних правопорушень (п. 17 ч. 1 ст. 3 КПК України)¹.

Слідчі (розшукові) дії реалізуються у визначеній КПК України кримінальній процесуальній формі. Ґрунтуючись на ній, формується криміналістична та психологічна характеристика слідчих (розшукових) дій.

Криміналістична характеристика проведення слідчих (розшукових) дій відбувається крізь призму науки криміналістики, а психологічна – психології. Відповідно слідчий під час проведення слідчих (розшукових) дій може залучати знання з криміналістичної та психологічної наук.

Криміналістичний та психологічний аспекти знаходять свій вияв вже під час проведення слідчим першої слідчої (розшукової) дії, а не на початку досудового розслідування, адже, відповідно до ч. 3 ст. 214 КПК України, до внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.

розслідувань може бути проведений огляд місця події (відомості вносять невідкладно після завершення огляду), а для з'ясування обставин вчинення кримінального проступку може бути знято показання технічних приладів і технічних засобів, що мають функції фото- і кінозйомки, відеозапису, чи засобів фото- і кінозйомки, відеозапису (ст. 245-1 КПК України)¹.

Окреслюючи криміналістичну характеристику проведення слідчих (розшукових) дій слідчим, варто зауважити, що вона ґрунтується на використанні даних науки криміналістики, яка охоплює загальну теорію криміналістики, криміналістичну техніку, криміналістичну тактику та криміналістичну методика (Oderii, & Hertsyk, 2022, p. 181). Тобто слідчий під час реалізації своїх повноважень, які виявляються, зокрема у проведенні слідчих (розшукових) дій, має володіти знаннями з криміналістичної науки. Водночас, якщо розглядати слідчі (розшукові) дії у прагматичному аспекті, то передусім використовують дані з практичних розділів криміналістики, що становлять криміналістичний інструментарій, який, відповідно, є складовою системи криміналістичного забезпечення.

Як слушно зауважує Ю. М. Черноус, криміналістичне забезпечення – це створення умов готовності та реалізації методів, засобів, прийомів криміналістичної техніки, криміналістичної тактики й криміналістичної методики, що ґрунтуються на загальнотеоретичних засадах криміналістики та спрямовані на виконання завдань з розкриття, розслідування й запобігання кримінальним правопорушенням (Chornous, 2012, p. 385). З цього приводу Ю. М. Мирошніченко влучно додав, що метою криміналістичного забезпечення є створення зазначених умов до позитивно-результативного здійснення уповноваженими органами своїх функцій у кожній конкретній ситуації (Myroshnychenko, 2023, p. 264).

Акцентуючи на криміналістичній техніці, зауважимо, що слідчий під час розслідування кримінальних правопорушень повсякчас використовує технічні засоби, адже це спрощує його роботу та сприяє формуванню якісної доказової бази шляхом збирання криміналістично значущої інформації за їх допомогою. Такі технічні засоби під час проведення слідчих (розшукових) дій можуть застосовувати як в обов'язковому порядку (вимога КПК України), так і в добровільному (за рішенням слідчого). Наприклад, під час проведення обшуку житла чи іншого володіння особи на підставі ухвали слідчого судді в обов'язковому порядку відбувається фіксування за допомогою аудіо- та відеозапису (ч. 10 ст. 236 КПК України), а під час проведення допиту особи – застосування фотозйомки, аудіо- та/або

відеозапису може відбуватися лише за рішенням уповноваженої особи, зокрема слідчого (ч. 5 ст. 224 КПК України)².

Варті уваги ті технічні засоби, які використовують під час проведення огляду місця події, адже від умілого підбору слідчим чи за його вказівкою іншою уповноваженою особою таких засобів і наявності навичок з їхнього користування, залежить кількість виявленої та якісно упакованої слідчої інформації. Наприклад, для виявлення об'єктів біологічного походження здійснюють огляд місць їх можливого знаходження в косо спрямованому світлі, за допомогою джерела ультрафіолетового світла, із застосуванням деяких реактивів (наприклад, пляму крові можна виявити, обробивши її край реактивом Воскобойнікова: позитивною реакцією є поява синього забарвлення). Пошук у землі трупів людей, тварин і їхніх частин здійснюється за допомогою спеціально розроблених приладів: один із них, проникаючи трубчастим щупом у ґрунт, уловлює зміни концентрації сірководню, яка зростає в разі наближення до трупа; інший дає змогу за допомогою електрощупа встановлювати електропровідність ґрунту, яка зростає в разі наближення до трупа. Такі пошукові засоби досить надійні, проте вони ефективні лише тоді, коли є інформація про доволі обмежену ділянку місцевості, де приховано труп (Tishchenko, 2017, p. 107-108). Загальновідомим є те, що останнім часом злочинність активно розповсюджується й у віртуальному світі. З огляду на це слідчий проводить, наприклад, огляд вебсторінок, за результатом якого складає протокол. У цьому разі він застосовує різні технічні засоби. Так, цікавим є те, що вчені Великобританії розробили автоматичний резонатор (argumentation-based reasoner (ABR)), який може допомогти судовому експерту, слідчому та криміналісту під час аналізу доказів й алгоритмів дій злочинця. Зазначений резонатор може сприяти слідчому під час розслідування: служить для аналізу доказів, зібраних у кіберпросторі, що дає змогу уповноваженій особі визначати, хто вчинив, наприклад, кібератаку (Karafili, Wang, & Lupu, 2020).

Що ж до другої – тактичної складової криміналістичного забезпечення, то в контексті дослідження доцільно зауважити, що тактика слідчих (розшукових) дій – це система наукових положень і розроблених на їх підставі практичних рекомендацій з організації, планування й доцільності застосування окремих слідчих (розшукових) дій, визначення оптимальної лінії поведінки осіб, які проводять окремі слідчі (розшукові) дії, а також прийоми проведення таких процесуальних дій, спрямованих на встановлення обставин, що підлягають доказуванню в кримінальному провадженні, отримання (збирання) доказів і перевірку

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.

² Там само.

вже отриманих доказів (Hvozdiuk, 2021, p. 57). Наприклад, під час проведення:

– допиту криміналістичними рекомендаціями під час етапу вільної розповіді малолітнього потерпілого є: створити безпечну атмосферу доброзичливого ставлення до потерпілого та виявити зацікавленість у розмові; якнайчастіше звертатися до дитини за іменем, говорити повільно, чітко, спокійним голосом, використовувати просту, зрозумілу мову; підтримувати зоровий контакт, але без надмірного, безперервного спостереження; бути готовим розповісти про себе, висвітлити певні випадки з особистого життя для налагодження ближчого контакту з дитиною; переривати розповідь можна лише у випадку крайньої необхідності (Nikitina-Dudikova, 2020, p. 79). Під час вибору тактики допиту слід зважати на те, що не тільки один і той же тактичний прийом може бути реалізований різними засобами, а й самі засоби (предмети, документи, інші носії інформації) можуть бути використані в різних формах (Hrechana, 2023, p. 74). Наприклад, під час допиту слідчий може стикатися з опором неповнолітнього допитуваного. Для подолання цього він може застосовувати різноманітні прийоми психологічного впливу: використання психологічних особливостей особистості неповнолітнього допитуваного; використання ефекту раптовості; створення стану емоційної напруженості; вільна розповідь; допущення легенди; максимальна деталізація показань; поєднання прискореного й уповільненого темпів допиту; послідовність пред'явлення доказів; пред'явлення контрдоказів (Kashpur, & Sokyran, 2021, p. 66). Побудова психологічного контакту – дуже складний і глибокий процес (Denysovskiy, & Rodenko, 2023, p. 20), тому слід зауважити, що застосовувані тактичні прийоми, доцільність вибору яких є криміналістичною рекомендацією, під час допиту як до потерпілого, так і до підозрюваного, мають відповідати критеріям допустимості, одним із ключових яких є принцип законності (Hvozdiuk, 2020, p. 100);

– обшуку житла чи іншого володіння особи слідчі застосовують таку тактичну комбінацію: «забезпечення умов проведення слідчої (розшукової) дії та керування діями її учасників», що передбачає застосування тактичних прийомів управлінського спрямування, які забезпечують ефективну взаємодію із залученими до кримінального провадження особами й тактичних прийомів організаційно-технічного змісту, які встановлюють оптимальні зовнішні умови та необхідні організаційно-технічні засоби діяльності з метою ефективного проведення слідчої (розшукової) дії (Nechval, 2020, p. 153). Попри різні види обшуку, вони мають спільні (загальні) тактичні засади, які застосовують під час здійснення цієї слідчої (розшукової) дії: несподіваність (для обшукуваного), черговість і логічність обшуку, спрямованість, застосування етики та

психології, вжиття техніко-криміналістичних засобів, методів і допомоги спеціалістів, використання допомоги співробітників оперативних підрозділів та інформації, одержаної оперативним шляхом тощо (Osyrenko, & Myshasta, 2022, p. 198);

– огляду місця події слідчі активно застосовують різного роду тактичні прийоми. Наприклад, тактичний прийом «моделювання події, що відбулася», який полягає в уявному відтворенні події, що дає можливість виявити нові факти й певні невідповідності. У разі дійсного відображення події злочину уявна модель повинна збігатися з інформацією, яку виявлено на місці події. Проте, якщо між ними виникають суперечності та невідповідності, то ситуація огляду ще на початку визначена неправильно (Shepitko, Zhuravel, & Konovalova, 2019, p. 310). Здійснення пізнання слідчим на початковому етапі проведення огляду місця події, а саме до виїзду слідчого на місце події, на підставі отриманої інформації, передбачає осмислення тактично правильного варіанта проведення цієї слідчої (розшукової) дії, пошук, відбір і вилучення слідчої інформації, а також встановлення інших обставин у справі, що сприяє йому в розслідуванні кримінального провадження задля подальшого встановлення об'єктивної істини (Hvozdiuk, 2021, p. 110).

Третьою складовою криміналістичного забезпечення є методико-криміналістична. Власне, криміналістична методика враховує як положення криміналістичної техніки, так і криміналістичної тактики. Проте рекомендації, які містяться в завершальному розділі криміналістики, не є простим поєднанням положень криміналістичної техніки й тактики, а є якісно новим засобом для виконання завдань розслідування на підставі пристосування цих положень до конкретних умов виявлення, збирання, дослідження, оцінки й використання доказової інформації під час розслідування окремих видів кримінальних правопорушень або їх групи (Charlynskiy et al., 2017, p. 399). Наприклад, особливістю криміналістичної методики під час розслідування злочинів міжнародного характеру є те, що слідчий повинен враховувати такі обставини, які мають значення для розгляду діяння як злочину міжнародного характеру, не лише національне законодавство, що закріплює кримінальну караність окреслених діянь, а й міжнародні договори України, які визначають міжнародну протиправність діяння (Chornous, 2012, p. 385-378). Специфіка криміналістичної методики розслідування вбивств визначається тим, що важливими першочерговими слідчими (розшуковими) діями є: огляд місця події (ст. 214 КПК України) та огляд трупа (ст. 238 КПК України), адже завдяки цьому можна здобути першочергову криміналістично значущу інформацію, яка надає можливість слідчому оперативно реагувати на процес розслідування та

надавати доцільні доручення оперативним співробітникам. Розслідуючи злочини, пов'язані з торгівлею людьми, слідчий під час складання слідової картини повинен урахувати той факт, що здебільшого цей вид злочину пов'язаний із перетинанням державного кордону, у зв'язку з чим варто детально дослідити можливі способи нелегального перетинання кордону та налагодити співробітництво з працівниками прикордонної служби (Shovkoplias, & Hrynko, 2021, p. 76). Загалом, методика розслідування певного виду кримінального правопорушення знаходить свій розвиток у міжнародних стандартах, що визначають однаковий порядок вилучення певної групи слідової інформації, особливості експертного дослідження того чи іншого об'єкта, – під час розслідування конкретного кримінального правопорушення тощо (Chornous et al., 2024, p. 219).

Що ж до психологічного аспекту проведення слідчих (розшукових) дій, то слід зазначити, що і криміналістичні, і психологічні знання супроводжують весь процес проведення обраної слідчим слідчої (розшукової) дії. Застосування зазначених психологічних знань зумовлює опанування слідчим таких галузей, як психологія особистості, соціальна психологія, вікова психологія, юридична психологія тощо.

До процесу розслідування кримінального правопорушення залучають цілісну особистість слідчого з притаманними їй структурними компонентами. У структурі особистості розрізняють чотири основних компоненти: 1) рівень інтелектуально-пізнавальних якостей: евристичний, дискурсивний, інтуїтивний тип мислення; спостережливість, увага тощо; 2) рівень моральних якостей і принципів, що розкриваються панівною системою цінностей: цінностей-норм, цінностей – цілей діяльності та цінностей – моральних якостей; 3) психофізіологічні якості: емоційність, витривалість, уважність, тривожність, темперамент; 4) характерологічні якості: товарищескість, ініціативність, наполегливість, мужність тощо. Тому професіограма особистості слідчого становить багаторівневу ієрархічну структуру, у якій відображено індивідуально-психологічні й соціально-психологічні властивості та якості, а також знання, вміння і навички, що реалізуються в професійній діяльності (Androsiuk, Korniev, & Kudermiina, 2009, p. 13-14).

Наприклад, розглянемо психологічні аспекти під час проведення слідчим таких поширених у практичній діяльності слідчих (розшукових) дій, як: допит, огляд місця події та обшук.

Під час проведення допиту завдання психології пов'язані з трьома процесами, що зумовлюють зрештою обсяг і рівень пізнання. До них належать: а) діагностика особи допитуваного; б) система психологічних прийомів, що сприяють одержанню інформації; в) оцінка інформації, одержаної під час допиту, з позицій її вірогідності та доказового значення (Konovalova, & Shepitko,

2008, p. 96). Проводячи допит, слідчий встановлює психологічний контакт, тобто створює зв'язок з учасниками спілкування: особовий, інформаційний, поведінковий, психофізіологічний. Психологічний контакт – це система взаємодії людей у процесі їх спілкування, заснованою на довірі; інформаційний процес, за якого люди можуть і бажають сприймати інформацію один від одного (Mukhina, 2019, p. 159).

Перш за все, допит будується поетапно: попереднє вивчення й аналіз обставин кримінального правопорушення; психологічна підготовка до допиту; виконання процедури суто допиту (допитування); фіксація перебігу та результатів допиту; аналіз й оцінка результатів допиту. Серед вказаних етапів перший і останній виконуються поза контактом із допитуваним, другий та четвертий є частково контактними (Androsiuk, Korniev, & Kudermiina, 2009, p. 53).

Психологічний аспект під час допиту відіграє важливу роль, і в разі подолання слідчим опору зацікавлених осіб, застосовуючи різноманітні засоби психологічного впливу, необхідно уважно за ними спостерігати й ретельно фіксувати їхні емоційні, мімічні, інші невербальні вияви. Досить розповсюдженими методами психологічного впливу є такі:

- «Використання психологічних особливостей особистості допитуваного»;
- «Використання або створення стану емоційної напруженості»;
- «Використання ефекту раптовості»;
- «Припущення легенди»;
- «Вільна розповідь»;
- «Максимальна деталізація свідчень»;
- «Послідовність пред'явлення доказів»;
- «Пред'явлення контрдоказів»;
- «Поеднання форсованого (прискореного) та уповільненого темпів допиту» (Androsiuk, Korniev, & Kudermiina, 2009, p. 60-62).

Слід зазначити й нову модель проведення допиту – процесуальне інтерв'ю, яке уже застосовують такі передові країни світу, як Великобританія, Нідерланди, Нова Зеландія, Сполучені Штати Америки тощо. Процесуальне інтерв'ю покликане запобігати неправдивим зізнанням або помилкам під час здійснення правосуддя та допомагати працівникам правоохоронних органів інтерв'ювати систематично й неупереджено, зменшуючи ризик людської помилки та неправдивих зізнань, які можуть статися в результаті застосування методів, призначених для отримання визнання вини й підтвердження версії, яку інтерв'юєр вважає правдивою (Lutsyk, & Havhun, 2020, p. 317). Дослідження неправильних засуджень свідчить, що проблеми «тунельного бачення» або «схильності до підтвердження» (підсвідома схильність шукати лише ту інформацію, яка «підходить») та/або ігнорувати інформацію, яка не підтверджує те, у чому переконаний інтерв'юєр) є підґрунтям судових помилок майже в усіх справах. З огляду на захист

прав людини, інтерв'ювання сприяє застосуванню презумпції невинуватості на практиці завдяки відсутності примусу та відкритим питанням, які покращують комунікацію й обмін інформацією, тим самим здійснюючи безпосередній вплив на сприйняття громадянами справедливості у сфері правосуддя (Навун, 2022, р. 203). Така модель проведення допиту теж ґрунтується на засадах психології, що є виправданим. Тому наразі доцільність використання цієї моделі в Україні активно обговорюють вчені.

Акцентуючи на проведенні огляду місця події, доцільно зауважити, що слідчому важливо реалізовувати пізнавальні процеси. Зважаючи на складність цієї процесуальної дії, слідчий повинен мати окрім добре розвинених професійних якостей і спеціальну психологічну підготовку. Огляд місця події має пізнавально-психологічний зміст, який полягає в тому, що за такого огляду обстановку місця події слідчий сприймає безпосередньо в поєднанні з образним мисленням. Саме це дає змогу слідчому здійснити реконструкцію події, що мала місце. Водночас для правильної реконструкції події також має значення й функціонування органів чуття слідчого, і вплив на них зовнішнього середовища (Dilna, 2020, р. 4-5).

Проводячи огляд місця події, слідчий занурює себе не лише в просторову, а й у психологічну атмосферу кримінального правопорушення. Повноту надходження інформації (матеріальної та психологічної) неможливо компенсувати повною мірою схемами, фотографіями, малюнками, описами, іншими документальними джерелами (Androsiuk, Korniev, & Kudermiina, 2009, р. 27).

Огляд місця події потребує виконання значної кількості розумових завдань, які є різноманітними за своїм характером, і їх можна згрупувати за їхніми цілями. Водночас слід розрізняти завдання розумового плану, що стосуються процесів збирання й оцінки доказового матеріалу на місці події, і пов'язані з організацією дій, що впливають з огляду місця події. Перші містять завдання щодо виявлення інформації, її оцінки, висунення загальних і окремих версій, а другі – щодо організації дій, пов'язаних із проведенням огляду місця події (Konovalova, & Shepitko, 2008, р. 96). Тому слушною є думка З. Ф. Дільної: «Психологічна структура діяльності слідчого під час проведення огляду місця події є складною та змістовною, наслідком цього переважно є напружений її характер та, відповідно, негативні результати проведення слідчої діяльності. Це обумовлює передусім важливість активного й ефективного застосування слідчим у своїй діяльності як пізнавальних психічних процесів, так і емоційно-мотиваційних, що дасть змогу ефективніше досліджувати місце події та місце злочину, швидко віднайти необхідну інформацію, зокрема

й ту, що стосується особистості злочинця» (Dilna, 2020, р. 10).

Що ж до психологічного аспекту під час проведення обшуку, то його відносять до слідчих (розшукових) дій зі значним потенціалом конфліктності. Конфліктний характер визначається, з одного боку, розбіжностями цілей сторін, з іншого – примусовістю та публічністю стосовно обшукуваного. У психологічному аспекті розбіжності цілей діяльності є своєрідним інтелектуальним конфліктом. Примусовий характер обшуку породжує, як правило, конфлікт емоційний, адже його проведення означає втручання сторонніх осіб в інтимно-особистісну сферу обшукуваного, подекуди ретельно приховувану. Крім того, суспільне оточення обшукуваного (сусіди, близькі, знайомі), сприймаючи пошукові дії працівників правоохоронних органів, мимоволі пов'язують їх із безперечною винністю обшукуваного. Зазначене викликає в останнього та членів його сім'ї негативні емоційні стани хвилювання, агресивності та ворожості, спрямовані на осіб, які проводять обшук. Тому досить часто працівники мають справу з образами, провокуванням скандалу, а також спробами підкупу тощо (Androsiuk, Korniev, & Kudermiina, 2009, р. 45-46).

Успішність проведення обшуку залежить і від поведінки слідчого. Витримка, самовладання й емоційна стійкість впливають не лише на зосередженість власної уваги, а й на поведінку обшукуваної особи. Якщо слідчому тривалий час не вдається досягти позитивного результату під час проведення цієї слідчої (розшукової) дії – він не повинен допускати будь-яких емоцій, які можуть негативно вплинути на процес обшуку. Для забезпечення високої пошукової активності він не повинен переходити до огляду нового об'єкта без повного огляду попереднього, а має припинити метушню та сторонні розмови, за необхідності контактувати з обшукуваною особою коректно й стримано, робити перерву для відпочинку в разі виникнення ознак втоми. Доцільно також змінювати види діяльності: переходити від огляду однієї групи предметів до огляду іншої, від вивчення дрібних предметів (листів, книг, журналів тощо) – до огляду великих предметів (технічної апаратури, меблів тощо). Це дасть змогу слідчому зменшити вплив одноманітних подразників і монотонності дій на стійкість його уваги (Кірач, 2019, р. 183).

Вагомого значення під час проведення обшуку набуває спостережливість слідчого, її вибірковість. Спостережливість передбачає широку фіксацію в мисленні всіх обставин і обстановки проведення обшуку. Слідчий, прибуваючи до місця обшуку, активно сприймає його обстановку – розташування квартири, її наповнення, кількість входів, виходів, час проведення

ремонту, стан стін, підлог тощо. Ця спостережливість не має пасивного характеру, тобто звичайного безцільного сприйняття і запам'ятовування обстановки. Вона підпорядкована цілеспрямованій діяльності слідчого, пов'язаній із майбутнім відшукуванням прихованого, і тому характеризується вибірковістю (Konovalova, & Sheritko, 2008, p. 155-156).

Важливим є те, що психологічний аспект є там, де відбувається врахування особливостей психіки людини. Причому таке врахування психіки може відбуватися слідчим у процесі збирання фактичних даних як під час усної та візуальної комунікації з людиною (наприклад, під час проведення допиту, пред'явлення особи для впізнання, слідчого експерименту), так і під час вилучення й дослідження речей і документів (наприклад, під час проведення огляду трупа та місця його виявлення слідчий може сформувати психологічний портрет злочинця). Така характеристика психологічного аспекту є відмінною від криміналістичного, адже останній не завжди може враховувати особливості психіки людини, які відбуваються під час вилучення й дослідження уповноваженою особою речей, документів і слідів на/з них (наприклад, під час проведення огляду місця події слідчий вилучає речовини бурого кольору та згодом направляє їх на проведення судово-імунологічної експертизи).

Висновки

Таким чином, криміналістичний і психологічний аспекти слідчих (розшукових) дій в процесі їх проведення слідчим завжди перебувають у взаємозв'язку, адже вони сприяють отриманню криміналістично значущої інформації під час проведення конкретного виду процесуальної дії (мікрорівень) та загалом направлені на встановлення всіх обставин кримінального провадження (макрорівень). Такий взаємозв'язок є динамічним, адже зумовлений постійним розвитком криміналістики та психології, які вдосконалюють свої теоретичні та праксеологічні засади, що адаптуються до потреб правоохоронної діяльності й реалізуються під час проведення слідчих (розшукових) дій слідчим.

Попри такий взаємозв'язок вказаних аспектів, вони мають і відмінності, а саме: психологічний аспект реалізується з врахуванням особливостей психіки людини (відбувається під час збирання матеріальних, ідеальних і цифрових (електронних) слідів), а криміналістичний аспект поширюється й на дослідження об'єктів, де відсутнє таке відображення особливостей психіки людини.

Врахування слідчим цих аспектів забезпечує ефективний результат проведення слідчих (розшукових) дій, що є важливою складовою для забезпечення виконання завдань кримінального провадження.

References

- [1] Androsiuk, V.H., Korniev, O.M., & Kudermyna, O.I. (2009). *Psychology of Investigative Activity*. Kyiv: Prav. yednist.
- [2] Chaplynskyi, K.O., Luskatov, O.V., Pyrih, I.V. (et al.). (2017). *Forensics* (2nd ed.). Dnipro: Dnipropetr. Derzh. un-t vnutr. sprav; Lira LTD.
- [3] Chornous, Y., Baranenko, D., Yena, Y., Hvozdiuk, V., & Dul'skyi, O. (2023). Collecting Evidence in the Investigation of Crimes Committed in the Field of Sports: International and European Standards. *Retos*, 51, 219-224. doi: 10.47197/retos.v51.99286.
- [4] Chornous, Yu.M. (2012). *Theory and Practice of Forensic Support for Pre-trial Investigation in Cases of Crimes of International Character*. Kyiv: Skif.
- [5] Denysovskiy, M.D., & Rodenko, T.A. (2023). Tactical features of interrogation and their characteristics. *Galician Studies: Law Sciences*, 1, 17-21. doi: 10.32782/galician_studies/law-2023-1-3.
- [6] Dilna, Z.F. (2020). Psychological Features of Investigator's Activity During the Scene Inspection. *Journal of the National University "Ostroh Academy"*, 1(21), 1-14.
- [7] Havun, S. (2022). Investigative interview: recommendations for Ukraine. *Uzhhorod National University Herald*, 2(72), 199-204. doi: 10.24144/2307-3322.2022.72.65.
- [8] Hrechana, S. (2023). Tactical Interrogation Techniques during the Pre-Trial Investigation in the Court Session by the Investigating Judge: Forensic and Psychological Characteristics. *Legal psychology*, 33(2), 71-78. doi: 10.33270/03233302.71.
- [9] Hvozdiuk, V.V. (2020). Tactics of interrogation of the suspect in criminal proceedings in accordance with the practice of the European Court of Human Rights. *Legal psychology*, 2(27), 95-102. doi: 10.33270/03202702.95.
- [10] Hvozdiuk, V.V. (2021). Incorporating the practice of the European Court of Human Rights in the Conduct of the Scene Inspection. *Bulletin of Luhansk State University of Internal Affairs named after E.O. Didorenko*, 2(94), 107-119. doi: 10.33766/2524-0323.94.107-119.
- [11] Hvozdiuk, V.V. (2021). *Tactics of conducting investigative (search) actions considering the practice of the European Court of Human Rights* (Doctoral dissertation, Kyiv, Ukraine). Retrieved from <https://elar.naiu.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/11c100c1-3a72-4f06-b6de-f62cb95b0c1d/content>.

- [12] Karafili, E., Wang, L., & Lupu, E.C. (2020). An Argumentation-Based Reasoner to Assist Digital Investigation and Attribution of Cyber-Attacks. *Forensic Science International: Digital Investigation*, 32. doi: 10.1016/j.fsidi.2020.300925.
- [13] Kashpur, A., & Sokyran, F. (2021). Interrogation of a Juvenile: Forensic and Psychological Characteristics. *Legal psychology*, 2(29), 61-69. doi: 10.33270/03212902.61.
- [14] Konovalova, V.O., & Shepitko, V.Yu. (2008). *Legal psychology* (2nd ed.). Kharkiv: Pravo.
- [15] Kripak, D.O. (2019). Psychological Features of Search Conduct. *Psychological and Pedagogical Issues of Professional Education and Patriotic Upbringing of Personnel in the System of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine: proceedings of the All-Ukrainian scientific and practical conference* (pp. 181-184). Kharkiv. Retrieved from <http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/13278>
- [16] Lutsyk, V., & Havhun, S. (2020). Modern investigative interview models. *Law Review of Kyiv University of Law*, 1, 316-323. doi: 10.36695/2219-5521.1.2020.63.
- [17] Mukhina, H.S. (2019). *Legal Psychology*. V.M. Beschastnyi (Eds.). Kyiv: Dakor.
- [18] Myroshnychenko, Yu.M. (2023). Forensic support of court proceedings: ontological, methodological and praxeological aspects. *Uzhhorod National University Herald*, 2(79), 262-267. doi: 10.24144/2307-3322.2023.79.2.40.
- [19] Nechval, A.O. (2020). *Search Tactics in the Residence and Other Property of an Individual* (Doctoral dissertation, Kyiv, Ukraine).
- [20] Nikitina-Dudikova, H.Yu. (2020). Tactics of interviewing minors who are victims of crimes against sexual freedom and integrity. *Legal Psychology*, 1(26), 77-84. doi: 10.33270/03202601.77.
- [21] Oderii, O.V., & Hiertsyk, R.V. (2022). Methodology of judicial proceedings of criminal proceedings (theoretical aspect). *Law Journal of Donbass*, 4(81), 2, 178-184. doi: 10.32782/2523-4269-2022-81-4-2-178-184.
- [22] Osypenko, I.P., & Myshasta, K.B. (2022). General provisions of search tactics. *Analytical and Comparative Jurisprudence*, 3, 196-200. doi: 10.24144/2788-6018.2021.03.36.
- [23] Shepitko, V.Yu., Zhuravel, V.A., & Konovalova, V.O. (et al.). (2019). *Forensics* (Vol. 1.). V.Yu. Shepitko (Eds.). Kharkiv: Pravo.
- [24] Shovkoplias, K.I., & Hryenko, L.P. (2021). Methodology for conducting searches in the investigation of crimes related to human trafficking. *Theoretical and practical aspects of modern scientific research: proceedings of the International scientific and practical conference* (pp. 73-76). Seul. doi: 10.36074/logos-30.04.2021.
- [25] Tishchenko, V.V. (Eds.). (2017). *Forensics*. Odesa: Helvetyka.

Список використаних джерел

- [1] Психологія слідчої діяльності : навч. посіб. / [В. Г. Андросюк, О. М. Корнєв, О. І. Кудерміна та ін.] ; за заг. ред. Л. І. Казміренко. Київ : Прав. єдність, 2009. 200 с.
- [2] Криміналістика : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / [К. О. Чаплинський, О. В. Лускатов, І. В. Пиріг та ін.]. 2-ге вид, переробл. і доповн. Дніпро : Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ ; Ліра ЛТД, 2017. 480 с.
- [3] Chornous Yu., Baranenko D., Yena Y., Hvozdiuk V. Collecting Evidence in the Investigation of Crimes Committed in the Field of Sports: International and European Standards. *Retos*. 2023. Vol. 51. P. 219–224. doi: 10.47197/retos.v51.99286.
- [4] Черноус Ю. М. Теорія і практика криміналістичного забезпечення досудового слідства у справах про злочини міжнародного характеру : монографія. Київ : Скіф, 2012. 448 с.
- [5] Денисовський М. Д., Роденко Т. А. Тактичні особливості проведення допиту та їх характеристика. *Galician Studies: Law Sciences*. 2023. № 1. С. 17–21. doi: 10.32782/galician_studies/law-2023-1-3.
- [6] Дільна З. Ф. Психологічні особливості діяльності слідчого під час огляду місця події. *Часопис Національного університету «Острозька академія»*. 2020. № 1 (21). С. 1–14. (Серія «Право»).
- [7] Гавун С. Запровадження інституту процесуального інтерв'ю в Україні: pro et contra. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2022. Т. 2 № 72. С. 199–204. (Серія «Право»). doi: 10.24144/2307-3322.2022.72.65.
- [8] Гречана С. Тактичні прийоми допиту під час досудового розслідування в судовому засіданні слідчим суддею: криміналістична та психологічна характеристики. *Юридична психологія*. 2023. № 2 (33). С. 71–78. doi: 10.33270/03233302.71.
- [9] Гвоздюк В. В. Тактика допиту підозрюваного в кримінальному провадженні відповідно до практики Європейського суду з прав людини. *Юридична психологія*. 2020. № 2 (27). С. 95–102. doi: 10.33270/03202702.95.

- [10] Гвоздюк В. В. Врахування практики Європейського суду з прав людини під час проведення огляду місця події. *Вісник Луганського державного університету імені Е. О. Дідоренка*. 2021. Т. 2 (94). С. 107–119. doi: 10.33766/2524-0323.94.107-119.
- [11] Гвоздюк В. В. Тактика проведення слідчих (розшукових) дій з урахуванням практики Європейського суду з прав людини: дис. ... д-ра філософії: 081 «Право». Київ, 2021. 294 с. URL: <https://elar.naiu.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/11c100c1-3a72-4f06-b6de-f62cb95b0c1d/content>.
- [12] Karafili E., Wang L., Lupu E. C. An Argumentation-Based Reasoner to Assist Digital Investigation and Attribution of Cyber-Attacks. *Forensic Science International: Digital Investigation*. 2020. Vol. 32. doi: 10.1016/j.fsidi.2020.300925.
- [13] Кашпур А. С., Сокиран Ф. М. Допит неповнолітнього: криміналістична та психологічна характеристика. *Юридична психологія*. 2021. № 2 (29). С. 61–69. doi: 10.33270/03212902.61.
- [14] Коновалова В. О., Шепітько В. Ю. Юридична психологія: підручник. 2-ге вид., переробл. і доповн. Харків: Право, 2008. 240 с.
- [15] Кріпак Д. О. Психологічні особливості проведення обшуку. *Психологічні та педагогічні проблеми професійної освіти та патріотичного виховання персоналу системи МВС України*: тези доп. Всеукр. наук.-практ. конф. (Харків, 5 квіт. 2019 р.). Харків, 2019. С. 181–184. URL: <http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/13278>.
- [16] Луцик, В., Гавгун, С. Сучасні моделі процесуального інтерв'ю. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 1. С. 316–323. doi: 10.36695/2219-5521.1.2020.63.
- [17] Мухіна Г. В. Юридична психологія: навч.-метод. посіб. / за заг. ред. В. М. Бесчастного. Київ: Дакор, 2019. 236 с.
- [18] Мирошниченко Ю. М. Криміналістичне забезпечення судового провадження: онтологічний, методологічний і праксеологічний аспекти. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2023. Вип. 79. Ч. 2. С. 262–267. (Серія «Право»).
- [19] Нечваль А. О. Тактика обшуку у житлі та іншому володінні особи: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2020. 219 с.
- [20] Нікітіна-Дудікова Г. Ю. Тактика допиту малолітніх потерпілих від злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості. *Юридична психологія*. 2020. № 1 (26). С. 77–85. doi: 10.33270/03202601.77.
- [21] Одерій О. В., Герцик Р. В. Методика судового розгляду кримінальних проваджень (теоретичний аспект). *Правовий часопис Донбасу*. 2022. № 4 (81). Ч. 2. С. 178–184. doi: 10.32782/2523-4269-2022-81-4-2-178-184.
- [22] Осипенко І. П., Мишаста К. Б. Загальні положення тактики проведення обшуку. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 3. С. 196–200. doi: 10.24144/2788-6018.2021.03.36.
- [23] Криміналістика: підручник: у 2 т. / [В. Ю. Шепітько, В. А. Журавель, В. О. Коновалова та ін.]; за ред. В. Ю. Шепітька. Харків: Право, 2019. Т. 1. 456 с.
- [24] Шовкопляс К. І., Гринько Л. П. Методика. Проведення обшуку при розслідуванні злочинів, пов'язаних із торгівлею людьми. *Theoretical and practical aspects of modern scientific research*: Міжнар. наук.-практ. конф. (Сеул, Південна Корея, 30 квіт. 2021 р.). Сеул, 2021. С. 73–76. doi: 10.36074/logos-30.04.2021.
- [25] Криміналістика: підручник / за ред. В. В. Тіщенко. Одеса: Гельветика, 2017. 556 с.
-

Conducting Investigative (Search) Actions by Investigators: Criminalistic and Psychological Characteristics

DULSKYI Oleksandr

Doctor of Philosophy in Law,

Doctoral Student of the National Academy of Internal Affairs

Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4711-1106>

Abstract. Criminalistics and psychology are applied sciences whose theoretical knowledge helps combat crime. Investigative (search) actions serve as one of the tools in crime prevention, characterized not only by criminal procedural components (enshrined in the Criminal Procedure Code of Ukraine) but also by criminalistic and psychological aspects. The interconnection of these components assists investigators in forming a proper evidentiary base in criminal proceedings. The aim of this scientific article is to highlight the criminalistic and psychological characteristics of investigative (search) actions conducted by investigators. The chosen methodological toolkit aligns with the specified goal and the specifics of the object and subject of the research. The article utilizes a complex set of principles and methods of scientific cognition, including analysis, synthesis, comparison, deductive method, etc. The scientific novelty of the article lies in illuminating the criminalistic and psychological characteristics, taking into account the contemporary development conditions of criminalistics and psychology during the conduct of investigative (search) actions by investigators. It also identifies the features expressed in the interconnection of these aspects. Examples of implementing criminalistic and psychological aspects during the investigator's conduct of investigative (search) actions such as crime scene inspection, search, and interrogation are provided. It is established that the criminalistic aspect of conducting investigative (search) actions involves applying knowledge from criminalistic science during the performance of these procedural actions by investigators, while the psychological aspect involves applying knowledge from psychology during the conduct of such investigative activities by investigators. It is proven that the criminalistic and psychological aspects of investigative (search) actions are always interrelated, as they contribute to obtaining criminally significant information during the performance of a specific type of procedural action (micro-level) and are generally aimed at establishing all circumstances of criminal proceedings (macro-level). Neglecting these aspects by investigators during the conduct of investigative (search) actions may lead to negative results in achieving their goals.

Keywords: criminalistics; psychology; crime scene inspection; interrogation; search; criminalistic technique; tactics; methodology; observation; cognition.

Підвищення особистісного статусу студента через мотивацію до збереження здоров'я

ТИЩЕНКО Олена*

кандидат педагогічних наук,

доцент кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ

м. Київ, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4715-7235>

Анотація. У статті висвітлено поняття мотивації до самозбереження психофізичного здоров'я студентів, підвищення «особистісного статусу» студента в педагогічному процесі як цілеспрямований психолого-педагогічний вплив, спрямований на розвиток особистісних якостей молоді, який має на меті формування здатності до особистої самореалізації через мотивацію до збереження здоров'я. Метою дослідження є теоретичне обґрунтування психолого-педагогічних концепцій мотивації до збереження здоров'я та, відповідно, підвищення особистісного статусу студента. Методологічним підґрунтям статті є загальні психолого-педагогічні положення про сутність і розвиток особистості в процесі життєдіяльності, теоретичні положення закономірності розвитку особистості, принцип системного підходу. Ефективна діяльність людини можлива лише через розуміння її мотивації, шлях дослідження пізнання, застосування принципів світогляду до духовної творчості та практики. Методологія підвищення особистісного статусу студента через мотивацію до збереження здоров'я пов'язана з теоретичним осмисленням навчання молодого людиною. Підвищення особистісного статусу студента через мотивацію до збереження здоров'я ґрунтується на гуманістичних принципах, що відображаються у виникненні таких нових понять, як: психолого-педагогічна підтримка, психолого-педагогічний супровід, особистісний образ молоді людини, суб'єктивний досвід особистості. Критеріями виховання є соціальний досвід, позитивні якості особистості. До складу соціального досвіду, крім знань про суспільство, належать знання про різні види соціальної діяльності та способи їх здійснення. Наукова новизна статті полягає у висвітленні впливу сучасного виховання, навчання на мотивацію студента, інтерес до самозбереження здоров'я через мотивацію підвищення особистісного статусу. Окреслено технології формування особистісного статусу студента через мотивацію до збереження здоров'я. Доведено, що підвищення особистісного статусу студента через мотивацію до збереження здоров'я сприяє соціалізації людини в процесі її міжособистісної взаємодії. Позитивно мотивована людина з високим авторитетом сприяє своїми досягненнями розвитку України.

Ключові слова: мотивація; інтерес; педагогічний процес; статус; здоров'я; соціалізація; соціальний досвід; самовиховання.

Історія статті:

Отримано: 26.01.2024

Переглянуто: 29.02.2024

Прийнято: 18.03.2024

Рекомендоване посилання:

Тищенко О. Підвищення особистісного статусу студента через мотивацію до збереження здоров'я. *Юридична психологія*. 2024. № 1 (34). С. 86–92. doi: 10.33270/03243401.86.

*Відповідальний автор

Вступ

В умовах сучасних соціально-економічних перетворень в Україні здоров'я нації повинно належати до рангу пріоритетних ідеалів і національних інтересів. З розвитком суспільства та сучасних технологій змінюється ставлення до цього питання. Саме тому актуальність формування мотивів до самозбереження здоров'я та самоповаги є важливою потребою суспільства, бо систематичні заняття сприяють розвитку основних фізичних якостей, вихованню волі, сміливості, наполегливості, позитивно впливають на зміцнення здоров'я, підвищують розумову працездатність і соціальну адаптацію, унаслідок чого підвищується особистісний статус особи.

Чільне місце у вихованні студента посідає мотивація до збереження здоров'я, що слугує своєрідним критерієм, визначає ставлення до людини як до найвищої цінності. Виховний простір є багатовимірним утворенням умов, через які виявляється вплив усіх факторів виховання й інших чинників на процес становлення, розвитку та самореалізації особистості.

Матеріали та методи

Метою дослідження є теоретичне обґрунтування психолого-педагогічних концепцій мотивації до самозбереження здоров'я, що сприяє, на нашу думку, підвищенню особистісного статусу молоді людини. Методологічною основою статті є загальні психолого-педагогічні положення про сутність і розвиток особистості в процесі життєдіяльності, теоретичні положення сутності та закономірності розвитку особистості, її соціалізації. Методологія формування особистісного статусу та мотивація до самозбереження здоров'я пов'язані з теоретичним осмисленням виховання та навчання.

Результати й обговорення

На сучасному етапі низка наукових досягнень стали підґрунтям для створення системної наукової теорії щодо психологічного збереження здоров'я. Закордонні дослідники соціально-психологічного здоров'я акцентували на його психологічній і психічній складовій, а також на когнітивному сенсі психологічного здоров'я.

Аналіз наукової літератури свідчить про те, що проблему психічного здоров'я науковці передусім вивчають з огляду на розуміння особистості, що складається в межах тієї чи іншої теоретичної концепції особистості. Зокрема це стосується психодинамічної теорії особистості З. Фрейда, індивідуальної теорії особистості А. Адлера, аналітичної теорії особистості К. Юнга, теорії особистості Е. Еріксона, гуманістичної теорії особистості Е. Фромма, соціокультурної теорії особистості К. Хорні, дизпозиціональної теорії особистості Г. Олпорта, структурної теорії рис

особистості Р. Кеттела, теорії типів особистості Г. Айзенка, теорії оперантного навчання Б. Скіннера, соціально-когнітивної теорії особистості А. Бандури, теорії соціального навчання Д. Роттера, когнітивної теорії особистості Дж. Келлі, гуманістичної теорії особистості А. Маслоу, феноменологічної теорії особистості К. Роджерса.

Вагомим значенням у розробці позитивного визначення здоров'я набула концепція психологічного благополуччя (Psychological Well-Being). Науковці акцентували на дослідженні позитивного психологічного функціонування. (Lorenz, 2019). Ця концепція ґрунтується на досягненнях психоаналітичної, екзистенційної, гуманістичної та трансперсональної психології. Сучасні дослідження свідчать, що предметне поле психології здоров'я значно ширше, аніж тільки виконання безпосередньо дій, пов'язаних зі здоров'ям і вдосконаленням людини. Воно полягає в аналізі соціальних відносин, стратегій поведінки, переконань, цінностей, соціальних уявлень, що орієнтують, спрямовують і виправдовують ті чи інші дії, пов'язані зі здоров'ям (Kremen, 2022).

Пошук ефективних шляхів формування здорового способу життя є проблемою міждисциплінарною, тому історіографія з цієї проблеми є широкою. Вона охоплює монографічні та наукові праці, енциклопедичні статті в наукових збірках, підручники, посібники.

Важливим компонентом у структурі навчання самозбереження здоров'я в студентів є питання мотивації. Її можна визначити як складну багаторівневу систему збудників, що містить потреби, мотиви, ідеали, прагнення, установки, емоції, цінності тощо. Цілісність людини здебільшого визначається метою її діяльності. Специфіка людської мотивованої діяльності полягає в тому, що вона завжди є цілеспрямованою. У загальному розумінні мотив – це те, що стимулює людину до певної дії. Мотивація – система спонукань, які зумовлюють активність організму та визначають її спрямованість (Hlavinska, 2022). Самозбереження – активність особи, спрямована на збереження свого життя та здоров'я (запасу фізичної та психодуховної міцності, цілісності та внутрішньої злагоженості), а також досягнутого рівня особистого фізичного, психічного, духовного й професійного розвитку. Здоров'я – динамічний стан повного фізичного, соціального добробуту, а не лише відсутність хвороб і фізичних дефектів (Zalanovska, 2021).

Мотивація студентів до самозбереження свого психофізичного здоров'я – це система спонукань, які зумовлюють активність студентів щодо збереження свого фізичного та психічного здоров'я, самозбереження (Ostapchuk, 2022).

Серед психологічних чинників самозбереження здоров'я особистості учені акцентують на ціннісно-мотиваційних, серед яких виокремлюють мотивацію на дотримання здорового способу життя.

Мотиви можуть бути різними, проте в усіх випадках вони повинні мати позитивний характер. Для педагога важливо знати, які мотиви, інтереси має кожен зі студентів (Omelchenko, 2019). Здебільшого саме мотиви визначають у майбутньому перебіг усього процесу навчання. Вагомим значення набуває керівна та спрямовувальна роль викладача, а саме: він через вибір правильної мотивації забезпечує необхідні умови для успішних занять, організовує молодь, стимулює пізнавальну діяльність, навчає правильно застосовувати свої знання й уміння в повсякденному житті (Demianchuk, & Marchuk, 2018). Одним з основних компонентів мотивації є інтерес. Інтерес – це усвідомлене позитивне ставлення до чогось, що спонукає людину виявляти активність до пізнання об'єкта, який її цікавить. До поняття інтересу належать уявлення про об'єкт, почуття задоволення, що викликає об'єкт, ставлення до вольових зусиль. Зі свого боку, для інтересів характерна спрямованість (виокремлюють матеріальні, духовні, інтелектуальні, суспільні, пізнавальні та інші інтереси) і вибірковість. Умовно чинники мотивації студентів можна об'єднати в такі групи: особистісні, соціальні, політичні.

Духовні інтереси розвиваються найбільш ефективно, коли існує можливість їх задоволення. У зацікавленості виявляються основні мотиви й рухомі сили соціального суб'єкта, суспільства. Саме за їх наявністю та змістом можна робити висновок про всебічний як фізичний, так і інтелектуальний інтерес викладача (Mahdysiuk, & Prytko, 2020). Інтелектуальні інтереси – це знання предмета й методики, культурний світогляд, розуміння студентів. У роботі зі студентами бажано спиратися на інтерес, який може підсилити мотиви й заохотити до вивчення та впровадження дисциплін щодо збереження здоров'я. Виховання в студентів інтересу до будь-якої діяльності суттєво залежить від впливу на їхню інтелектуальну, емоційну й мотиваційну сфери викладача (Omelchenko, 2019).

Сучасне виховання повинно сприяти мотивації, інтересу до самозбереження здоров'я, розробці технологій формування особистісного статусу студента через мотивацію до збереження здоров'я.

Підвищення особистісного статусу студентської молоді потребує високої емоційної культури педагогів, повсякчасної корекції педагогічного процесу, яка пробуджує позитивні емоційні враження, забезпечує загальний добробут студента в колективі.

Формування високого особистісного статусу є тривалим і багатоплановим процесом, результатом якого є добровільне, усвідомлене визнання студента однокурсниками як шанованої особистості, якій вірять, яку цінують і беруть з неї приклад (Okhremenko, 2023). Натомість особистісний статус є особистісним самоздійсненням.

У формуванні особистісного статусу студентської молоді слід акцентувати на безперервності, динамічності, сталості руху внутрішнього життя молоді в колективі, їх думок, почуттів, ставлення до себе. Такий стан не тільки позитивно впливає на повсякденну взаємодію суб'єктів, а й змінює їхню позицію та них самих у найкращому самовираженні (Demianchuk, & Marchuk, 2018).

Існує цілеспрямований відбір доцільних форм і методів пізнавальної роботи для прискорення зростання статусного рівня студентів.

У пізнавальній роботі можна виокремити такі пріоритетні напрями: виховання вітчизняної інтелектуальної еліти та розвиток позитивної мотивації до професії; збереження кращих традицій університету й інституту; популяризація вищих навчальних закладів, пошук і розробка власних духовних цінностей і традицій, розвиток корпоративної культури студентів і викладачів; розвиток активної діяльності органів студентського самоврядування як громадянської школи майбутнього фахівця; сприяння творчому самовиявленню майбутніх фахівців у позанавчальній діяльності художньо-естетичного спрямування, що забезпечує свободу вибору, набуття досвіду естетичного спілкування (Hlavinska, 2022).

Психологічними особливостями формування такої особистості є гуманні стосунки, стимулювання та заохочення благородних вчинків, збагачення колективної життєдіяльності, плідне й різномічне самовираження особистості студента в колективі (Fedorenko, 2019).

З метою дослідження психологічних особливостей мотивації студентів було обрано 29 респондентів. За кожною методикою складено анкетні листи й інструкції. Дослідження проводилося з дотриманням конфіденційності та за персональною згодою респондентів.

Для досягнення мети було обрано три діагностичні методики: методика «Незакінчені речення» (Сакса і Сіднея), тест Люшера (на нашу думку, тест колірних виборів є особливо продуктивним щодо дослідження емоційної сфери особистості), тест «Автопортрет».

Відбувалися й індивідуальні бесіди з кожним учасником, у процесі яких визначено, що інтерес до збереження здоров'я, підвищення особистісного статусу існує, але його потрібно удосконалити, зробити стійкішим.

Викладання студентам дисципліни «Психологія здоров'я» сприяло поставленій меті. Адже було акцентовано на дослідженні та систематизації критеріїв психологічного здоров'я, науковому обґрунтуванні та запровадженні психопрофілактичних і корекційних засобів для забезпечення психологічного здоров'я різних верств населення. Вивчення дисципліни ґрунтується на загальних знаннях філософії, соціології, біологічних наук, соціального (суспільного) здоров'я. З циклу психологічної підготовки підґрунтям вивчення є історія психології, психологія особистості,

диференційна психологія, психологія розвитку, психофізіологія, дитяча та вікова психологія, соціальна психологія, психогігієна. Викладання дисципліни «Психологія здоров'я» – це цілісність специфічного, освітнього, наукового та професійного внеску психології як дисципліни в промоцію та підтримання здоров'я, запобігання й лікування хвороб, розпізнавання етіологічних і діагностичних корелятивів здоров'я, хвороби та подібних дисфункцій, а також в аналіз й оптимізацію системи охорони здоров'я і формування оздоровчої політики. Вивчення дисципліни сприяє опановуванню знаннями щодо психологічних чинників формування здорового способу життя (Kiselova, 2019). Сподіваємося, що в результаті вивчення зазначеного курсу студенти знатимуть історію світової та вітчизняної психології здоров'я, її сучасний стан в Україні, перспективи розвитку, методи дослідження психології здоров'я, прикладні можливості, профілактичну спрямованість, сучасні психологічні теорії стресу, актуальні проблеми клінічної психології, залежність здоров'я людини від способу її життя, стану довкілля.

По закінченню вивчення дисципліни «Психологія здоров'я» проведено дослідження з використанням зазначених методик, організовано індивідуальні бесіди з респондентами – студентами. З'ясовано, що мотивація до збереження власного здоров'я стала більш усвідомленою, підвищилося прагнення до формування особистісного статусу (Shevchenko, 2019). Результати бесід, анкетувань свідчать про те, що інтерес до збереження здоров'я відбувається шляхом опанування знаннями, уміннями, що задовольняють потреби, відповідають мотивам, створюють позитивний настрій. Завдяки отриманим знанням студенти зможуть розв'язувати діагностичні завдання, опанувати методи психопрофілактичної, психокорекційної та реабілітаційної діяльності, психології здоров'я, здійснювати аналіз психологічних чинників, пов'язаних зі здоров'ям, використовувати знання моделей позитивної поведінки для розробки програм формування мотивації здорового способу життя тощо (Kaliuha, 2022).

У результаті проведеного аналізу отриманих результатів, методик і бесід, можна зробити висновок, що опанування навчальним матеріалом, розвиток і виховання особистості в процесі навчання відбувається за умови вияву її активності в навчально-пізнавальній практиці, підвищення її особистісного статусу.

Особистісний статус – становище, яке людина обіймає в малій або первинній групі, залежно від того, як її оцінюють за індивідуальними якостями.

У ситуаціях досягнення успіху в будь-якій колективній справі кожний її учасник, завдяки закономірності групової динаміки, підіймався на вищий щабель свого статусного положення серед студентського колективу. Визначення

особистісного статусу актуально тому, що від нього може залежати майбутнє життя молодої людини (Demianchuk, & Marchuk, 2018).

Підґрунтям формування інтересу до дисципліни «Психологія здоров'я» є принцип побудови педагогічного процесу свідомості й активності студентів. Його зміст полягає в тому, що якщо студент розуміє сутність поставленого завдання та зацікавлений у його розв'язанні, то це прискорює процес навчання, підвищує інтерес до знань (Korniiak, 2020). Навчання ґрунтується на отриманні задоволення від самого процесу опанування всією сукупністю знань, новизні навчального матеріалу, використанні яскравих прикладів і фактів у процесі викладу нового матеріалу, історизмі, демонстрації практичного застосування знань у зв'язку з життєвими планами й орієнтаціями студентів, використанні нових і нетрадиційних форм, наприклад, проблемне, евристичне навчання, навчання з комп'ютерною підтримкою, застосування мультимедіа, використання інтерактивних комп'ютерних засобів, рецензування відповідей, участь у дискусіях й обговореннях, відстоювання власної думки.

Ефективний результат дають тренінги, спрямовані на самозбереження психофізичного здоров'я студентів. Вони повинні містити як загальну інформацію про цінність психофізичного здоров'я, так і конкретні вправи, спрямовані на розвиток позитивної мотивації до самозбереження свого здоров'я, а також вправи з самоаналізу, саморегуляції, усвідомлення власної цінності (Romaniv, & Pishak, 2021). Дослідники наводять ще такі принципи: науковості та доступності інформації відповідних знань, превентивності, системності та наскрізності, інтегративності, неперервності та практичної цілеспрямованості, плюралізму та дисперсності, динамічності й відкритості (Bondarenko, Danylchenko, Khudiakova, & Krynets, 2019).

Важливою умовою ефективності процесу навчання щодо збереження здоров'я є формування в студентів мотивації до занять, моральних переконань. Усе це позитивно впливає на підтримання настрою, позитивних емоцій, підвищення особистісного статусу (Hilton, & Johnston, 2017).

Завдання викладача – зацікавити студента предметом, а також сформувати уявлення про власне здоров'я. Взаємодія викладача й студента повинні бути креативними, комунікативними. На думку професора О. Кудерміної, саме в комунікації, спілкуванні виконуються відповідні комунікативно-когнітивні завдання (Kudermiina, 2011).

Висновки

Узагальнення вищевикладеного дає підстави вважати, що в українській науковій літературі наявні принципи та критерії розвитку позитивної мотивації самозбереження здоров'я студентів і методи, які можна використати для розвитку цієї

мотивації, що сприяють самоповазі та, відповідно, підвищенню особистісного статусу особи в студентському колективі.

Розвиток мотивації студентів до самозбереження психофізичного здоров'я має здійснюватися на особистісному, соціальному та державному рівнях. Основними чинниками мотивації самозбереження здоров'я студентів, на нашу думку, є: особистісні цінності студентів і ставлення до здоров'я, освіченість, поінформованість, рівень свідомості, зокрема, вірогідність і достовірність інформації про засоби та методи самозбереження здоров'я, загальнодержавна пропаганда (Kovalska, & Bohadorova, 2021).

Для ефективного розвитку позитивної мотивації до самозбереження здоров'я важливим є дотримання низки принципів, а саме: науковості та доступності, превентивності, системності та гуманізму.

Ефективним методом розвитку мотивації самозбереження здоров'я студентів є дисципліна, тренінги, конкретні вправи, бесіди з викладачем, позитивні приклади, спрямовані на розвиток позитивної мотивації.

У процесі дослідження з'ясовано критерії формування позитивної мотивації здорового

способу життя студентів, а саме: прагнення до фізичної досконалості, наявність саморегуляції, адекватна доброзичливість у ставленні до людей, самовиховання, самореалізація, самовдосконалення у соціумі.

Показниками високо особистісного статусу студента є мобільність, відповідальність, патріотична свідомість, дисциплінованість, особиста гідність, сміливість у прийнятті рішень, розуміння ситуації, висока працездатність, прагнення бути кращим і досконалим, орієнтація на успіх, комунікабельність, здатність установлювати контакти, повага оточення.

Таким чином, сфера психолого-педагогічного виховного простору є ширшою, ніж система освіти, і охоплює та об'єднує різні напрями суб'єктів суспільства. Мотивація до збереження здоров'я студентів формує авторитет у студентської аудиторії, підвищує особистісний статус студентів, потребує від педагогів високої емоційної культури, постійної корекції педагогічного процесу, яка пробуджує позитивні емоційні враження, забезпечує загальний добробут студента в колективі.

References

- [1] Bondarenko, V., Danylchenko, V., Khudiakova, N., & Krynets, O. (2019). Methodological approaches to professional training of future patrol officers. *Pedagogical Innovations: Ideas, Realities, Perspectives*, 2, 80-88. doi: 10.32405/2413-4139-2019-2-80-88.
- [2] Demianchuk, A.S., & Marchuk, O.O. (2018). Elucidation of problems of patriotic education young people in the works of famous Ukrainian teachers. *Collection of scientific works of the International University of Economics and Humanities named after Academician Stepan Demyanchuk*, 1(19), 10-15. doi: 10.5072/zenodo.218443.
- [3] Fedorenko, O.I. (2019). Diagnostics of national-patriotic upbringing of students of 5-6 grades of secondary schools. *Collection of scientific works of the Uman State Pedagogical University*, 4, 156-169. doi: 10.31499/2307-4906.4.2019.200199.
- [4] Hilton, C.E., & Johnston, L.H. (2017). Health psychology: It's not what you do, it's the way that you do it. *Health Psychology Open*, 4(2). doi: 10.1177/2055102917714910.
- [5] Hlavinska, O. (2022). Personal sovereignty as a prerequisite for the formation of self-esteem in youth. *Psychology: reality and prospects*, 18, 65-72. doi: 10.35619/prapr.v1i118.289
- [6] Kaliuha (2022). O.Yu. Tender features of communication in youth. *Actual problems of psychology in educational institutions*, 1, 136-141. doi: 10.31812/psychology.v1i.7581.
- [7] Kiselova, A.V. (2019). Peculiarities of conforming behavior in youth. *Actual problems of psychology in educational institutions*, 9, 243-248. doi: 10.31812/psychology.v9i0.3748.
- [8] Korniiak, O. (2020). Communicative means of psychological support of the teacher's professional self-realization. *Psycholinguistics in a Modern World*, 15, 132-136. doi: 10.32840/1992-5786.
- [9] Kovalska, N.M., & Bohadorova, L.M. (2021). Peculiarities of business communication in the educational environment: psycho-pedagogical aspect. *Pedagogical Almanac*, 46, 132-139. doi: 10.37915/pa.vi46.119.
- [10] Kremen, V. (2022). The philosophy of Grigory panna in the context of anthropocentrism. *Bulletin of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine*, 2. doi: 10.37472/v.naes.4202.
- [11] Kudermina, O. (2011). Psychological features of professional communication of subjects of law enforcement activity. *Problems of modern psychology*, 12, 538-547. doi: 10.32626/2227-6246.2011-12.%25p.
- [12] Lorenz, H. (2019). *Plato on the Soul. The Oxford Handbook of Plato* (2nd ed.). G. Fine (Eds.). Oxford University Press. doi: 10.1093/oxfordhb/9780190639730.013.22.
- [13] Mahdysiuk, L., & Prytko, I. (2020). Psychological features of the manifestation of loneliness in youth. *Psychology: reality and prospects*, 14, 136-143. doi: 10.35619/prap_rv.vi14.162.

- [14] Okhremenko, K. (2023). The specificity of the educational process in the aspect of health care. *The specifics of the educational process in the aspect of health care: materials of the International of science practice conference* (pp. 305-307). Kharkiv.
- [15] Omelchenko, M.S. (2019). The problem of formation of professional consciousness of the individual at the stage of professional choice. *Psychological Journal*, 5(10), 131-142. doi: 10.31108/1.2019.5.10.
- [16] Omelchenko, T. (2019). Experimental study of personal self-development of future practical psychologists. *Psychological Prospects Journal*, 34, 194-205. doi: 10.29038/2227-1376-2019-34-194-205.
- [17] Ostapchuk, M.V. (2022). Choice of mental protection mechanisms in youth and adulthood. *Actual problems of psychology in educational institutions*, 2, 108-113. doi: 10.31812/psychology.v2i.7518.
- [18] Romaniv, L.V., & Pishak, O.V. (2021). New approaches to the formation of health-care motivation of student youth. *Grail of Science*, 10, 426-430. doi: 10.36074/grail-of-science.19.11.2021.104.
- [19] Shevchenko, A. (2019). The relationship between social desirability and value orientations in youth. *Theoretical and applied problems of psychology*, 3(50), 2, 146-157. doi: 10.33216/2219-2654-2019-50-3-2-146-157.
- [20] Zalanovska, L.I. (2019). Psychological and pedagogical aspects of the formation of tolerance to work in an inclusive education. *Psychological journal*, 3, 180-193. doi: <https://doi.org/10.31108/1.2019.3.23.12>.

Список використаних джерел

- [1] Bondarenko V., Danylchenko V., Khudiakova N., Krymets, O. Methodological approaches to professional training of future patrol officers. *Pedagogical Innovations: Ideas, Realities, Perspectives*. 2019. No. 2. P. 80–88. doi: 10.32405/2413-4139-2019-2-80-88.
- [2] Дем'янчук А. С., Марчук О. О. Висвітлення проблем патріотичного виховання молоді у працях відомих українських педагогів. *Збірник наукових праць Міжнародного економіко-гуманітарного університету імені академіка Степана Дем'янчука*. 2018. № 1 (19). С. 10–15. doi: 10.5072/zenodo.218443.
- [3] Федоренко О. І. Діагностика національно-патріотичної вихованості учнів 5–6 класів загальноосвітніх шкіл. *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету*. 2019. № 4. С. 156–169. doi: 10.31499/2307-4906.4.2019.200199.
- [4] Hilton C. E., Johnston L. H. Health psychology: It's not what you do, it's the way that you do it. *Health Psychology Open*. 2017. No. 4 (2). doi: 10.1177/2055102917714910.
- [5] Главінська О. Особистісна суверенність як передумова формування самоцінності в юнацькому віці. *Психологія: реальність і перспективи*. 2022. № 18. С. 65–72. doi: 10.35619/praprv.v1i18.289.
- [6] Калюга О. Ю. Тендерні особливості спілкування в юнацькому віці. *Актуальні проблеми психології в закладах освіти*. 2022. № 1. С. 136–141. doi: 10.31812/psychology.v1i.7581.
- [7] Кісельова А. В. Особливості конформної поведінки у юнацькому віці. *Актуальні проблеми психології в закладах освіти*. 2019. № 9. С. 243–248. doi: 10.31812/psychology.v9i0.3748.
- [8] Корніак О. Комунікативні засоби психологічного супроводу професійного самоздійснення викладача. *Psycholinguistics in a Modern World*. 2020. № 15. С. 132–136. (Серія «Психологія»). doi: 10.32840/1992-5786.
- [9] Ковальська Н. М., Богадьорова Л. М. Особливості ділового спілкування в освітньому середовищі: психолого-педагогічний аспект. *Педагогічний Альманах*. 2021. № 46. С. 132–139. (Серія «Психологія»). doi: 10.37915/pa.vi46.119.
- [10] Кремень В. Філософія Григорія Панни в контексті антропоцентризму. *Вісник Національної академії педагогічних наук України*. 2022. № 2. doi: 10.37472/v.naes.2022.4202.
- [11] Кудерміна О. І. Психологічні особливості професійного спілкування суб'єктів правоохоронної діяльності. *Проблеми сучасної психології*. 2011. № 12. С. 538–547. (Серія «Психологія»). doi: 10.32626/2227-6246.2011-12.%25p.
- [12] Lorenz H. Plato on the Soul. *The Oxford Handbook of Plato*. 2nd ed. / Edited by G. Fine. Oxford University Press, 2019. P. 505–529. doi: 10.1093/oxfordhb/9780190639730.013.22.
- [13] Магдисьок Л., Притка І. Психологічні особливості прояву самотності у юнацькому віці. *Психологія: реальність і перспективи*. 2020. № 14. С. 136–143. doi: 10.35619/prap_rv.vi14.162.
- [14] Охременко К. Специфіка виховного процесу в аспекті здоров'я-збереження. *Специфіка навчально-виховного процесу в аспекті охорони здоров'я*: матеріали Міжнар. наук. практ. конф. (Харків, 18–19 трав. 2023 р.). Харків, 2023. С. 305–307.
- [15] Omelchenko M. S. The problem of formation of professional consciousness of the individual at the stage of professional choice. *Psychological Journal*. 2019. No. 5 (10). P. 131–142. doi: 10.31108/1.2019.5.10.
- [16] Omelchenko T. Experimental study of personal self-development of future practical psychologists. *Psychological Prospects Journal*. 2019. No. 34. P. 194–205. doi: 10.29038/2227-1376-2019-34-194-205.

- [17] Остапчук М. В. Вибір механізмів психічного захисту у юнацькому та зрілому віці. *Актуальні проблеми психології в закладах освіти*. 2022. № 2. С.108–113. doi: 10.31812/psychology.v2i.7518.
- [18] Романів Л. В., Пішак О. В. Нові підходи до формування мотивації здоров'я збереження студентської молоді. *Грааль науки*. 2021. № 10. С. 426–430. (Серія «Педагогіка»). doi: 10.36074/grail-of-science.19.11.2021.104.
- [19] Шевченко А. Зв'язок соціальної бажаності та ціннісних орієнтацій у юнацькому віці. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. 2019. № 3 (50). Т. 2. С. 146–157. doi: 10.33216/2219-2654-2019-50-3-2-146-157.
- [20] Залановська Л. І. Психолого-педагогічні аспекти формування толерантності до праці в інклюзивна освіта. *Психологія особистості*. 2019. № 3. С. 180–193. (Серія «Психологія»). doi: 10.31108/1.2019.3.23.12.
-

Increasing the Student's Personal Status Through Motivation to Maintain Health

TYSHCHENKO Olena

PhD in Pedagogy,

Associate Professor of the Department of Legal Psychology of the National Academy of Internal Affairs

Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4715-7235>

Abstract. The article highlights the concept of motivation to self-preservation of students' psychophysical health. Increasing the "personal status" of the student in the pedagogical process as a purposeful psychological and pedagogical influence aimed at the development of personal qualities of young people, which aims to form the ability for personal self-realization through motivation to preserve health. The purpose of our research is the theoretical substantiation of psychological and pedagogical concepts of motivation to maintain health and, because of this, increase the personal status of the student. The methodological basis of the article is general psychological and pedagogical provisions about the essence and development of personality in the process of life, theoretical provisions of the essence of the regularity of personality development, the principle of a systemic approach. The effective activity of a person is possible only through the understanding of his motivation, the path of cognitive research, the application of worldview principles to spiritual creativity and practice. The methodology of increasing the student's personal status through motivation to preserve health is related to the theoretical understanding of learning by a young person. The scientific novelty of the article lies in highlighting the impact of modern education, training on student motivation, interest in self-preservation of health and, through motivation, increasing personal status. Technologies for the formation of a student's personal status through motivation to maintain health. Conclusions. Increasing the student's personal status through motivation to preserve health contributes to the socialization of a person in the process of interpersonal interaction. A positively motivated person with high authority contributes to the development of Ukraine with his achievements.

Keywords: motivation; interest; pedagogical process; status; health; socialization; social experience; self-education.

DOI: 10.33270/03243401.93
УДК 159.98

Психологічні особливості правоохоронної діяльності під час російської воєнної інтервенції

БОГУСЛАВСЬКА Вікторія*

аспірантка кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ м. Київ, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-7142-0690>

Анотація. Метою статті є аналіз психологічних особливостей професійної діяльності поліцейських в умовах воєнного стану. Акцентовано на висвітленні можливих психологічних наслідків виконання посадових обов'язків під час російської воєнної інтервенції, що можуть бути прирівняні до професійної діяльності під час воєнного протистояння. Актуальність досліджуваної проблематики зумовлена поточною складною військово-політичною обстановкою в нашій державі, що поєднується з необхідністю забезпечення високої продуктивності та якості діяльності правоохоронної системи. Застосовано такі методи дослідження, як аналіз, синтез, порівняння, систематизація, узагальнення інформації з наукових джерел. З-поміж основних результатів проведеного теоретичного дослідження виокремлено такі: 1) сформульовано авторське визначення професійної діяльності; 2) визначено сукупність характеристик правоохоронної діяльності в мирний час і в період воєнного стану; 3) виокремлено психологічні наслідки правоохоронної діяльності в напружених умовах ворожої воєнної інтервенції. Будь-яку професійну діяльність визначено як різновид кваліфікованої та затребуваної в суспільстві діяльності, що потребує відповідної підготовки, а також супроводжується інтенсивним напруженням фізичних і розумових сил у процесі виконання, дає змогу реалізувати знання, уміння, навички та здібності працівника, є джерелом його морального та матеріального добробуту. Встановлено, що професійна діяльність правоохоронця вирізняється високим ступенем соціальної відповідальності, консервативністю ціннісних орієнтацій, жорсткою регламентацією умов її здійснення, входженням працівника в уже сформовану організаційну структуру, у межах якої він має підпорядковуватися вже формалізованим нормам і правилам діяльності, дотримуватися вимог законодавства. Визначено, що правоохоронна діяльність як у мирний, так і у воєнний час завжди пов'язана з ризиком для життя та здоров'я. Однак у воєнний час їй притаманні вищий рівень стресогенності, значний потенціал психологічної травматизації, що негативно позначається на перебігу пізнавальних психічних процесів і загальному психоемоційному стані працівника. Тривала робота в таких умовах може призвести до трансформації особистості правоохоронця. Практична цінність здійсненого дослідження полягає в можливості розроблення дієвих заходів психологічної допомоги для поліцейських, а також визначення індивідуально-психологічних рис, що мають бути сформовані в поліціантів для ефективного виконання посадових обов'язків в умовах воєнного стану.

Ключові слова: правоохоронна діяльність; особистісний ресурс; стресостійкість; психологічна готовність; екстремальні умови; воєнний стан.

Історія статті:

Отримано: 05.02.2024
Переглянуто: 08.03.2024
Прийнято: 04.04.2024

Рекомендоване посилання:

Богуславська В. Психологічні особливості правоохоронної діяльності під час російської воєнної інтервенції. *Юридична психологія*. 2024. № 1 (34). С. 93–100. doi: 10.33270/03243401.93.

*Відповідальний автор

Вступ

Умови воєнного стану спричинили виникнення нової реальності, яку можна схарактеризувати термінами непересічного ризику та загрози для життя і здоров'я громадян. Очевидно, що активні воєнні дії та їх руйнівні наслідки примушують страждати як цивільних людей, так і працівників силових структур, що продовжують виконувати свій професійний обов'язок за надскладних обставин.

Успішне виконання поліцейськими професійних обов'язків в умовах воєнного часу залежить від наявного в них психофізіологічного й особистісного потенціалу, зокрема емоційної стійкості та витривалості. Тому в екстремальних умовах нашого сьогодення увага науковців зосереджена на суто психологічних ресурсах, які забезпечують можливість швидкого відновлення оптимального функціонального стану й когнітивного функціонування після перебування в умовах безпосередньої загрози життю та здоров'ю, можливість зберігати самовладання та керованість поведінки в екстремальній ситуації, що є значущими психологічними чинниками професійної ефективності правоохоронців. Важливим є всебічний аналіз психологічних наслідків виконання професійних обов'язків в умовах ворожої воєнної інтервенції. Очевидним є те, що робота поліцейських після початку російського вторгнення значно ускладнилася, тож необхідним є формування в них специфічних професійних навичок, залучення більшої кількості психологічних особистісних ресурсів.

Перебування людини в умовах перманентної загрози призводить до розвитку психогенних розладів, що характеризуються гостротою та інтенсивністю перебігу: посттравматичні стресові розлади, панічні атаки, яскраво виражені реакції горя та відчаю, психосоматичні розлади, тривожно-фобічні й депресивні стани тощо (Dziuba, 2012; Kalischuk, 2022; Kuchmanych, & Moroz, 2017; Maksym, & Riabovol, 2022). Глибоке розуміння психологічних наслідків правоохоронної діяльності в екстремальних умовах військового протистояння дасть змогу розробити систему дієвих заходів психологічного супроводу, підтримки та реабілітації поліцейських.

Огляд літератури

Психологічні аспекти правоохоронної діяльності висвітлено в працях зарубіжних і вітчизняних науковців. Зокрема, досліджували психологічні характеристики, а також загальні психологічні детермінанти, складові та механізми діяльності працівників національної поліції (Aleksandrov, 2016; Androsiuk, 2019; Green, & Gates, 2014; Shafer, 1997), інтегральні професійно-психологічні якості поліцейських (Androsiuk, 2019; Tsilmak, & Lefterov, 2020), воєнний стан як чинник особистісних трансформацій поліцейських (Budanova,

2023), особливості впливу умов правоохоронної діяльності на емоційну сферу поліцейських (Halych, 2021), психологічні аспекти й де термінанти індивідуального стилю діяльності поліцейських (Yevtushenko, 2019), шляхи забезпечення психологічного та професійного здоров'я правоохоронців (Zhdanova, 2015), юридичні аспекти діяльності органів правопорядку в мирний час та під час воєнного стану (Kovaliv, & Ivakha, 2015; Turbal, & Shpytalenko, 2022; Pagon, Virjent-Novak, Djuric, & Lobnikar, 1996; Foster, & Bailey, 2010; Greene, 2014), психологічні складові стресостійкості поліцейських як важливої детермінанти їх професійної ефективності (Kohut, 2019), вплив екстремальних умов здійснення професійної діяльності в силових структурах на психоемоційний стан суб'єктів праці (Afanasieva, 2018; Lazorenko, 2013), психологічні чинники загибелі та поранень правоохоронців (Lefterov, & Timchenko, 2002), психологічну готовність правоохоронців до службової діяльності та психологічні аспекти їх підготовки до неї (Penkova, 2015; Bryant, Cockcroft, Tong, & Wood, 2014; Ryan, 1994). Р. Мурті, Р. Лакшмінараяна (2006), а також висвітлено наслідки війни для психічного здоров'я.

Необхідно зауважити, що в процесі суспільно-історичного розвитку людство опанувало значну кількість різновидів діяльності, а кінцевою метою окремих із них не завжди є створення певного продукту. Прикладом є правоохоронна діяльність, що не передбачає створення певного матеріального або духовного продукту. У ширшому контексті розуміння правоохоронної діяльності можна висвітлити через елементи створення духовного продукту у вигляді, наприклад, законодавчої бази правоохоронної діяльності, документально викладених і зафіксованих алгоритмів роботи на різних посадах, пов'язаних з правоохоронною діяльністю. Однак на виконавчому рівні кінцевим продуктом правоохоронної діяльності є недопущення та розкриття злочинів, захист громадян забезпечення законності й порядку функціонування держави, що не можна вважати певним продуктом. Тому варто запропонувати ширше визначення професійної діяльності, яку можна тлумачити як будь-який вид кваліфікованої та затребуваної в суспільстві діяльності, що передбачає відповідну підготовку з боку її виконавця, інтенсивного напруження фізичних і розумових сил, дає змогу цілком реалізувати знання, уміння, навички та здібності працівника, а також є умовою його морального й матеріального добробуту.

О. Бондаренко (2020) зазначає, що професійна діяльність працівника силових структур є складним системним утворенням, у якому представлено кілька самостійних видів діяльності, що мають низку спільних рис. Усі вони соціально організовані й стандартизовані. На думку Ю. Медвідь (2018), це означає, що для кожного окремого працівника силового органу залучення

до цього виду діяльності завжди пов'язано з входженням в уже сформовану організаційну структуру, у межах якої він має дотримуватися вже формалізованих норм і правил діяльності.

Професійна діяльність працівника правоохоронних органів характеризується високим ступенем соціальної відповідальності, консервативністю ціннісних орієнтацій, жорсткою регламентацією умов її здійснення. У такому професійному середовищі підвищується роль соціально зумовлених характеристик та умов діяльності (Bondarenko, 2020). З цього випливає, що опанування професії поліцейського – це не тільки вміння ефективно виконувати посадові обов'язки, а й прийняття ним відповідного способу життя, способу мислення, системи норм і цінностей.

Зарубіжні психологи виокремили низку специфічних психологічних особливостей професійної діяльності працівників правоохоронних органів (Bryant, Cockcroft, Tong, & Wood, 2014):

1. Нагальний ризик для життя і здоров'я правоохоронців та інших людей.

2. Правове регулювання діяльності – правоохоронці повинні діяти в суворій відповідності нормативно-правовим документам. Будь-яке неналежне виконання або невиконання посадових обов'язків є порушенням законодавства. Тому відповідальність є однією з найважливіших професійних рис.

3. Постійне спілкування з людьми різного віку, різних професій, статусу й посад у процесі профілактичних, слідчих, оперативно-розшукових заходів – правоохоронці повинні мати психологічні знання, зокрема, знати психологічні основи спілкування, бути комунікабельними, емоційно стійкими, а також уміти слухати й висловлювати власні думки.

4. Наявність авторитету – правоохоронці мають право за нагальної необхідності вторгтися в приватне життя інших людей, проникати в їх житло, дізнаватися інформацію, яку часто приховують від довоколишніх, обмежувати в певних випадках свободу громадян. Звідси й вимога – законно користуватися наданою владою, мати морально-психологічну стійкість.

5. Переважно пізнавально-розумовий характер професійної діяльності – доводиться вибудовувати різні варіанти роботи та взаємодії, планувати оперативну й службову діяльність і роботу загалом, організувати їх виконання відповідно до розроблених схем, алгоритмів та рішень.

6. Перевантаження в роботі і брак часу – ненормований робочий день, необхідність дотримання процедурних та інших термінів, оформлення значної кількості документів, розгляд звернень громадян, вирішення конфліктних ситуацій, вплив різних стресорів, прями зіткнення з виявами людського горя, значні фізичні і психічні навантаження – під впливом цього працівник

постійно перебуває в напруженому стані, що вимагає від нього наявності такої риси, як стресостійкість.

7. Стрімка протидія зацікавлених осіб у процесі розслідування та розкриття злочинів – необхідність попередження та подолання цієї протидії спричиняє хронічний стрес, вимагає постійних емоційних і вольових зусиль, розумових навантажень.

Матеріали та методи

Мета статті полягає в тому, щоб схарактеризувати специфіку професійної діяльності поліцейських в умовах воєнного стану, спричиненого російською воєнною інтервенцією. Для її реалізації здійснено всебічний теоретичний аналіз останніх публікацій та досліджень, що стосуються відповідної наукової проблематики. З метою досягнення поставленої мети використовували такі методи дослідження: 1) аналіз наукової джерельної бази, у якій висвітлено проблематику професійної діяльності в екстремальних і стресогенних умовах; 2) порівняння сукупності характеристик правоохоронної діяльності в різних умовах; 3) ґрунтовний синтез індикаторів психоемоційного напруження під час виконання професійних обов'язків; 4) узагальнення масиву емпіричних даних, отриманого різними дослідниками за результатами вивчення відповідної наукової проблематики. Отже, у процесі наукової розвідки було використано комплекс теоретичних методів дослідження: аналіз, синтез, порівняння, систематизація та узагальнення інформації з наукових джерел.

Теоретико-методологічну основу дослідження формують: уявлення про психологічний базис і забезпечення професійної діяльності, особливості функціонування психічного апарату людини під час виконання професійних обов'язків (І. Бех, С. Максименко, Х. Мизел, К. Чарнецькі); уявлення про основи побудови суб'єктивної моделі реальності в умовах воєнного часу (С. Каліщук, 2022); концепція психотравматичної події та психологічної травми (Е. Вілінг, Л. Дваньєн, Н. Лозинська, Е. Морган, М. Мюллер, Т. Рябовол, О. Туриніна, Дж. Хаббард тощо); моделі виникнення емоційних розладів (Р. Лазарус, Л. Сокол, Л. Фестінгер, М. Фокс тощо).

Результати й обговорення

За результатами здійсненого аналізу можна стверджувати, що російська воєнна агресія деструктивно впливає на психоемоційний стан правоохоронців, що може знижувати результативність їх професійної діяльності. Необхідно зазначити, що оскільки правоохоронна діяльність навіть у мирний час завжди пов'язана з ризиком для життя та здоров'я, характеризується високим ступенем стресогенності, значним потенціалом психологічної травматизації, її реалізація в умовах

воєнного часу загострює та значно посилює ці її феноменологічні характеристики. Зокрема, М. Буданова (2023) зазначає, що воєнні дії негативно позначаються на життєдіяльності та професійному просторі правоохоронців, призводять до деструктивних змін його особистісних властивостей, видозмінює звичні форми та способи поведінки, позначається на характері соціальної взаємодії.

Професійна діяльність поліцейських в умовах широкомасштабного російського вторгнення є діяльністю в особливих умовах і такою, що виходить за межі звичайних умов праці (Kovaliv, & Ivakha, 2015). Працівники правоохоронних органів вимушені пристосовуватися до таких соціально-економічних і політичних умов, як зростання соціального напруження в суспільстві, висока ймовірність виявів екстремізму та навіть тероризму, ускладнення криміногенної обстановки в країні. Зрештою це призводить до істотного збільшення кількості помилок у професійній діяльності, фактів порушення правоохоронцями закону та службової дисципліни. Водночас наявність безпосередньої загрози національній безпеці, зумовленій воєнною інтервенцією чужої країни посилює патріотичні почуття та відповідальність поліціантів, що позитивно позначається на результативності оперативно-слідчої діяльності, сприяє зниженню рівня корупції (Turbal, & Shpytalenko, 2022).

Діяльність правоохоронців під час воєнного стану здійснюється в посиленому режимі, що зумовлено необхідністю забезпечення діяльності блокпостів, активізацією роботи щодо перевірки документів і транспортних засобів, проведення заходів з евакуації населення, проведення пошукової та розслідувальної роботи, спрямованої на боротьбу з диверсантами, а також протидії мародерству (Kovaliv, & Ivakha, 2015; Turbal, & Shpytalenko, 2022).

Н. Пенькова (2015) виокремлює загальні психологічні особливості професійної діяльності в силових структурах в умовах воєнного часу:

- вагома суспільно-політична значущість службово-бойових завдань, які виконують працівники силових структур;

- постійна необхідність володіння суспільно-політичною, службово-бойовою, оперативною обстановкою в регіоні зіткнення та країні загалом, постійна аналітична робота;

- високий рівень колективної та особистої відповідальності за успішне виконання службово-бойових завдань;

- раптовість, новизна, незвичайність службово-бойової обстановки;

- значні психологічні складнощі та ризик на шляху реалізації службово-бойових завдань;

- висока ціна помилок та їхніх наслідків під час виконання службово-бойових завдань;

- психологічна готовність особового складу до негайного застосування спеціальних засобів,

- зброї за призначенням у разі ускладнення обстановки;

- ризик, реальна загроза психологічній безпеці, життю і здоров'ю працівників та їх родинам з боку злочинців, злочинних груп і сил, що протидіють;

- перешкоди та природні особливості (шум, спека або холод, темрява тощо), дефіцит часу, висока інтенсивність навантажень, інтенсивна дія чинників, які травмують психіку;

- тривале очікування можливих раптових ускладнень службово-бойової обстановки, що потребує постійної пильності та психологічної готовності;

- одноманітність і монотонність психологічних подразників протягом тривалого часу виконання службово-бойових завдань;

- напруженість відносин із противником, активна протидія під час бойових зіткнень;

- необхідність попередження, розкриття злочинів, учинених противником;

- порушення фізіологічного ритму функціонування психіки військовослужбовців, що зумовлено специфікою виконання службово-бойових завдань.

Професійну діяльність правоохоронців можна ототожнити з професійною діяльністю в екстремальних умовах. Н. Афанасьева (2018) зазначає, що діяльності в екстремальних умовах притаманні висока складність, специфічні комунікативні зв'язки та структура, інтенсивна дія зовнішніх і внутрішніх стрес-чинників, а також специфічні функціональні стани людини, які можуть спричиняти деструктивні зміни у психіці. Ця дослідниця виокремлює низку характеристик професійної діяльності в екстремальних умовах: 1) активність – зумовлена внутрішніми установками професіонала; 2) ступінь підготовленості до діяльності – визначається рівнем професійної підготовки поліцейського; 3) тривалість – вплив чинників екстремальних умов діяльності, що є доволі тривалими; 4) усвідомленість і контроль поведінки; 5) планомірність – виникнення екстремальних ситуацій та екстремальних чинників є очікуваними; 6) пригнічення інстинкту самозбереження – фахівець керується максимальним виконанням професійних обов'язків, навіть якщо це може вартувати йому життя.

О. Лазоренко (2013) виокремив такі категорії факторів екстремальності: брак необхідних даних для прийняття рішення; реальна чи ймовірна загроза для життя та здоров'я; дефіцит часу; неясність обстановки; фізичне і психічне перенавантаження; кризи; динамічні зміни в ситуації; конфлікти; небезпеки; стреси з вагомою втратою сил; раптовий перехід від монотонної діяльності до динамічної; значне підвищення вимог до суб'єкта діяльності. Дослідник зазначає, що більшість цих факторів одночасно впливають на працівника. Поліцейські постійно зазнають впливу фактору ризику та часто змушені виконувати професійні обов'язки в умовах

недостатньої поінформованості, дефіциту часу та високої відповідальності за результати своєї праці.

Вплив на працівників екстремальних чинників, зумовлюючи підвищений рівень професійного стресу, призводить до широкого спектру психологічних наслідків, серед яких виокремлюють первинні, вторинні і третинні наслідки. Первинні наслідки є різноманітні дисфоричні психоемоційні стани, зокрема емоційний стрес, стан втоми і перевтоми, гострі стресові розлади, психоневротичні реакції тощо. Яскравість їх вираженості залежить від індивідуально-психологічних особливостей поліцейських, зокрема від їх емоційної стабільності, стресостійкості, навичок емоційної саморегуляції.

Вторинні наслідки виникають як наслідок неадекватних або неуспішних спроб подолання дезадаптивних станів, а також несвоечасності або відсутності якісних й ефективних психокорекційних заходів, недостатньої психологічної підтримки з боку референтного соціального оточення (сім'я, колеги, близькі друзі). Серед вторинних наслідків виокремлюють: зловживання алкоголем або іншими психоактивними речовинами, зниження працездатності, хронічні депресивні стани, синдром емоційного вигорання та професійної деформації, посттравматичні стресові розлади, підвищену агресивність й аутоагресивну поведінку (Afanasieva, 2018; Volnova, 2017).

Третинні наслідки поєднують комплекс соціально-психологічних (зокрема сімейних) та організаційних явищ, що відображають загальне зниження якості й ефективності функціонування

працівника (Афанасьева, 2018). Ідеться про передчасне звільнення зі служби, дисциплінарні порушення, сімейні проблеми, соціальну апатію та песимізм, зниження рівня задоволеності службою, підвищену конфліктність, а також підвищену ймовірність саморуйнівної поведінки.

Висновки

На підставі характеристики особливостей діяльності працівників поліції в умовах воєнного стану, зокрема актуальних завдань і змісту діяльності, доходимо висновку, що вона кардинально відрізняється від правоохоронної діяльності в мирний час і пов'язана зі значною кількістю небезпек, що дає змогу кваліфікувати її як діяльність в екстремальних умовах. Перебування правоохоронців в обстановці, максимально наближеній до бойової, має значущі психологічні наслідки, може призводити до виникнення посттравматичного стресового розладу. Водночас частина поліцейських знаходять у собі внутрішні ресурси для подолання таких негативних наслідків екстремального досвіду, іншим притаманні виражені вияви дезадаптації. Вочевидь, така відмінність зумовлена різними рівнями стресостійкості й особистісної готовності до ускладнених умов професійної діяльності.

Перспективи подальших досліджень можуть бути спрямовані на конкретизацію та побудову моделі індивідуально-психологічних характеристик і властивостей поліцейських, що надають можливість їм ефективно виконувати професійні обов'язки в умовах воєнного стану.

References

- [1] Afanasieva, N.Ye. (2018). *Psychology of consulting specialists of an extreme profile of activity* (Doctoral dissertation, Kyiv, Ukraine).
- [2] Aleksandrov, D.O. (2016). General psychological characteristics of the professional activity of a national police officer. *Legal psychology*, 1(18), 129-139. Retrieved from <https://psychped.naiu.kiev.ua/index.php/psychped/article/view/456>.
- [3] Androsiuk, V.H. (2019). Methodological foundation of professionography in the National Police of Ukraine in modern conditions. *Legal psychology*, 2(25), 16-22. doi: 10.33270/03192502.16.
- [4] Bondarenko, O.V. (2020). The essence, content, structure of professional readiness of future officers of the Armed Forces of Ukraine to ensure the educational process of military lyceums as a pedagogical problem. *Theory and methodology of professional education*, 23(1), 77-81. doi: 10.32843/2663-6085/2020/23-1.17.
- [5] Bryant, R., Cockcroft, T., Tong, S., & Wood, D. (2014). Police training and education; past, present and future. *Brown J. The Future of Policing* (pp. 383-397). Abingdon, UK: Routledge. doi: 10.4324/9780203435946.
- [6] Budanova, M. (2023). Martial law and possible transformations of the policeman's personality. *Legal psychology*, 1(32), 79-85. doi: 10.33270/03233201.79.
- [7] Dziuba, T.M. (2012). A psychotraumatic situation in a person's life: content, features, consequences. *Actual problems of psychology*, XII(15), II, 113-120. Retrieved from <http://appsychology.org.ua/data/jrn/v12/i15/ii/17.pdf>.
- [8] Foster, J., & Bailey, S. (2010). Joining forces: maximizing ways of making a difference in policing. *A Journal of Policy and Practice*, 4(2), 95-103. doi: 10.1093/police/paq007.

- [9] Green, T., & Gates, A. (2014). Understanding the process of professionalisation in the police organisation. *The Police Journal*, 87(2), 75-91. doi: 10.1350/pojo.2014.87.2.662.
- [10] Greene, J. (2014). New directions in policing: balancing prediction and meaning in police research. *Justice Quarterly*, 31(2), 193-228. doi: 10.1080/07418825.2013.840389.
- [11] Halych, M. (2021). Peculiarities of influence of conditions of professional activity of policemen on emotional sphere of personality. *Legal psychology*, 2(29), 44-52. doi: 10.33270/03212902.44.
- [12] Kalischuk, S. (2022). Basics of a realistic correlation of a psychologist-consultant with the world in conditions of war. *Scientific notes of TNU named after V. I. Vernadskyi*, 33(72), 2, 79-86. doi: 10.32838/2709-3093/2022.2/13.
- [13] Kohut, O.O. (2019). Structural analysis of psychological components of stress resistance of patrol policemen. *Donbas Legal Journal*, 2, 158-164. doi: 10.32366/2523-4269-2019-67-2-158-164.
- [14] Kovaliv, M.V., & Ivakha, V.O. (2015). Activities of internal affairs bodies under martial law. *Bulletin of the Lviv Polytechnic National University*, 813, 245-250. Retrieved from <http://science2016.lp.edu.ua/uk/visn-nac-univ-lviv-politeh-ser-urid-nauki-2016/diyalnist-organiv-vnutrishnih-sprav-v-umovah>.
- [15] Kuchmanyh, I.M., & Moroz, R.A. (2017). The psychological mechanism of the occurrence and functioning of the psychological trauma of the individual. *Problems of modern psychology*, 36, 146-159. doi: 10.32626/2227-6246.2017-36.%25p.
- [16] Lazorenko, O.V. (2013). Psychological analysis of extreme conditions of border service. *Problems of modern psychology*, 21, 305-315. doi: 10.32626/2227-6246.2013-21.%25p.
- [17] Lefterov, V.O., & Timchenko, O.V. (2002). *Psychological determinants of death and injuries of employees of internal affairs bodies*. Donetsk: DIVS MVS Ukrainy.
- [18] Maksym, O.V., & Riabovol, T.A. (2022). Primary psychological assistance to victims of war as prevention of further mental disorders. In *Modern directions of scientific research development: materials of the 12th International scientific and practical conference* (pp. 540-545). Retrieved from <https://lib.iitta.gov.ua/733334/1/Максим.pdf>.
- [19] Medvid, Yu.I. (2018). Determination of the nature and structure of readiness of future reserve officers for service combat activity. *Scientific Notes of the Department of Pedagogy of V.N. Karazin Kharkiv National University*, 43, 218-235.
- [20] Murthy, R.S., & Lakshminarayana, R. (2006). Mental health consequences of war: a brief review of research findings. *World psychiatry: official journal of the World Psychiatric Association (WPA)*, 5(1), 25-30. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/7025086_Mental_health_consequences_of_war_A_brief_review_of_research_findings.
- [21] Pagon, M., Virjent-Novak, B., Djuric, M., & Lobnikar, B. (1996). *Policing in Central and Eastern Europe: Comparing Firsthand Knowledge with Experience from the West*. Slovenia: College of Police and Security Studies. Retrieved from <https://www.ojp.gov/ncjrs/virtual-library/abstracts/policing-central-and-eastern-europe-comparing-firsthand-knowledge>.
- [22] Penkova, N.Ye. (2015). *Psychological readiness of servicemen of the National Guard of Ukraine for service-combat activities in the process of conducting an anti-terrorist operation* (Doctoral dissertation, Kharkiv, Ukraine).
- [23] Ryan, P.J. (1994). *The Future of Police Training*. Bramshill. National Police Training.
- [24] Shafer, K.H. (1997). High-Performance Policing for the 21st Century. *The Police Chief*, 2, 19. Retrieved from <https://www.ojp.gov/ncjrs/virtual-library/abstracts/high-performance-policing-21st-century>.
- [25] Tsilmak, O., & Lefterov, V. (2020). Discipline as an integral professional and psychological quality of a police officer. *Legal Psychology*, 26(1), 55-61. doi: 10.33270/03202601.55.
- [26] Turbal, A.Ye., & Shpytalenko, H.A. (2022). Peculiarities of the work of the National Police of Ukraine under martial law. In *The European choice of Ukraine, the country's development and national security in the realities of large-scale military aggression and global challenges of the 21st century: materials of the International science and practice conference* (pp. 211-213, vol. 2). S.V. Kivalov (Eds.). Odessa: Helvetyka. Retrieved from <http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/19657>.
- [27] Volnova, L.M. (2017). Prevention of psychological maladaptation of the wounded in the system of social and psychological rehabilitation of servicemen. *Actual problems of psychology*, XI(15), 76-84. Retrieved from <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/19065/volnova.dezadapt.ATO.PDF?sequence=1&isAllowed=y>.
- [28] Yevtushenko, V.I. (2019). The character in the structure is a determinant of the individual style of the policeman's activity. *Legal psychology*, 2(25), 100-108. doi: 10.33270/03192502.100.
- [29] Zhdanova, I.V. (2015). Professional health of law enforcement officers as a subject of psychological research. *Law and security*, 4(59), 150-155. Retrieved from <https://univd.edu.ua/science-issue/issue/3896>.

Список використаних джерел

- [1] Афанасьєва Н. Є. Психологія консультування фахівців екстремального профілю діяльності : дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.01. Київ, 2018. 380 с.
- [2] Александров Д. О. Загальна психологічна характеристика професійної діяльності працівника національної поліції. *Юридична психологія*. 2016. № 1 (18). С. 129–139. URL: <https://psychped.naiu.kiev.ua/index.php/psychped/article/view/456>.
- [3] Андросюк В. Г. Методологічне підґрунтя професіографії в Національній поліції України в сучасних умовах. *Юридична психологія*. 2019. № 2 (25). С. 16–22. doi: 10.33270/03192502.16.
- [4] Бондаренко О. В. Сутність, зміст, структура професійної готовності майбутніх офіцерів Збройних Сил України для забезпечення освітнього процесу військових ліцеїв як педагогічна проблема. *Теорія і методика професійної освіти*. 2020. Вип. 23. Т. 1. С. 77–81. doi: 10.32843/2663-6085/2020/23-1.17.
- [5] Bryant R., Cockcroft T., Tong S., Wood D. Police training and education; past, present and future. *Brown J. The Future of Policing*. Abingdon, UK : Routledge, 2014. P. 383–397. doi: 10.4324/9780203435946.
- [6] Буданова М. Воєнний стан і можливі трансформації особистості поліцейського. *Юридична психологія*. 2023. № 1 (32). С. 79–85. doi: 10.33270/03233201.79.
- [7] Дзюба Т. М. Психотравмуюча ситуація в життєдіяльності людини: зміст, особливості, наслідки. *Актуальні проблеми психології*. Т. XII. Вип. 15. Ч. II. С. 113–120. URL: <http://appsychology.org.ua/data/jrn/v12/i15/ii/17.pdf>.
- [8] Foster J., Bailey S. Joining forces: maximizing ways of making a difference in policing. *Policing: A Journal of Policy and Practice*. 2010. No. 4 (2). P. 95–103. doi: 10.1093/polic/paq007.
- [9] Green T., Gates A. Understanding the process of professionalisation in the police organisation. *The Police Journal*. 2014. No. 87 (2). P. 75–91. doi: 10.1350/pojo.2014.87.2.662.
- [10] Greene J. New directions in policing: balancing prediction and meaning in police research. *Justice Quarterly*. 2014. No. 31 (2). P. 193–228. doi: 10.1080/07418825.2013.840389.
- [11] Галич М. Особливості впливу умов професійної діяльності поліцейських на емоційну сферу особистості. *Юридична психологія*. 2021. № 2 (29). С. 44–52. doi: 10.33270/03212902.44.
- [12] Каліщук С. Базиси реалістичного співвіднесення психолога-консультанта із світом в умовах війни. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського*. 2022. Т. 33 (72). № 2. С. 79–86. (Серія «Психологія»). doi: 10.32838/2709-3093/2022.2/13.
- [13] Когут О. О. Структурний аналіз психологічних складових стресостійкості патрульних поліцейських. *Правовий часопис Донбасу*. 2019. № 2. С. 158–164. doi: 10.32366/2523-4269-2019-67-2-158-164.
- [14] Ковалів М. В. Іваха В. О. Діяльність органів внутрішніх справ в умовах воєнного стану. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2015. № 813. С. 245–250. (Серія «Юридичні науки»). URL: <http://science2016.lp.edu.ua/uk/visn-nac-univ-lviv-politeh-ser-urid-nauki-2016/diyalnist-organiv-vnutrishnih-sprav-v-umovah>.
- [15] Кучманіч І. М., Мороз Р. А. Психологічний механізм виникнення та функціонування психологічної травми особистості. *Проблеми сучасної психології*. 2017. Вип. 36. С. 146–159. doi: 10.32626/2227-6246.2017-36.%25p.
- [16] Лазоренко О. В. Психологічний аналіз екстремальних умов несення прикордонної служби. *Проблеми сучасної психології*. 2013. Вип. 21. С. 305–315. doi: 10.32626/2227-6246.2013-21.%25p.
- [17] Лефтеров В. О., Тімченко О. В. Психологічні детермінанти загибелі та поранень працівників органів внутрішніх справ : монографія. Донецьк : ДІВС МВС України, 2002. 324 с.
- [18] Максим О. В., Рябовол Т. А. Primary psychological assistance to victims of war as prevention of further mental disorders. *Modern directions of scientific research development : materials of the 12th International scientific and practical conference (May 18–20, 2022)*. P. 540–545. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/733334/1/Максим.pdf>.
- [19] Медвідь Ю. І. Визначення сутності і структури готовності майбутніх офіцерів запасу до службово-бойової діяльності. *Наукові записки кафедри педагогіки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. 2018. Вип. 43. С. 218–235.
- [20] Murthy R. S., Lakshminarayana R. Mental health consequences of war: a brief review of research findings. *World psychiatry: official journal of the World Psychiatric Association (WPA)*. 2006. Vol. 5 (1). P. 25–30. URL: https://www.researchgate.net/publication/7025086_Mental_health_consequences_of_war_A_brief_review_of_research_findings.
- [21] Pagon M., Virjent-Novak B., Djuric M., Lobnikar B. Policing in Central and Eastern Europe: Comparing Firsthand Knowledge with Experience from the West. Slovenia : College of Police and Security Studies, 1996. 365 p. URL: <https://www.ojp.gov/ncjrs/virtual-library/abstracts/policing-central-and-eastern-europe-comparing-firsthand-knowledge>.
- [22] Пенькова Н. Є. Психологічна готовність військовослужбовців національної гвардії України до службово-бойової діяльності у процесі проведення антитерористичної операції : дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2015. 197 с.
- [23] Ryan P. J. The Future of Police Training. Bramshill. National Police Training, 1994. 223 p.

- [24] Shafer K. H. High-Performance Policing for the 21st Century. *The Police Chief*. 1997. No. 2. P. 19. URL: <https://www.ojp.gov/ncjrs/virtual-library/abstracts/high-performance-policing-21st-century>.
- [25] Цільмак О., Лефтеров В. Дисциплінованість як інтегральна професійно-психологічна якість поліцейського. *Юридична психологія*. 2020. Т. 26. № 1. С. 55–61. doi: 10.33270/03202601.55.
- [26] Турбал А. Є., Шпиталенко Г. А. Особливості роботи Національної поліції України в умовах воєнного стану. *Європейський вибір України, розвиток країни та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI століття (до 25-річчя Національного університету «Одеська юридична академія» та 175-річчя Одеської школи права)*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 17 черв. 2022 р.) / за заг. ред. С. В. Ківалова. Одеса: Гельветика, 2022. Т. 2. С. 211–213. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/19657>.
- [27] Вольнова Л. М. Попередження психологічної дезадаптації поранених у системі соціально-психологічної реабілітації військовослужбовців. *Актуальні проблеми психології*. 2017. Т. XI. Вип. 15. С. 76–84. URL: <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/19065/volnova.dezadapt.ATO.PDF?sequence=1&isAllowed=y>.
- [28] Євтушенко В. І. Характер у структурі детермінант індивідуального стилю діяльності поліцейського. *Юридична психологія*. 2019. № 2 (25). С. 100–108. doi: 10.33270/03192502.100.
- [29] Жданова І. В. Професійне здоров'я правоохоронців як предмет психологічного дослідження. *Право і безпека*. 2015. № 4 (59). С. 150–155. URL: <https://univd.edu.ua/science-issue/issue/3896>.

Psychological Features of Law Enforcement during the Russian Military Intervention

BOHUSLAVSKA Viktoriia

Postgraduate Student of the Department of Legal Psychology of the National

Academy of Internal Affairs

Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-7142-0690>

Abstract. The aim of the article is to analyze the psychological characteristics of the professional activities of police officers in conditions of a state of war. The main focus is on highlighting possible psychological consequences of performing official duties during the Russian military intervention, which can be equated to professional activities during wartime. The relevance of the studied issue is due to the current complex military-political situation in our country, combined with the need to ensure high productivity and quality of the law enforcement system's activities. Research methods such as analysis, synthesis, comparison, systematization, and generalization of information from scientific sources were applied. The main results of the theoretical study are as follows: 1) the author's definition of professional activity has been formulated; 2) a set of characteristics of law enforcement activities in peacetime and wartime has been determined; 3) psychological consequences of law enforcement activities in the tense conditions of enemy military intervention have been identified. Any professional activity is defined as a type of qualified and socially demanded activity that requires appropriate training and is accompanied by intense physical and mental exertion in the process of execution. It allows the realization of the employee's knowledge, skills, abilities, and serves as a source of their moral and material well-being. It is established that the professional activity of a law enforcement officer is characterized by a high degree of social responsibility, conservatism of value orientations, strict regulation of the conditions of its implementation, the employee's integration into an already formed organizational structure, within which they must adhere to formalized norms and rules of activity, and comply with legal requirements. It is determined that law enforcement activity itself, both in peacetime and in wartime, is always associated with the risk to life and health. However, during wartime, it is characterized by a higher level of stress, a significant potential for psychological trauma, which negatively affects the course of cognitive mental processes and the overall psycho-emotional state of the employee. As a result, prolonged work in such conditions can lead to the transformation of the personality of a law enforcement officer. The practical value of the conducted research lies in the possibility of developing effective measures of psychological support for police officers, as well as determining the individual psychological traits that should be formed in police officers for the effective performance of official duties in conditions of a state of war.

Keywords: law enforcement activity; personal resource; stress resistance; psychological readiness; extreme conditions; state of war.

DOI: 10.33270/03243401.101
УДК 343.98

Особливості проведення допиту свідків і потерпілих під час розслідування порушення законів та звичаїв війни

ЖОВТЮК Олександр*

заступник директора з виховної роботи Київського ліцею безпекового спрямування та національно-патріотичного виховання Національної академії внутрішніх справ м. Київ, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5734-8356>

Анотація. Одним із головних завдань нашої держави є відсіч збройної агресії Російської Федерації, поновлення порушених прав і свобод українських громадян, забезпечення принципу невідворотності відповідальності винних у вчиненні воєнних злочинів в Україні. За цих обставин постає необхідність досудового розслідування воєнного злочину за ст. 438 Кримінального кодексу України «Порушення законів та звичаїв війни» та проведення важливої слідчої (розшукової) дій – допиту свідків і потерпілих у кримінальному провадженні. Метою статті є дослідження тактичних і психологічних особливостей проведення допиту свідків та потерпілих під час розслідування порушення законів і звичаїв війни. З метою її досягнення виконано такі завдання: висвітлено тлумачення допиту на сучасному етапі розвитку законодавства, науки і практики; схарактеризовано розслідування порушення законів та звичаїв війни; сформовано тактичні й психологічні особливості проведення допиту свідків і потерпілих під час розслідування порушення законів та звичаїв війни. Для виконання поставлених завдань, окрім філософських методів і методів формальної логіки (аналіз, синтез, дедукція, індукція), було використано спеціально-правові методи (порівняльно-правовий, системно-структурний) та метод системного аналізу. Для судового розгляду порушення законів і звичаїв війни, зокрема як для судів України, так і Міжнародного кримінального суду, основним завданням є встановлення причиново-наслідкового зв'язку між винними діями країни-агресора та наслідками, які були спричинені протиправними діями. З огляду на ці особливості, необхідною є ретельна робота з доказовою базою, зокрема документування та розслідування воєнних злочинів, відповідно до міжнародних стандартів, що реалізується шляхом проведення допитів свідків і потерпілих у кримінальних провадженнях за ст. 438 Кримінального кодексу України. Доведено, що тактичні та психологічні особливості проведення допиту свідків і потерпілих під час розслідування порушення законів та звичаїв війни мають враховувати індивідуальні риси допитуваних осіб.

Ключові слова: права людини; міжнародний злочин; кримінальне провадження; слідча (розшукова) дія; криміналістичне забезпечення; воєнний стан.

Історія статті:

Отримано: 31.01.2024
Переглянуто: 26.02.2024
Прийнято: 25.03.2024

Рекомендоване посилання:

Жовтук О. Особливості проведення допиту свідків і потерпілих під час розслідування порушення законів та звичаїв війни. *Юридична психологія*. 2024. № 1 (34). С. 101–109. doi: 10.33270/03243401.101.

* Відповідальний автор

Вступ

В умовах відсічі збройній агресії РФ та з метою поновлення порушених прав і свобод українських громадян, а також забезпечення принципу невідворотності відповідальності винних осіб у вчиненні воєнних злочинів в Україні актуальною є необхідність криміналістичного забезпечення розслідування порушення законів і звичаїв війни (ст. 438 КК України), щоб задіяти всі національні й міжнародні правові механізми задля відновлення верховенства права та справедливості. Розслідування порушення законів і звичаїв війни – складний, трудомісткий процес, що вимагає від органів досудового розслідування, прокуратури, суду, експертних установ та інших кваліфікованих фахівців скоординувати свої зусилля і ресурси, щоб протистояти сучасним викликам.

І. В. Гловюк (2022) за результатами вивчення судової практики виокремлює типові серйозні порушення міжнародного гуманітарного права, спрямовані проти людей, які кваліфікують за ст. 438 КК України. Зокрема, це: навмисне вбивство, катування та нелюдське поводження; навмисне заподіяння тяжких страждань або серйозного каліцтва чи завдання шкоди здоров'ю людини; напад на осіб, які знаходяться під захистом міжнародного гуманітарного права; здійснення нападу невивірковим характером, коли відомо, що це стане причиною людських втрат серед цивільного населення і спричинить збиток цивільним об'єктам; напад на небезпечні установи і споруди, якщо відомо, що це спричинить надмірні втрати серед цивільного населення або значні збитки цивільним об'єктам; напад на місцевості, які не обороняють, і демілітаризовані зони; неправомірний напад на культурні цінності, які чітко розпізнають; проведення на людях медичних, біологічних або наукових експериментів; нелюдське поводження, яке супроводжують приниженням гідності людини, зокрема застосування практики апартеїду, геноциду та інших дій, які ґрунтуються на расовій дискримінації, тощо. Під час розслідування порушення законів і звичаїв війни слід дотримуватися вимог кримінального процесуального законодавства, а також стандартів розслідування кримінальних правопорушень. Зокрема, стандарти розслідування охоплюють таку важливу складову, як стандарти проведення слідчих (розшукових) дій.

Допит – це регламентована КПК України слідча (розшукова) дія, що полягає в одержанні компетентним суб'єктом (дознавачем, слідчим, детективом, прокурором, слідчим суддею, суддею) від свідка, потерпілого, підозрюваного, обвинуваченого показань про обставини, що мають значення для кримінального провадження. Підставою для проведення допиту є наявність достатніх даних про те, що певній особі відомі обставини, які мають значення для кримінального

провадження, та їх можна отримати шляхом проведення допиту.

Допит є важливою слідчою (розшуковою) дією, для проведення якої необхідне постійне запровадження нових підходів і методів вивчення та вдосконалення (Denysovskiy, & Rodenko, 2023).

Окреслена проблематика є предметом обговорення сучасних вчених, таких як М. А. Готвянська (2019), Г. Ю. Нікітіна-Дудікова (2020), О. М. Пасько, В. В. Groшко (2022), Ю. М. Черноус, С. О. Власенко (2022). Однак, дослідивши юридичну літературу, зокрема напрацювання в галузі криміналістики, кримінального та кримінального процесуального права, можемо констатувати брак досліджень щодо допиту свідків і потерпілих під час розслідування порушення законів та звичаїв війни.

Матеріали та методи

Метою статті є дослідження тактичних і психологічних особливостей проведення допиту свідків та потерпілих під час розслідування порушення законів і звичаїв війни. З метою детального висвітлення проблематики сформульовано завдання: окреслити тлумачення допиту на сучасному етапі розвитку законодавства, науки і практики; надати загальну характеристику розслідування порушення законів та звичаїв війни; сформулювати тактичні і психологічні особливості проведення допиту свідків та потерпілих під час розслідування порушення законів і звичаїв війни.

Для досягнення поставлених завдань, окрім філософських методів і методів формальної логіки (аналіз, синтез, дедукція, індукція), було використано спеціально-правові методи (порівняльно-правовий, системно-структурний) та метод системного аналізу.

Результати й обговорення

Передусім розглянемо тлумачення допиту на сучасному етапі розвитку законодавства, науки і практики.

М. А. Готвянська (2019) визначає допит як процесуальну дію, яку слід тлумачити як регламентований кримінально-процесуальними нормами інформаційно-психологічний процес взаємодії учасників допиту з метою отримання повної та неупередженої інформації про відомі допитуваному факти, що матимуть значення для встановлення істини в кримінальному провадженні.

Г. Ю. Нікітіна-Дудікова (2020) висвітлює поняття допиту як вербальну слідчу (розшукову) дію, що потребує врахування тактики його проведення, а саме: тактичних прийомів і криміналістичних рекомендацій, спрямованих на встановлення психологічного контакту й отримання необхідних відомостей від малолітнього потерпілого.

На думку Ю. М. Черноус та С. О. Власенка (2022), допит є вербальною слідчою (розшуковою)

дією, яка має першочергове значення в процесі досудового розслідування, оскільки дає змогу отримати доказову інформацію, проте потребує врахування тактичних і психологічних особливостей його проведення. Полягає в застосуванні тактичних прийомів та їх комбінацій, спрямованих на встановлення психологічного контакту й подолання протидії розслідуванню кримінальних правопорушень.

Можна констатувати, що допит на нинішньому етапі розвитку законодавства, науки і практики тлумачать як: слідчу (розшукову) дію, регламентовану КПК України; інформаційно-пізнавальний процес; практичну діяльність уповноважених КПК України, спрямовану на забезпечення доказування та досягнень кримінального провадження, що реалізують з урахуванням тактичних і психологічних особливостей.

Тож необхідними є наукові дослідження щодо забезпечення дотримання міжнародних стандартів як досудового розслідування та судового розгляду, так і дотримання прав та свобод людини під час кримінального провадження за фактами порушення законів і звичаїв війни.

Нагальною стає потреба в процесі розслідування порушення законів і звичаїв війни дотримуватися загальновідомих міжнародних стандартів. Повага до цих стандартів, дотримання принципів у галузі забезпечення прав людини й норм міжнародних документів, узгодження з вимогами національного законодавства є необхідною умовою повноправного членства України в Європейському Союзі та запорукою успішної побудови правової держави на основі покращення системи процесуальних гарантій, а також ефективного забезпечення прав людини та громадянина в кримінальному процесі.

Приведення такої слідчої (розшукової) дії, як допит, до вимог міжнародних стандартів (як у кримінальному процесуальному, так і криміналістичному тлумаченні) набуло особливого значення.

Слушно зазначає О. Л. Дульський (2023), що міжнародні стандарти криміналістичного забезпечення збирання доказів органами досудового розслідування виявляються у двох аспектах: 1) норми та принципи міжнародних правових актів і позиції міжнародних судових установ, які висвітлюють положення щодо забезпечення дотримання основоположних прав та свобод людини, так і недопущення їх порушення; 2) стандарти, прийняті міжнародною організацією зі стандартизації, які є рекомендаційними й доступними для широкого кола користувачів, – під час виявлення, витребування, отримання, закріплення, збереження у встановленому порядку криміналістично значущої інформації.

Міжнародні судові установи можуть розробляти стандарти криміналістичного забезпечення збирання доказів. Практика Європейського суду з прав людини як у кримінальному процесуальному,

так і криміналістичному аспектах є європейським стандартом криміналістичного забезпечення збирання доказів органами досудового розслідування. Такі органи зобов'язані дотримуватися практики Європейського суду з прав людини в кримінальному процесуальному аспекті, повинні враховувати його криміналістичні рекомендації. Рішення Міжнародного кримінального суду для нашої країни не мають форми загальнообов'язкових міжнародних стандартів кримінального процесуального спрямування, а щодо криміналістичного аспекту – їх може бути враховано під час збирання доказів органами досудового розслідування на рекомендаційній основі (Dulskyi, 2023).

Академік В. Ю. Шепітько (2023) зазначає про суттєві кроки для реалізації поставлених завдань. Офіс Генерального прокурора спільно з провідними національними експертами з міжнародного гуманітарного права розробив і представив методичні рекомендації «Стандарти розслідування воєнних злочинів. Загальна частина» (Pashkovskiy et al., 2023). Нині перед криміналістикою постають нові завдання, які пов'язані з розробленням наукових рекомендацій у документуванні, фіксації та доказуванні фактів учинення воєнних та інших злочинів міжнародного характеру, використанням можливостей цифрової криміналістики (Shepitko, 2023, p. 27-28).

Для судового розгляду порушення законів і звичаїв війни, зокрема як для судів України, так і Міжнародного кримінального суду, головним є встановлення причинно-наслідкового зв'язку між винними діями країни-агресора й наслідками, які були спричинені протиправними діями. З огляду на ці особливості, українською необхідною є робота з доказовою базою, зокрема документування та розслідування воєнних злочинів, з огляду на міжнародні стандарти доказування, що реалізують шляхом проведення допитів свідків і потерпілих у кримінальних провадженнях щодо порушення законів та звичаїв війни (ст. 438 КК України¹). Ефективне розслідування та судовий розгляд справ про міжнародні злочини Міжнародним кримінальним судом потребує криміналістичного забезпечення, застосування криміналістичних засобів, методів, прийомів із дотриманням міжнародних стандартів (Chornous, 2020, p. 267).

Розслідування воєнних злочинів вимагає від органів досудового розслідування, прокуратури, суду, експертних установ та інших фахівців високого рівня мобілізації, концентрації зусиль і ресурсів, адже доводиться діяти без права на помилку в складних умовах геополітичних, правових, безпекових, тактичних, логістичних, інформаційно-комунікаційних викликів. Успіх реалізації завдань документування воєнних

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.

злочинів безпосередньо залежить від стандартизації процесу розслідування, алгоритмізації проведення процесуальних дій, якісної взаємодії між підрозділами, урахування зарубіжного досвіду розслідування злочинних порушень міжнародного гуманітарного права. Важливим є розроблення спеціалізованих підвидових методик, які можна розрізняти, наприклад, залежно від: категорії осіб, щодо яких здійснено напад (удар); об'єкта, на який безпосередньо вчинено напад (удар); засобів, за допомогою яких вчинено напад (удар); способу вчинення протиправних дій щодо особи (осіб); територіальної ознаки; норм особливої частини КК України тощо (Dufeniuk, 2022).

Допит як слідча (розшукова) дія, яка є однією з найпоширеніших у застосуванні на практиці, забезпечує доказування в кримінальному провадженні, теж будують з дотриманням міжнародних стандартів.

Одним із важливих механізмів забезпечення доказування в кримінальних провадженнях є ефективно проведення допиту потерпілих від воєнних злочинів, зумовлених збройною агресією РФ. Метою допиту є збір об'єктивних даних від осіб, які стали свідками або жертвами воєнних дій. За таких умов необхідно провести допит свідків і потерпілих за вимогами кримінального процесуального законодавства, криміналістичними рекомендаціями, урахувавши особливий психологічний стан цих категорій учасників кримінального провадження.

Слідчий, який проводить допит за окреслених умов, повинен мати не лише знання, а й досвід роботи з особами, які пережили травми та стресові ситуації. Допит свідків і потерпілих має бути здійснено відповідно до міжнародних стандартів прав людини, забезпеченням дотримання принципів законності, гуманізму, справедливості, поваги до честі і гідності особи, недопущення та запобігання будь-якому виду примусу. Також важливо забезпечити безпеку та конфіденційність для свідків і потерпілих під час допиту, щоб вони могли почуватися вільно й розкуто під час проведення слідчих (розшукових) дій.

Однак проведення допиту свідків і потерпілих супроводжується різноманітними викликами й перешкодами, такими як складнощі в доступі до свідків та потерпілих через перебування в зоні військового конфлікту, на тимчасово окупованих територіях, навіть відмова окремих осіб співпрацювати з розслідуванням.

Додатковою проблемою може бути брак належної підготовки та ресурсів для проведення допиту, передусім в умовах перебування в зоні військового конфлікту чи поблизу таких територій. Ідеться про комплексний підхід до забезпечення проведення допиту за таких умов: починаючи від належного приміщення, де можна провести допит особи, завершуючи засобами письмової фіксації та відеозапису отриманих показань.

З цією проблемою пов'язана ще одна – забезпечення ефективного та безперешкодного доступу до правосуддя для всіх потерпілих. Ця проблематика потребує окремого дослідження, адже в п. 14 ст. 7 КПК України «доступ до правосуддя та обов'язковість судових рішень»¹ є однією із загальних засад кримінального провадження. З огляду на зазначене, на нашу думку, доступ до правосуддя слід розглядати як окрему повноцінну засаду кримінального провадження. Однак питання сутності доступу до правосуддя як принципу кримінального провадження, його елементів, специфіки організаційної та процесуальної забезпеченості залишаються комплексно не дослідженими, що зумовлює актуальність дослідження сучасного стану доступу до правосуддя в кримінальному провадженні (Balatska, 2020, р. 264-265). Актуальності й нових досліджень у цьому напрямі окреслена проблематика потребує в контексті здійснення кримінального провадження України в умовах воєнного стану та подолання збройної агресії РФ.

Відповідно до Закону України від 1 травня 2022 року № 2201-IX «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення порядку здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану»², законодавець регламентував процесуальний порядок досудового розслідування в умовах воєнного стану. Зокрема, зміни, внесені до КПК України у зв'язку з його прийняттям, стосуються особливого змісту та форми кримінального провадження в умовах воєнного стану.

Відповідно до ч. 1 ст. 615 КПК України³, показання, отримані під час допиту свідка, потерпілого, зокрема одночасного допиту двох чи більше вже допитаних осіб, у кримінальному провадженні, що здійснюється в умовах воєнного стану, можуть бути використані як докази в суді виключно у випадку, якщо перебіг і результати такого допиту фіксували за допомогою доступних технічних засобів відеофіксації. Має бути забезпечено й участь перекладача для перекладу пояснень, показань або документів потерпілого за першої можливості. За наявності обставин, що унеможливають участь перекладача в кримінальному провадженні, дізнавач, слідчий, прокурор має право особисто здійснювати переклад пояснень, показань або

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.

² Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення порядку здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану : Закон України від 1 трав. 2022 р. № 2201-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2201-20#Text>.

³ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.

документів, якщо він володіє однією з мов, якими володіє потерпілий (ч. 12 ст. 615 КПК України¹).

Також допит свідків і потерпілих може бути проведено в режимі відеоконференції як під час досудового розслідування, так і судового розгляду.

Проведення слідчих (розшукових) дій у режимі відеоконференції може бути застосовано за рішенням слідчого, прокурора, слідчого судді або суду в кожному конкретному випадку, з огляду на обставини кримінального провадження та наявність підстав (Smyrnov, 2021, p. 215). Одержання доказів за допомогою відеоконференції може бути альтернативою, яка дає змогу суду, прокурору або слідчому безпосередньо спостерігати за поведінкою учасника процесуальної дії, його емоціями, жестами, виразом обличчя, голосом, реакцією на поставлені питання, тобто враховувати всю повноту факторів, що впливають на оцінку показань, надає можливість суду безпосередньо заслуховувати показання допитуваного, що, безумовно, сприяє ретельнішому встановленню обставин вчиненого кримінального правопорушення, на відміну від одержання доказів за допомогою виконання доручення про провадження процесуальної дії, де вимогу про безпосередність дослідження доказів не реалізують зовсім (Smyrnov, 2021, p. 217).

Саме з використанням відеоконференції можна проводити допит свідків і потерпілих під час розслідування порушення законів та звичаїв війни за умови, коли ці особи перебувають на значній відстані територіально (зокрема за межами України). Крім процесуальної та фінансової економії, так реалізують завдання мінімізації стресової ситуації для процесуального учасника.

Задля виконання завдань кримінального провадження за складних слідчих ситуацій допиту свідків і потерпілих під час розслідування порушення законів та звичаїв війни використовують правовий механізм, визначений ст. 225 КПК України «Допит під час досудового розслідування в судовому засіданні». Згідно з ч. 1 ст. 225 КПК України, «у виняткових випадках, пов'язаних із необхідністю отримання показань під час досудового розслідування, якщо через існування небезпеки для життя і здоров'я особи, її тяжкої хвороби, наявності інших обставин, що можуть унеможливити її допит у суді або вплинути на повноту чи достовірність показань, сторона кримінального провадження, представник юридичної особи, стосовно якої здійснюється провадження, мають право звернутися до слідчого судді з клопотанням провести допит такої особи в судовому засіданні, в тому числі одночасний допит двох чи більше вже допитаних

осіб... У порядку, визначеному цією статтею, може бути допитаний свідок, потерпілий, а також особа, стосовно якої уповноваженим органом прийнято рішення про обмін як військово-полоненого...»².

С. І. Гречана у своєму дослідженні визначила підстави проведення такого виду допиту, а саме запропонувала перелік «інших обставин, що є підставою для проведення такого виду допиту. Це: 1) незадовільний стан здоров'я, похилий вік особи та інші обставини, які можуть свідчити про ризики щодо можливості надати показання під час судового розгляду; 2) тривале відрядження, виїзд на роботу, навчання або постійне проживання особи за межі України; 3) особа є громадянином іноземної держави, постійно проживає за межами України, або особа перебуває на території України без законних підстав і підлягає видворенню за межі України; особа є військовослужбовцем Збройних Сил України, а також інші категорії осіб, які визначені Законом України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту»³, залучені до захисту незалежності, суверенітету й територіальної цілісності України, що унеможлиблює їх участь під час судового розгляду справи; 4) відсутність постійного місця проживання та постійної роботи, коли такі обставини унеможливають участь особи під час судового розгляду справи, наявні обґрунтування щодо неможливості застосування інших способів отримання показань особи (зокрема, проведення допиту в режимі відеоконференції). Наприклад, це ситуація, коли особа – учасник кримінального провадження – проживає в зоні, де проводиться операція Об'єднаних сил, на тимчасово окупованій Російською Федерацією території України; 5) вікові, моральні, психологічні особливості особи неповнолітнього учасника кримінального провадження, передусім за умови вчинення щодо неповнолітнього насильницького кримінального правопорушення. У зв'язку з дією воєнного стану в Україні, подоланням збройної агресії Російської Федерації перелік випадків, які надають підстави для проведення допиту особи слідчим суддею, згідно з положенням ч. 1 ст. 225 КПК України, у тлумаченні як «інших обставин» слід доповнити і такою: 6) у зв'язку з дією воєнного стану в Україні, подоланням збройної агресії Російської Федерації встановити місце перебування учасника кримінального провадження та забезпечити його залучення до судового розгляду буде неможливо або ускладнено, що матиме негативні наслідки для досягнення завдань кримінального провадження (Hrechana, 2023). Зазначені підстави цілком може бути застосовано й щодо допиту

² Там само.

³ Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту : Закон України від 22 жовт. 1993 р. № 3551-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3551-12#Text>.

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.

свідків і потерпілих під час досудового розслідування порушення законів та звичаїв війни в судовому засіданні.

Допитуючи особу під час досудового розслідування в судовому засіданні в порядку ст. 225 КПК України, слідчий суддя повинен ураховувати, що ця особа перебуває в складному життєвому, психологічному чи іншому вразливому стані, спровокованому, зокрема, вчиненням кримінального правопорушення, і тактика спілкування з ними потребує особливого, психологічно виваженого підходу (Hrechana, 2023).

Міжнародний досвід вимагає за наявності підстав вважати, що показання потерпілих і свідків воєнних злочинів, зафіксовані у відповідних протоколах допиту, стануть об'єктом розгляду в Міжнародному кримінальному суді, тож обов'язково слід дотримуватися відповідних міжнародних правил доказування (Matiushkova, 2023).

Тактичні і психологічні особливості проведення допиту свідків та потерпілих під час розслідування порушення законів і звичаїв війни осіб мають враховувати їх індивідуальні риси, однак слід виокремити загальні засади такого допиту.

Перш за все необхідним є попереднє вивчення як події воєнного злочину, так і особи свідка чи потерпілого. Слідчому необхідно одержати інформацію про його життєвий шлях, професію, освіту, соціальний статус, умови роботи, спосіб життя, типові форми поведінки, зацікавлення та уподобання, психологічні властивості, ставлення до вчинених злочинних дій, заподіяні наслідки. Оскільки в процесі допиту відбувається не тільки збір інформації, а й психологічний вплив, є можливість визначити схильність особи до навіюваності, комунікативність, загальну тривожність й агресивність тощо. Основними методами одержання зазначеної інформації є: безпосереднє та опосередковане спостереження; бесіда; аналіз дій і поведінки; метод експертних оцінок шляхом залучення спеціалістів різного профілю.

Тобто підготовка до допиту є вагомим умовою його проведення на належному рівні. Без цього складно, а іноді неможливо, з одного боку, отримати необхідну й достатню кількість інформації про обставини вчиненого кримінального правопорушення та надати правову оцінку, з другого – звести до мінімуму можливість психічного травмування допитуваного необхідністю відтворення подій трагічного, насильницького чи сексуального характеру, які доволі часто є складовими відповідної події, що в умовах воєнного стану набуло поширення на окупованих РФ територіях нашої держави (Pletenets, 2022, p. 74).

Обов'язковою складовою допиту за цих умов є встановлення психологічного контакту. На переконання Ю. М. Черноус (2020), встановлення психологічного контакту – це завдання, яке постає

за умови проведення слідчих (розшукових), інших процесуальних дій, а досягається шляхом застосування системи тактичних прийомів (тактичних комбінацій) психологічного впливу. Передумовою встановлення психологічного контакту є комплексне вивчення особи, з якою буде проведено таку дію, зокрема психологічне, а також аналіз ситуації, що склалася в кримінальному провадженні.

Актуальним постає питання комунікативної готовності слідчого під час проведення слідчих (розшукових) дій, тобто інтегральний стан слідчого, який визначає його здатність до ефективної соціальної взаємодії (Pasko, & Horoshko, 2022, p. 274).

На підставі невербальних ознак можна дійти висновку про актуальний емоційний стан допитуваного, його індивідуальні психологічні риси, тому допит є джерелом як вербальної, так і невербальної інформації.

Важливим є завдання забезпечення атмосфери психологічної безпеки в процесі проведення допиту свідків і потерпілих під час розслідування порушення законів та звичаїв війни як шляхом застосування системи правових гарантій, так і в аспекті самовідчуття особи. Адже ризики заподіяння психологічної травми особі в процесі надання показання та «переживання» події злочину є доволі високими, тому слід застосувати тактичні прийоми зниження психологічного напруження. З цією метою використовують допомогу спеціаліста-психолога, який надасть фахову допомогу під час виконання окреслених завдань.

Висновки

Для судового розгляду порушення законів і звичаїв війни, зокрема як для судів України, так і Міжнародного кримінального суду, основним завданням є встановлення причинно-наслідкового зв'язку між винними діями країни-агресора й наслідками, які були спричинені протиправними діями. Необхідною є ретельна робота з доказовою базою, а саме стосовно документування та розслідування воєнних злочинів відповідно до міжнародних стандартів, що реалізують шляхом проведення допитів свідків і потерпілих у кримінальних провадженнях за ст. 438 КК України.

Кримінальне процесуальне законодавство України, крім загальних засад, регламентує особливий порядок здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану, що стосується проведення допиту свідків і потерпілих під час розслідування порушення законів та звичаїв війни.

Наприклад, ідеться про обов'язковий відеозапис допиту свідка, потерпілого, результати якого можуть бути використані як під час досудового розслідування, так і судового розгляду.

Також допит свідків і потерпілих може бути проведено в режимі відеоконференції, зокрема за умови, коли ці особи перебувають на значній відстані територіально (зокрема й за межами України). Крім процесуальної та фінансової економії, у такий спосіб мінімізують стресову ситуацію для процесуального учасника.

Задля виконання завдань кримінального провадження за складних слідчих ситуацій допиту свідків і потерпілих під час розслідування порушення законів та звичаїв війни використовують правовий механізм, визначений ст. 225 КПК України «Допит під час досудового розслідування в судовому засіданні».

Тактичні та психологічні особливості проведення допиту свідків і потерпілих під час розслідування порушення законів та звичаїв війни мають враховувати їх індивідуальні риси, водночас необхідно враховувати й загальні засади допиту.

Передусім слід здійснити попереднє вивчення як події воєнного злочину, так і особи свідка чи потерпілого. За допомогою вербальних і невербальних ознак можна дійти висновку про актуальний емоційний стан допитуваного, його індивідуальні психологічні риси. Тож допит – це джерело як вербальної, так і невербальної інформації.

Обов'язковою складовою допиту є встановлення психологічного контакту. Слід зосередити увагу на забезпеченні атмосфери психологічної безпеки в процесі проведення допиту свідків і потерпілих під час розслідування порушення законів та звичаїв війни як шляхом застосування системи правових гарантів, так і щодо аспекту самовідчуття особи. З цією метою залучають спеціаліста-психолога, який надасть фахову допомогу під час виконання окреслених завдань.

References

- [1] Balatska, O. (2020). Access to justice as a general basis of criminal proceedings. *Entrepreneurship, economy and law*, 8, 262-268. doi: 10.32849/2663-5313/2020.8.43.
- [2] Chornous, J.M. (2020). Topical issues of investigation and trial by an international criminal court of cases of international crimes. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 27(4), 268-281. doi: 10.37635/jnalsu.27(4).2020.267-281.
- [3] Chornous, Yu.M. (2020). Psychological foundations of the implementation of tactical techniques. *Legal psychology*, 1(26), 13-22. doi: 10.33270/03202601.13.
- [4] Chornous, Yu.M., & Vlasenko, S.O. (2022). Peculiarities of interrogation tactics during the investigation of illegal possession of a vehicle. *Legal psychology*, 1(30), 74-79. doi: 10.33270/03223001.74.
- [5] Denysovskiy, M.D., & Rodenko, T.A. (2023). Tactical features of interrogation and their characteristics. *Galician studios*, 1, 17-21. doi: 10.32782/galician_studies/law-2023-1-3.
- [6] Dufeniuk, O. (2022). Investigation of war crimes in Ukraine: challenges, standards, innovations. *Baltic Journal of Legal and Social Sciences*, 1, 46-56. doi: 10.30525/2592-8813-2022-1-6.
- [7] Dul'skiy, O.L. (2023). International standards of forensic support of evidence collection by pre-trial investigation bodies. *Scientific Bulletin of the International Humanitarian University*, 64, 128-133. doi: 10.32841/2307-1745.2023.64.24.
- [8] Hloviuk, I. (2022). *Verdicts under Art. 438 of the Criminal Code of Ukraine: violations of the laws and customs of war (from February 24, 2022)*. Retrieved from https://drive.google.com/file/d/1BsWp84Q_pB_2oHkTS_A_PN_OPKwBY8kk/view?fbclid=IwAR1vHxcQcv53dk6026bfMLmPpCUZW9fx7ARE05oDiGDmC2qOmUZHrhWSTyM.
- [9] Hotvianska, M.A. (2019). Tactics of interrogation of a minor involved in criminal activity (separate aspects). *Bulletin of the Luhansk State University of Internal Affairs named after E.O. Didorenko*, 2(86), 246-254. doi: 10.33766/2524-0323.86.246-257.
- [10] Hrechana, S.I. (2023). Concepts, tasks and legal principles of interrogation during a pre-trial investigation in a court session by an investigating judge. *Scientific bulletin of public and private law*, 1, 243-252. doi: 10.32844/2618-1258.2023.1.42.
- [11] Hrechana, S.I. (2023). Organizational and tactical principles of interrogation during pre-trial investigation in a court session by an investigating judge. *KELM*, 5(57), 154-159. doi: 10.51647/kelm.2023.5.26.
- [12] Matiushkova, T.P. (2023). Procedural and tactical features of interrogation of victims and witnesses of war crimes. *Current aspects of forensic and psychological support of law enforcement activities: proceedings of III All-Ukrainian science and practice conference* (pp. 115-120). Odesa: ODUVS.
- [13] Nikitina-Dudikova, H.Yu. (2020). Tactics of interrogation of minor victims of crimes against sexual freedom and sexual integrity. *Legal psychology*, 26, 77-84. doi: 10.33270/03202601.77.
- [14] Pashkovskiy, M.I., Krapyvin, Ye.O., & Yavorska, V.V. (et al.). (2023). *Standards for the investigation of war crimes. General part*. Kyiv.

- [15] Pasko, O.M., & Horoshko, V.V. (2022). Communicative readiness of the investigator as a necessary component of the interrogation of minors. *South Ukrainian legal journal*, 1-2, 273-277. doi: 10.32850/sulj.2022.1-2.48.
- [16] Pletenets, V.M. (2022). Peculiarities of preparation for interrogation of minors on the facts of violent, sexual or tragic events under martial law. *Science and technology today*, 13(13), 67-76. doi: 10.52058/2786-6025-2022-13(13)-67-76.
- [17] Shepitko, V.Yu. (2023). International standards for the use and research of digital information in the investigation of war crimes. *Current issues of criminology and forensic examination: materials of interagency. science and practice conference* (pp. 27-30). V.V. Cherniei, S.D. Husariev, & S.S.Cherniavskiyi (et al.). (Eds.). Kyiv: Nats. akad. vnutr. sprav.
- [18] Smyrnov, M.I. (2021). Peculiarities of conducting an interrogation using a video conference in the field of international legal assistance. *Law and society*, 2, 212-217. doi: 10.32842/2078-3736/2021.2.29.

Список використаних джерел

- [1] Балацька О. Доступ до правосуддя як загальна засада кримінального провадження. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 8. С. 262–268. doi: 10.32849/2663-5313/2020.8.43.
- [2] Chornous J. M. Topical issues of investigation and trial by an international criminal court of cases of international crimes. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*. 2020. Vol. 27. No. 4. P. 268–281. doi: 10.37635/jnalsu.27(4).2020.267-281.
- [3] Черноус Ю. М. Психологічні основи реалізації тактичних прийомів. *Юридична психологія*. 2020. № 1 (26). С. 13–22. doi: 10.33270/03202601.13.
- [4] Черноус Ю. М., Власенко С. О. Особливості тактики допиту у процесі розслідування незаконного заволодіння транспортним засобом. *Юридична психологія*. 2022. № 1 (30). С. 74–79. doi: 10.33270/03223001.74.
- [5] Денисовський М. Д., Роденко Т. А. Тактичні особливості проведення допиту та їх характеристика. *Галицькі студії*. 2023. № 1. С. 17–21. (Серія «Юридичні науки»). doi: 10.32782/galician_studies/law-2023-1-3.
- [6] Дуфенюк О. Розслідування воєнних злочинів в Україні: виклики, стандарти, інновації. *Baltic Journal of Legal and Social Sciences*. 2022. № 1. С. 46–56. doi: 10.30525/2592-8813-2022-1-6.
- [7] Дульський О. Л. Міжнародні стандарти криміналістичного забезпечення збирання доказів органами досудового розслідування. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2023. Вип. 64. С. 128–133. (Серія «Юриспруденція»). doi: 10.32841/2307-1745.2023.64.24.
- [8] Гловюк І. Вироки за ст. 438 КК України: порушення законів та звичаїв війни (з 24 лютого 2022 року) : дослідження. URL: https://drive.google.com/file/d/1BsWp84Q_pB_2oHkTS_A_PN_OPKwBY8kk/view?fbclid=IwAR1vHxcQcv53dk6026bfMLmPpCUZW9fx7ARE05oDiGDmC2qOmUZHrhWSTyM.
- [9] Готвянська М. А. Тактика допиту неповнолітнього, втягнутого у злочинну діяльність (окремі аспекти). *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка*. 2019. № 2 (86). С. 246–254. doi: 10.33766/2524-0323.86.246-257.
- [10] Гречана С. І. Поняття, завдання та правові засади допиту під час досудового розслідування в судовому засіданні слідчим суддею. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2023. Вип. 1. С. 243–252. doi: 10.32844/2618-1258.2023.1.42.
- [11] Гречана С. І. Організаційно-тактичні засади допиту під час досудового розслідування в судовому засіданні слідчим суддею. *KELM*. 2023. № 5 (57). С. 154–159. doi: 10.51647/kelm.2023.5.26.
- [12] Матюшкова Т. П. Процесуальні і тактичні особливості допиту потерпілих і свідків воєнних злочинів. *Актуальні аспекти криміналістичного та психологічного забезпечення правоохоронної діяльності* : зб. матеріалів III Всеукр. наук.-практ. конф. (Одеса, 23 верес. 2023 р.). Одеса : ОДУВС, 2023. С. 115–120.
- [13] Нікітіна-Дудікова Г. Ю. Тактика допиту малолітніх потерпілих від злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості. *Юридична психологія*. 2020. № 26. С. 77–84. doi: 10.33270/03202601.77.
- [14] Стандарти розслідування воєнних злочинів. Загальна частина : метод. рек. / [М. І. Пашковський, Є. О. Крапивін, В. В. Яворська та ін.]. Київ, 2023. 112 с.
- [15] Пасько О. М., Горощко В. В. Комунікативна готовність слідчого як необхідний складник допиту неповнолітніх. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2022. № 1–2. С. 273–277. doi: 10.32850/sulj.2022.1-2.48.
- [16] Плетенець В. М. Особливості підготовки до допиту неповнолітніх за фактами подій насильницького, сексуального чи трагічного характеру в умовах воєнного стану. *Наука і техніка сьогодні*. 2022. № 13 (13). С. 67–76. doi: 10.52058/2786-6025-2022-13(13)-67-76.

- [17] Шепітько В. Ю. Міжнародні стандарти щодо використання та дослідження цифрової інформації в розслідуванні воєнних злочинів. *Актуальні питання криміналістики та судової експертизи* : матеріали міжвідом. наук.-практ. конф. (Київ, 30 листоп. 2023 р.) / [редкол.: В. В. Черней, С. Д. Гусарєв, С. С. Чернявський та ін.]. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2023. С. 27–30.
- [18] Смирнов М. І. Особливості проведення допиту за допомогою відеоконференції у сфері міжнародної правової допомоги. *Право і суспільство*. 2021. № 2. С. 212–217. doi: 10.32842/2078-3736/2021.2.29.

Features of Interviewing Witnesses and Victims during the Investigation of Violations of the Laws and Customs of War

ZHOVTIUK Oleksandr

Deputy Director of Educational Work of the Kyiv Lyceum of Security Orientation and National-Patriotic Education of the National Academy of Internal Affairs
Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5734-8356>

Abstract. One of the main tasks of our state is to repulse the armed aggression of the Russian Federation, restore the violated rights and freedoms of Ukrainian citizens, and ensure the principle of irreversibility of responsibility for those guilty of war crimes in Ukraine. Under these circumstances, there is a need for a pre-trial investigation of a war crime under Art. 438 of the Criminal Code of Ukraine "Violation of the Laws and Customs of War" and conducting important investigative (investigative) actions – interrogation of witnesses and victims in criminal proceedings. The purpose of the article is to study the tactical and psychological features of the interrogation of witnesses and victims during the investigation of violations of the laws and customs of war. In order to achieve it, the following tasks were solved: the interpretation of interrogation at the current stage of the development of legislation, science and practice was revealed; the investigation of violation of the laws and customs of war is characterized; tactical and psychological peculiarities of the interrogation of witnesses and victims during the investigation of violations of the laws and customs of war were formed. In addition to philosophical methods and methods of formal logic (analysis, synthesis, deduction, induction), special legal methods (comparative-legal-systemic-structural) and the method of systemic analysis were used to achieve the set tasks. It was established that the interrogation at the current stage is interpreted as an investigative (search) action, regulated by the Criminal Procedure Code of Ukraine; informational and cognitive process; the practical activity of the representatives of the CCP of Ukraine, aimed at ensuring the proof and achievements of criminal proceedings, which is implemented taking into account tactical and psychological features. It is emphasized that for the trial of violations of the laws and customs of war, in particular, both for the courts of Ukraine and the International Criminal Court, the main task is to establish a cause-and-effect relationship between the culpable actions of the aggressor country and the consequences that were caused by illegal actions. Taking into account these features, it is necessary to work carefully with the evidence base, in particular the documentation and investigation of war crimes, in accordance with international standards, which is implemented, including by conducting interrogations of witnesses and victims in criminal proceedings under Art. 438 of the Criminal Code of Ukraine. The criminal procedural legislation of Ukraine, in addition to the general principles, regulates the specifics of the procedure for carrying out criminal proceedings under martial law, which concerns the interrogation of witnesses and victims during the investigation of violations of the laws and customs of war. First of all, we are talking about the mandatory video recording of the interrogation of the witness, the victim, the results of which can be used both during the pre-trial investigation and the trial. Interrogation of witnesses and victims can be conducted in the mode of a video conference, and the legal mechanism specified in Art. 225 of the Criminal Procedure Code of Ukraine "Interrogation during the pre-trial investigation in the court session". Tactical and psychological features of the interrogation of witnesses and victims during the investigation of violations of the laws and customs of war should take into account their individual characteristics. Mandatory components are: preliminary study of both the event of the war crime and the identity of the witness or victim; establishment of psychological contact; providing an atmosphere of psychological safety, etc., which can be implemented with the help of a specialist psychologist.

Keywords: human rights; international crime; criminal proceedings; investigative (search) action; forensic support; martial law.

DOI: 10.33270/03243401.110

УДК 159.9+343.91+343.2

Соціально-психологічні аспекти протиправної поведінки військової службової особи

КОСТЮК Іван*

аспірант кафедри криміналістики та судової медицини Національної академії внутрішніх справ

м. Київ, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-7855-6898>

Анотація. Актуальність дослідження зумовлена низкою аспектів, які мають практичне значення. По-перше, протиправна поведінка військових службових осіб має потенціал негативного впливу на ефективність функціонування військових структур, що створює безпосередню загрозу для оборонно-безпекових інтересів держави. Тому аналіз соціально-психологічних аспектів цієї поведінки має важливе практичне значення для забезпечення дисципліни та законності у військових структурах. По-друге, широке використання нових технологій, зміни в соціальному середовищі й інші соціально-психологічні фактори впливають на виникнення нових форм протиправної поведінки серед військовослужбовців. Тому постійне оновлення знань про соціально-психологічні аспекти цієї проблематики допоможе розробити ефективніші стратегії запобігання кримінальним правопорушенням у військовій сфері правовідносин. Основна мета цього дослідження полягає в аналізі соціально-психологічних аспектів, які впливають на виникнення та розвиток протиправної поведінки серед військових службових осіб. Це передбачає вивчення факторів, що позначаються на формуванні моральних та етичних цінностей у військовому середовищі, а також виявлення психологічних механізмів, що є основою протиправних вчинків військових службових осіб. На підставі таких даних на державному рівні можна розробити ефективні стратегії превенції та вдосконалити психологічну підготовку військовослужбовців для забезпечення високого рівня дисципліни, законності й дотримання правових норм у військовому середовищі. Методологічну основу дослідження становлять підходи, які охоплюють квалітативні та кількісні дослідження, що дають змогу зібрати та проаналізувати дані про соціально-психологічні фактори та їх вплив на протиправну поведінку. Соціологічний та психологічний аналіз надає можливість дослідити соціальні та психологічні механізми, що впливають на поведінку військовослужбовців. Аналіз правових норм, що регулюють військову діяльність та дисципліну, а також аналіз даних емпіричних спостережень дають змогу зрозуміти мотивацію протиправної діяльності військових службових осіб. Окрім зазначеного, наукова новизна та практична значущість цієї статті полягає не лише в науковому аспекті, а й у розумінні мотивацій перевищення військовою службовою особою владних чи службових повноважень. Вивчення цих мотивів допоможе уповноваженим службовим особам правильно оцінити протиправні дії військової службової особи, що своєю чергою сприятиме ефективному виконанню завдань кримінального провадження.

Ключові слова: девіантність; дезорганізація; кримінальне правопорушення; мотиви; розслідування; класифікація.

Історія статті:

Отримано: 31.01.2024

Переглянуто: 29.02.2024

Прийнято: 25.03.2024

Рекомендоване посилання:

Костюк І. Соціально-психологічні аспекти протиправної поведінки військової службової особи. *Юридична психологія*. 2024. № 1 (34). С. 110–118. doi: 10.33270/03243401.110.

*Відповідальний автор

© Костюк І., 2024

Вступ

Девіантна поведінка як соціальне явище привертає увагу різних галузей суспільних наук. Філософські погляди на цю проблематику здебільшого зосереджені крізь призму антропологічних та онтологічних аспектів. Ці концепції розглядають сутність людини та її природи через взаємозв'язок між моральними й етичними стандартами, що формуються під впливом культурно-історичних факторів у певному суспільстві або його середовищі. Особливий вплив на формування філософських підходів щодо визначення взаємозв'язку між індивідуальними цінностями й соціокультурним середовищем здійснили німецькі мислителі XVII–XIX століть. Вивчаючи сутність людини, І. Кант (Kant, 1781; Fedorchenko, 2022) та М. Гайдеґґер (1962) акцентують увагу на приналежності її до народу, раси, роду, спроможності до розумової діяльності, сприйняття прекрасного, наділенні моральною свідомістю та інтелектуальними здібностями, а також прагненням до самовираження, самовдосконалення, самореалізації, бажанням до волі та впливу на інших як важливої складової її існування.

Серед родових чинників людського буття автори виокремлюють морально-етичну характеристику, яка охоплює систему цінностей та принципів, що визначають етичну або моральну адекватність поведінки окремого індивіда. Ці риси включають почуття совісті, чесності, відповідальності, справедливості, доброти й бажання діяти відповідно до морально-етичних норм і принципів. Анормальність у цих процесах породжує протиправність, що полягає у відхиленні людини за межі людської екзистенції, її природи, цінностей та соціальних обмежень. У цьому контексті увагу привертають праці Ґ. Геґеля (2000), Ф. Ніцше (2006) та А. Шопенгауера (Bryan, 2003), де розглянуто філософські підходи до природи свідомого відчуження людиною загальноприйнятих норм поведінки, а також проаналізовано вплив соціокультурного контексту на формування особистості та її уявлення про мораль і справедливість. У межах розвитку європейської цивілізації ці явища дістали назву «нігілізм». Тобто певного скептицизму щодо об'єктивності моральних норм, сенсу життя чи будь-якої форми об'єктивної істини, яка, ґрунтуючись на примітивних переконаннях, нав'язана владою, традиціями чи авторитетом. Отже, нігілізм є деструкцією державно-правових цінностей, що охоронювані різними сферами суспільного життя.

За філософсько-антропологічною відповіддю суб'єкт правопорушення стає можливим внаслідок свідомого відчуження індивідом релігійних переконань, державно-політичної влади, приватної та суспільної власності, моралі та культури тощо. З огляду на Геґелівську філософію права, це можна розглядати як порушення чи невиконання правил поведінки та принципів і стандартів, що створює

дисгармонію або конфлікт у системі суспільних відносин. Тому «порушення права» або «неправо» можна обґрунтувати як певну форму «юридичного нігілізму». Відмінність між ними полягає в тому, що «неправо» вказує на порушення чи невиконання законів або норм права, натомість нігілізм – це свідоме відкидання (відчуження) або ігнорування обов'язковості виконання цих законів чи норм. «Неправо» може охоплювати активне порушення правових норм, а нігілізм виявляється у формі пасивного або активного ігнорування закону, без явного його порушення.

Схожі ідеї обстоюють соціологи, зауважуючи, що значна частина правопорушників, вчиняючи протиправні дії, віддаляється від соціальних норм і цінностей, сформованих суспільством. Ця соціально-психологічна дистанція визначає мотивацію для протиправної поведінки, реакцію на життєві ситуації та вплив суспільства на формування особистості. Втрата соціальної орієнтації, невпевненість і відсутність спільних цінностей часто є виявом відчуження, що призводить до відхилення від загальноприйнятих норм поведінки в суспільстві. На переконання Е. Дюркгейма (1998) та Р. Мертон (1938), ці процеси є складовими «соціальної аномії» – стану суспільства, що вирізняється нестабільністю, розривом у соціальних нормах, відсутністю чітких правил і відчуттям безладу. Причини цих явищ можуть бути пов'язані із соціальними кризами, економічними складнощами, політичними конфліктами або іншими факторами, що порушують стабільність і гармонію в суспільстві. У цьому хаосі індивід, який позбавлений соціального статусу, влади та престижу, часто вступає в конфлікт із суспільством, намагаючись досягти мети й досягти необхідних цінностей шляхом незаконних дій.

У своїх дослідженнях Р. Мертон (1938) дійшов висновку, що певні етапи соціального розвитку можуть створювати умови, коли порушення соціальних норм стає «нормальною» реакцією на ситуацію. Байдужість суспільства до індивіда посилює його відчуження (асоціальність) та схильність до злочинної поведінки. Віддалення індивіда від законслухняної спільноти сприяє його подальшій адаптації із собі подібними, де він знаходить підтримку, взаєморозуміння та можливості розв'язувати спільні проблеми. Це означає, що правопорушники об'єднуються як люди, відчужені від спільноти, що є результатом їхньої соціальної віддаленості від звичайних міжособистісних взаємин з родиною, колегами й іншими соціальними та культурними групами.

Це питання стає актуальнішим, коли йдеться про кримінальні правопорушення проти встановленого порядку несення військової служби (розділ XIX КК України)¹. Оскільки суб'єктами цих

¹ Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квіт. 2001 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.

кримінальних посягань є військовослужбовці, це створює дисонанс між їх поведінкою та соціальним статусом, внутрішніми переконаннями й загальноприйнятими нормами. Тобто людина як суб'єкт довіри або ж моральний агент з виконання державних функцій, пов'язаних з обороноздатністю країни, здатна вийти за межі встановлених правил, стаючи небезпечною для держави та її суспільства. З метою систематизації отриманих знань за константу в цьому дослідженні буде обрано ст. 426-1 КК України, норма якої передбачає відповідальність за перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень.

Матеріали та методи

Методологічною основою дослідження є компаративний аналіз, спрямований на порівняння різних наукових досліджень щодо визначення протиправної поведінки та її соціально-психологічних детермінант з метою ідентифікації специфічних чинників, що сприяють протиправній діяльності у військовому середовищі. У статті проаналізовано філософські, соціологічні, психологічні та юридичні наукові підходи до визначення аспектів, які впливають на протиправну поведінку військової службової особи.

Зокрема, теоретичним та академічним підґрунтям дослідження слугували наукові праці Л. Берковіца, Л. Величенко, М. Гайдеґґера, Б. Головікіна, Г. Геґеля, Е. Дюркгейма, А. Зелінського, Ф. Зімбардо, І. Канта, Ю. Комаринської, Р. Мертона, Я. Наваляна, І. Нечітайло, Ф. Ніцше, А. Савченка, О. Талдикіна, В. Філоненка, С. Шалгунової, В. Шепітька, А. Шопенгауера тощо. Наукові концепції та висновки авторів покладено в основу дослідження, а окремі положення набули подальшого розвитку.

Науковий аналіз підходів до проблеми одночасно з вивченням зовнішніх і внутрішніх чинників, що впливають на протиправну поведінку, надали можливість виявити психологічні особливості особистості військовослужбовця, які утворюють її кримінологічний портрет у контексті перевищення влади чи службових повноважень. Цей аналіз охоплює дослідження соціально-психологічних факторів, що позначаються на формуванні морально-етичних цінностей у військовому середовищі, ураховує основні методи виявлення психологічних характеристик, що є основою протиправних дій військовослужбовців. Отримані дані можуть бути основою для розроблення ефективних стратегій превенції та підвищення якості психологічної підготовки військовослужбовців з метою забезпечення високого рівня дисципліни, законності та дотримання правових норм у військовому колективі.

Результати та обговорення

У соціальному контексті «кримінальне правопорушення» можна розглядати як вияв протиправної поведінки індивіда, що активно або пасивно порушує чи ігнорує норми права, встановлені суспільством. Залежно від видів, форм, мети й мотивів цієї поведінки її наслідки можуть спричинити деструкцію в соціальній, економічній чи політичній системах держави або її інституціях. Своєю чергою злочин, порівняно з кримінальним проступком, має серйозніші негативні наслідки, що вимагають пропорційно-адекватної відповіді з боку правової системи держави.

Природа протиправної поведінки не є статичною та однозначною. Вона, як і суспільство, зазнає перманентних процесів розвитку, їх динаміка залежить від історичних, культурних, соціальних, економічних, геополітичних та інших чинників впливу. До прикладу, у різних культурах та епохах панували різні уявлення про злочин і покарання. Ці уявлення формували норми й стандарти, які постійно зазнавали змін і доповнень відповідно до потреб та ідеалів, що виникали в суспільстві. Залежно від змін у суспільній свідомості про такі категорії, як протиправність чи шкідливість, певні діяння набували криміналізаційної форми, стаючи об'єктом кримінальної відповідальності, або, навпаки, декриміналізувалися, припиняючи чи зменшуючи ступінь кримінальної заборони та відповідальності за вчинене. З цього приводу достатньо здійснити порівняльно-правовий аналіз кримінального законодавства 1960-го року з чинним КК України¹.

Отже, природа протиправної поведінки формується під впливом історико-правових аспектів розвитку суспільних відносин не лише на державному рівні, а й на рівні правових норм і стандартів у глобальному вимірі. Особливий вплив на формування цих процесів мають історичні події, культурні тенденції, соціальні зміни, релігійні переконання, економічні фактори, політичні реформи, зокрема розвиток технологічних інновацій, переформатування міжнародних відносин, трансформації правових систем, а також глобальні виклики, пов'язані з кліматичними метаморфозами, збереженням екології, контролем за пандеміями, запобіганням війн, забезпеченням прав і свобод людини тощо.

Встановлення меж між правовою та протиправною поведінкою є необхідною складовою розвитку суспільства, оскільки відсутність відповідальності породжує дефіцит моральної агенції, що спонукає до порушення закону й ігнорування його найвищої форми – права. Як наслідок це породжує відчуття безкарності, спричиняє зловжи-

¹ Кримінальний кодекс УРСР : Закон УРСР від 28 груд. 1960 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua>.

вання владою, поширення корупції та вчинення інших форм неправомірних дій. Загалом це руйнує основи справедливості, що негативно позначається на правовій стабільності в суспільстві.

Згідно з концептуальними положеннями соціальної психології, причини протиправної поведінки залежать від зовнішніх і внутрішніх чинників, що впливають на формування особистості протягом життя (Taldykin, 2022). Кожна людина як індивідуальний суб'єкт вступає у взаємозв'язок з довколишнім середовищем, сприймаючи та оцінюючи його відповідно до власних цінностей, уявлень, унікальних характеристик. Тобто основні детермінанти протиправної поведінки лежать в основі як власне особистості, так і її оточення. Це формує невід'ємний зв'язок між психологічними та соціологічними явищами.

Зовнішнє оточення є важливою складовою у формуванні особистості, її переконань, цінностей, поведінки. Такі фактори, як сім'я, школа, робочий колектив, коло спілкування, культурні норми, значущі події тощо, позначаються на сприйнятті індивідом світу та формують зовнішні умови його протиправної поведінки. Опанувавши певні норми й стандарти, погляди та цінності, людина на кожному новому етапі життя, у кожній конкретній ситуації реагує відповідно до цих норм. Причому поява нового фактора у взаємодії із зовнішніми обставинами може призвести до змін у когнітивних, емоційних і поведінкових аспектах суб'єкта та вплинути на його реакцію відповідно до ситуації (Berkowitz, 1993).

Це означає, що суб'єктивні причини будь-якого кримінального правопорушення мають соціальне обґрунтування. До прикладу, несприятливі економічні та соціальні умови, такі як рівень безробіття, економічний стрес, низький рівень якості життя та негативні міжособистісні взаємини, активно позначаються на криміногенній ситуації в країні. Адверсний вплив цих процесів обумовлений і неефективністю правосуддя та правоохоронної системи держави. Наприклад, неналежна реакція на криміногенну ситуацію в системі органів державної влади порушує принципи справедливості, рівності, законності, порядку й ефективності державного управління. Як наслідок злочинні елементи впроваджують у державні структури з метою використання впливу для подальшої масштабнішої кримінальної практики. Це призводить до втрати довіри громадян до владних структур, посилення соціального напруження, зниження ефективності розв'язання суспільно-правових проблем, обмеження легітимності влади та порушення дієвості заходів з протидії загрозам національній безпеці й оборони країни.

Важливим аспектом є відсутність загальної стратегії розвитку та виховання громадянської активності, що призводить до недостатньої підтримки державних ініціатив з профілактики злочинності й обмеженої ефективності механізмів

впливу на формування суспільства. Ця ситуація може виявлятися в недостатньому розвитку освітніх програм, спрямованих на виховання правової свідомості населення. Додаткові ускладнення виникають у процесі інтеграції соціально вразливих верст населення через недостатню увагу держави до їх життя та потреб. Відсутність спрямованих заходів щодо формування моральних і етичних цінностей серед молоді може спричинити зростання рівня кримінальної активності серед молодіжної аудиторії тощо.

Отже, деструкція в економічних, демографічних, культурних, освітніх та інших сферах, що визначають життя, розвиток, можливості й досягнення суспільства, створює умови для криміналізації суспільства. На нашу думку, саме в цих аспектах, а не в природних особливостях людини, закладені основні причини протиправної поведінки. Проте ігнорувати такі психологічні характеристики, як відчуженість, відсутність адаптації, агресивність, імпульсивність, низький рівень психологічного добробуту тощо, також не є цілком правильним, оскільки ці особистісні характеристики формуються саме з огляду на зовнішні обставини.

Тому причини криміналізації суспільства можна розглядати у двох близьких, але протилежних за значенням аспектах, а саме причин злочинної поведінки та причин злочинності. Причини злочинної поведінки вказують на конкретні фактори або умови, які спричинили протиправні діяння. Вони залежать від різноманітних чинників, з-поміж яких соціальні, психологічні, економічні, культурні, демографічні, освітні умови. З другого боку, причини злочинності можуть вказувати на ширший контекст або загальну тенденцію до вчинення кримінальних правопорушень у певному суспільстві або його середовищі. Вони відображають загальне уявлення про криміногенну ситуацію, ураховуючи ширші соціальні та структурні фактори, такі як економічна нерівність, соціальна дезорганізація, недостатня ефективність правосуддя, недосконалість законодавства, інституціональна дезорганізація тощо.

Основними стимулами протиправної поведінки є мотив і мета. Ці елементи визначають наміри та причини діяльності суб'єкта кримінального правопорушення. Саме в них закладено спонукальні фактори до вчиненого, навіть якщо вони суперечать закону або моральним нормам. Мотив є внутрішньою силою, що підштовхує особу до вчинення кримінального правопорушення та відображає його мету й особистісний сенс. Досліджуючи це поняття, А. Савченко (2002) розглядає його як інтеграційний психологічний утвір, що збуджує особу до вчинення суспільно небезпечного діяння та становить його підставу. Вочевидь, «інтеграційним психологічним утвором» учений вважає внутрішній покликання або чинник, яким суб'єкт кримінального правопорушення керується,

щоб виправдати або принаймні обґрунтувати свої вчинки. Це може охоплювати фінансові потреби, владні амбіції, прагнення до соціальної справедливості, бажання бути визнаним, приховування інших протиправних дій тощо. Він допомагає раціоналізувати свої дії/бездіяльність або зменшити внутрішній конфлікт щодо своїх вчинків. Тобто мотив є складовою, за допомогою якої людина виправдовує свої діяння перед собою, суспільством та/або державою шляхом поєднання зав'язків між своїми діяннями та соціальними цінностями, потребами чи обставинами, що впливає на самооцінку або відчуття моральної правомірності, навіть якщо її вчинки суперечать закону.

Аналіз мотивів кримінальних правопорушень дає змогу максимально повно встановити причини й умови злочинної поведінки та злочинності загалом, схарактеризувати стан її якісної структури й динаміки, дослідити характер окремих категорій злочинності, визначити їх питому вагу та поширеність, висвітлити соціально-психологічний механізм злочинної діяльності, розробити ефективні заходи щодо боротьби зі злочинністю, вивчити особу злочинця, а також наукову типологію злочинців тощо.

Складність цього питання пов'язана з диверсифікацією розвитку суспільних відносин та їх компонентів, що утворює умови, за яких у сучасного злочинного елемента виникає чимало мотивів для вчинення кримінальних правопорушень, а також є широкий спектр способів їх реалізації. У таких обставинах стає надзвичайно складно узгодити й систематизувати однозначну класифікацію мети і мотивів вчинення кримінальних правопорушень. Це підтверджує й аналіз наукових досліджень щодо цього питання, у яких відображається різноманітність теоретичних підходів до класифікації мотивів вчинення кримінальних правопорушень (Savchenko, 2000; Komarynska, 2022). Еволюційний процес щодо мотивів і підходів до їх визначення відображає різні етапи історичного, політичного, економічного та правового розвитку суспільних відносин у державі.

Тому запропоновані в юридичній літературі класифікації мотивів кримінальних правопорушень не є однозначними та єдино правильними. У будь-якому випадку підходи до їх визначення мають ґрунтуватися на особистісних (внутрішніх) і соціальних (зовнішніх) аспектах причин та умов, що сприяли вчиненню кримінальних правопорушень (Zelinskyi, 1999). У цьому контексті одне й те саме протиправне діяння за мотивами вчинення може відрізнятися одне від одного, залежно від різних біологічних, національних, політичних, релігійних, соціальних характеристик, які впливають на індивідуальні чи групові мотивації (Savchenko, 2002; Velychenko, 2022). Передусім це зумовлено різноманітністю індивідуальних і соціальних факторів, які

впливають на мотивацію вчинення протиправних діянь їх суб'єктами, і це засвідчує, що універсальна класифікація для фахівців у галузі психології, соціології, кримінології та криміналістики є малоімовірною.

Мотиви самі собою не є протиправними. Протиправність мотивів визначають через поведінку суб'єкта правопорушення, яка залежить від обраного ним способу їх реалізації. Тобто невміння чи небажання правопорушника сформулювати справжні мотиви своєї поведінки не пом'якшує або не звільняє його від відповідальності. Відповідальність перед законом винний несе за вчинення умисних чи необережних діянь, які заборонені законом, з огляду на внутрішні (суб'єктивні) чи зовнішні (об'єктивні) ознаки, що безпосередньо впливають на оцінку його дій або бездіяльності.

Отже, спробуємо висвітлити ключові мотиви перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень і надати психологічну характеристику суб'єкту правопорушення залежно від їх видів. Залежно від способу вчинення цього правопорушення ми виокремимо корисливі та насильницькі групи мотивів, характерних для цього контексту. Корисливі мотиви передбачають вчинення дій військовою службовою особою, які виходять за межі її повноважень з метою отримання особистої (професійної) вигоди. Це може передбачати дії, спрямовані на задоволення особистісних амбіцій, потреб або прагнень до контролю, зокрема підвищення авторитету серед підлеглих, отримання внутрішніх переваг у військовому колективі або його ієрархії, підвищення статусу або отримання інших матеріальних благ.

Своєю чергою насильницькі мотиви передбачають вчинення військовою службовою особою дій, які явно виходять за межі наданих їй владних чи службових повноважень, охоплюють фізичне та/або психологічне насильство щодо підлеглого. Ці дії можуть виявлятися як засіб досягнення конкретних завдань або задоволення особистісних амбіцій. Зокрема, військовослужбовець може використовувати насильство для здійснення контролю за підлеглими, змушуючи їх виконувати свої вимоги або розпорядження. Перевищення влади може мати на меті підкорення іншої особи конкретному військовослужбовцю або їх групам. Фізичне чи психологічне насильство можуть використовувати для здійснення психологічного тиску на іншу особу з метою отримання певної вигоди або підпорядкування. Відмінність між фізичними та психологічними діями полягають у тому, що фізичне насильство передбачає застосування фізичного контакту, зокрема зброї чи предметів, які використовують як зброю, що призводить до травм або інших тілесних ушкоджень, натомість психологічне насильство передбачає застосування психологічних методів впливу на поведінку особи, що можуть виявлятися

емоційним знуцанням, маніпуляціями, ізоляціями, залякуваннями, зокрема за допомогою демонстрації чи використання зброї або інших предметів, що використовують як зброю.

Акцентуємо увагу на результатах останніх емпіричних досліджень у галузі судової психології, які здійснювали за допомогою методики MMPI (англ. *The Minnesota Multiphasic Personality Inventory*), науковці дійшли висновку, що морально-психологічний профіль конкретної особистості взаємопов'язаний з її поведінкою в суспільстві. Цей опис формується під впливом соціального середовища, у якому перебуває індивід, і вказує на те, що злочинна поведінка має соціальне обґрунтування (Holovkin, & Navaliana, 2012; Shepitko, 2021).

Особи, які вчиняють правопорушення, є менш адаптовані до соціального оточення і часто незадоволені своїм соціальним становищем. Вони характеризуються високим рівнем імпульсивності, що виявляється як втрата контролю за власною поведінкою, необдуманими діями, ігноруванням наслідків та емоційною нестабільністю. За цих умов вони часто не сприймають або свідомо ігнорують соціальні та правові норми, що формує в них девіантну поведінку. З другого боку, порушення соціальної адаптації може відбуватися внаслідок відсутності мотивувальних чинників дотримуватися соціальних норм. Це засвідчує порушення емоційного контакту з оточенням і недостатнє емпатичне уявлення про себе з позиції інших. У цьому випадку в правопорушника може виникати ілюзія про вороже середовище, яке не відображає реальну дійсність. На цьому тлі в людей виявляється агресивність, підозріливість, надмірна чутливість до міжособистісних контактів тощо (Filonenko, & Nechytailo, 2022).

Адекватне розуміння ситуації ускладнюється, коли поведінка керується емоційними налаштуваннями, а дії інших сприймають як загрозливі. Це призводить до ще більшої ситуативної залежності, що підвищує ймовірність вчинення протиправних дій. Спостерігається порушення правосвідомості та соціальної дезадаптації, що зумовлює нездатність вирішити конфліктні ситуації в межах соціально прийнятих норм.

Попри це, рівень особистісних рис не є однозначним. Здебільшого він залежить від типів і мотивів протиправної поведінки. За результатами окремих досліджень, особи, що вчиняють кримінальні правопорушення з корисливих мотивів у межах своїх посадових чи службових повноважень, порівняно з іншими категоріями правопорушників, виявляють вищу адаптованість до різних соціальних ситуацій та їх змін. Вони краще орієнтуються в соціальних нормах і вимогах, які ставить перед ними суспільство, є стриманішими, здатними до контролю емоцій та поведінки. У їхній поведінці не спостерігаються такі риси, як агресивність та імпульсивність, що є характерними для кримінальних правопорушень

насильницького характеру. Здебільшого вони виявляють товарищескість і не мають складнощів у встановленні соціальних контактів. Чимало з них характеризується прагненням до лідерства або потребою в соціальному визнанні (Filonenko, & Nechytailo, 2022).

Своєю чергою протиправні дії, вчинені з насильницьких мотивів, часто характеризуються високим рівнем емоційно заряджених ідей, що виявляються в певних ситуаціях. Ці особи надзвичайно чутливі до елементів міжособистісної взаємодії та сприймають зовнішнє середовище як вороже. Ця обставина ускладнює надання об'єктивної оцінки конкретним ситуаціям, яка часто змінюється під впливом емоційних реакцій. Підвищена чутливість до міжособистісної взаємодії призводить до того, що ці особи легко реагують на будь-які соціальні контакти, які вони вважають загрозливими. Правопорушники, які вчиняють насильницькі дії, складно приймають іншу думку. Усі неприємності, перед якими вони постають у житті, сприймають як наслідок ворожих дій з боку оточення. У разі неуспіху ці особи зазвичай звинувачують інших, а не себе. Окрему цінність для них має збереження особистої гідності. Проте через афективний стан вони вчиняють акти насильства з ілюзорних причин захисту власного життя, честі, гідності, справедливості або інших інтересів (Shalhunova, 2012).

Окремої уваги заслуговують особи, які вчиняють протиправні дії з корисливо-насильницьких мотивів. На думку науковців, ці дії мають схожі характеристики з насильницькими правопорушеннями. Проте, на відміну від останніх, корисливо-насильницькі дії визначають не як афективно заряджені ідеї, а як тенденцію до негайного задоволення власних потреб чи бажань. Як наслідок це супроводжується порушенням загального нормативного регулювання поведінки, а також інтелектуального і вольового контролю. Тобто корисливо-насильницькі дії відрізняються від інших найвищою некерованістю поведінки та раптовістю асоціальних вчинків. Особи, які вчиняють корисливо-насильницькі дії, виявляють потребу в самоствердженні, а афективний фон безпосередньо впливає на їхню поведінку. Тобто протиправні дії, які вчиняють з корисливо-насильницьких мотивів, супроводжуються імпульсивністю та зневагою до встановлених суспільством норм і вимог. Вони мають найслабший інтелектуальний і вольовий контроль.

Досліджуючи здатність законослухняних громадян допускати протиправні дії, Ф. Зімбардо (2007) зауважував, що у ситуаціях, коли людина опиняється під впливом певних умов або факторів, де влада, соціальний тиск та ситуаційні чинники впливають на її моральну поведінку, вона здатна порушувати встановлені правила поведінки та вчиняти протиправні дії. Ця обставина безпосередньо стосується і військово-

вого середовища, оскільки воєнний контекст і бойова обстановка призводять до морального занепаду й безжалісних дій. Військова служба часто характеризується підвищеним напруженням, стресом, монократією тощо. Під натиском цих обставин особистість зазнає впливу влади, соціального тиску, ситуаційних чинників тощо, що можуть сприяти вчиненню протиправних дій. З огляду на це, військовий контингент належить до тих соціальних груп, що потребує посиленої уваги та науково-практичного аналізу не лише з позиції психології чи кримінології, а й криміналістичної науки.

За результатами соціального експерименту, Ф. Зімбардо (2007) виокремлює декілька суттєвих аспектів, які впливають на порушення моральної агенції. До цих чинників учений відносить, по-перше, *владу й авторитет*. У ситуаціях, де індивіди мають владу й авторитет щодо інших, вони можуть відчувати себе вищими за соціальним статусом і використовувати надані їм повноваження для здійснення протиправних дій стосовно інших. По-друге, *соціальний тиск і конформізм*. Цей чинник виявляється в тому, що в певних соціальних ситуаціях люди відчувають тиск або потребу діяти відповідно до встановлених групових правил, що може спонукати їх до вчинення протиправних дій навіть тоді, коли це суперечить їхнім власним моральним переконанням. По-третє, *дифузія відповідальності*. У випадках, коли обов'язки розподілені серед групи людей, кожен може відчувати, що інші несуть меншу відповідальність за свої дії, і це спричиняє аморальну поведінку. Зазначене відбувається тому, що кожен вважає свої дії менш важливими, а відповідальність за вчинене розподіляють між усіма учасниками. По-четверте, *дезіндивідуалізація*. У середовищі, де люди втрачають свою індивідуальність або відчуття особистості, вони можуть втратити контроль за своїми діями й допускати протиправні вчинки. Це може бути зумовлено відчуттям анонімності, безпечності або недооцінкою своїх дій через відсутність індивідуальної відповідальності.

Висновки

Отже, злочинна поведінка є результатом впливу зовнішніх і внутрішніх факторів, зокрема соціального тиску, влади, аномії тощо. Ці фактори можуть призвести до втрати здатності людини діяти відповідно до моральних норм і принципів, встановлених суспільством. Наприклад, у

військовому середовищі особи можуть зазнати соціального тиску та впливу авторитету влади вищого керівництва. Це може позначитися на їх подальших рішеннях та діях, передусім у ситуаціях, коли вони вважають, що виконання вказівок або наказів може мати переваги, або, навпаки, їх ігнорування може призвести до негативних наслідків. Такий соціальний тиск, поєднаний з владою, може викликати занепад моральної агенції та спричинити вчинення протиправних дій, які суперечать не лише закону, а й власним моральним переконанням.

Особливого резонансу це питання набуває тоді, коли йдеться про перевищення військово-службовцем влади чи службових повноважень в особливий період, воєнний стан та/або в бойовій обстановці. Передусім зазначене зумовлено тим, що порушуються не лише матеріальні чи інші особистісні права та інтереси громадян, а й охоронюваний законом авторитет державної влади. Така обставина створює загрозу для оборонно-безпекових функцій держави, оскільки завдає соціальної або ідеологічної шкоди, що полягає в порушенні соціальних норм, цінностей, ідеалів, які дезорганізують суспільство й мінімізують його довіру до системи влади чи її інституцій.

Учинення будь-яких протиправних дій військовослужбовцями керівної ланки під час особливого періоду, воєнного стану чи в бойовій обстановці неминуче утворює каскадний ефект, коли одні негативні наслідки сприяють виникненню інших. Це може призвести як до порушення військової дисципліни у вузькому значенні (дезертирство, ухилення від виконання наказів, вчинення злочинних діянь з мотивів помсти тощо), так і до втрати довіри громадськості до воєнізованих структур та військово-політичного керівництва в широкому значенні (небажання громадян захищати свою країну, звільнення професійних військовослужбовців, масова емірація з метою уникнення мобілізації тощо).

Наведене змушує нас детальніше проаналізувати проблемні аспекти й особливості суб'єктивних ознак перевищення службовою військовою особою влади чи службових повноважень під час воєнного стану або в бойовій обстановці. У межах цього дослідження основну увагу буде зосереджено на особі винного, його професійному становищі, а також проблемних питаннях, які необхідно вирішити для правильної кваліфікації цього кримінального правопорушення.

References

- [1] Berkowitz, L. (1993). *Aggression: its causes, consequences, and control*. New York: McGraw-Hill. Retrieved from <https://searchworks.stanford.edu>.
- [2] Bryan, M. (2003). The World as Will. *The Philosophy of Schopenhauer* (pp. 137-163). Oxford: Oxford Academic. doi: 10.1093/0198237227.003.0007.
- [3] Diurkhaim, E. (1998). *Suicide: Sociological study* (L. Kononovych, Trans). Kyiv: Osnovy.

- [4] Fedorchenko, Yu. (2022). Kant I. Preface to the first edition. *Philosophy of education*, 28(1), 212-221. doi: 10.31874/2309-1606-2022-28-1-14.
- [5] Filonenko, V., & Nechytailo, I. (2022). *Recidivist criminals: psychological characteristics*. Ivano-Frankivsk: Foliant.
- [6] Hegel, G. (2000). *Fundamentals of the philosophy of law, or Natural law and political science*. (R. Osadchuk, M. Kushnir, Trans). Kyiv: Yunivers.
- [7] Heidegger, M. (1962). *Being and time*. (J. Macquarrie, E. Robinson, Trans). Oxford: Basil Blackwell publisher. Retrieved from <https://altair.pw/pub>.
- [8] Holovkin, B., & Navaliana, Ya. (2012). Psychological features of criminals. *Form of law*, 4. 223-230. Retrieved from <https://dspace.nlu.edu.ua>.
- [9] Kant I. (1781). Kritik der reinen Vernunft. *Project Gutenberg-De*. URL: <https://www.projekt-gutenberg.org>;
- [10] Komarynska, Yu. (2022). Motives for committing criminal offenses related to domestic violence. *Legal psychology*, 1(30), 94-102. doi: 10.33270/03223001.94.
- [11] Merton, R. (1938). Social Structure and Anomie. *American Sociological Review*, 3(5), 672-682. doi: 10.2307/2084686.
- [12] Nietzsche, F. (2006). *The Antichrist*. (H. Mencken, Trans). New York: Alfred A. Knopf. Retrieved from <https://www.gutenberg.org>.
- [13] Savchenko, A. (2000). Classification of crime motives. *Scientific Bulletin of the National Academy of Internal Affairs of Ukraine*, 4. 126-131.
- [14] Savchenko, A. (2002). *Motive and motivation of crime*. Kyiv: Atika.
- [15] Shalunova, S. (2012). *The personality of a violent criminal* (2nd ed., rev.). Dnipropetrovsk: Lira LTD.
- [16] Shepitko, V. (2021). Criminal psychology: history of development and current state. *Legal psychology*, 1(28), 14-20. doi: 10.33270/03212801.14.
- [17] Taldykin, O. (2022). *Sociology of law. Structural and logical schemes and tables*. Dnipro: Dniprop. derzh. un-t vnutr. sprav.
- [18] Velychenko, L. (2022). Psychology of the personality of the criminal as a subject of illegal arms and ammunition trafficking. *Legal psychology*, 1(30), 74-84. doi: 10.33270/03223102.74.
- [19] Zelinskyi, A. (1999). *Criminal psychology*. Kyiv: Yurinkom Inter.
- [20] Zimbardo, P. (2007). *The Lucifer effect: Understanding How Good People Turn Evil*. New York: Random house. Retrieved from <https://ia802808.us.archive.org>.

Список використаних джерел

- [1] Berkowitz L. Aggression: its causes, consequences, and control. New York : McGraw-Hill, 1993. 485 p. URL: <https://searchworks.stanford.edu>.
- [2] Bryan M. The World as Will. *The Philosophy of Schopenhauer*. Oxford : Oxford Academic, 2003. P. 137–163. doi: 10.1093/0198237227.003.0007.
- [3] Дюркгайм Е. Самогубство: соціологічне дослідження / пер. з франц. Л. Кононович. Київ : Основи, 1998. 520 с.
- [4] Федорченко Ю. Кант І. Передмова до першого видання. *Філософія освіти*. 2022. № 28 (1). С. 212–221. doi: 10.31874/2309-1606-2022-28-1-14.
- [5] Філоненко В., Нечитайло І. Злочинці-рецидивісти: психологічна характеристика : монографія. Івано-Франківськ : Фоліант, 2022. 244 с.
- [6] Геґель Г. Основи філософії права, або Природне право і державознавство : монографія / пер. Р. Осадчук, М. Кушнір. Київ : Юніверс, 2000. 334 с.
- [7] Heidegger M. Being and time / translated by J. Macquarrie, E. Robinson. Oxford : Basil Blackwell publisher, 1962. 589 p. URL: <https://altair.pw/pub>.
- [8] Головкін Б., Наваляна Я. Психологічні особливості злочинців. *Форма права*. 2012. № 4. С. 223–230. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua>.
- [9] Kant I. (1781). Kritik der reinen Vernunft. Project Gutenberg-De. URL: <https://www.projekt-gutenberg.org>;
- [10] Комаринська Ю. Мотиви вчинення кримінальних правопорушень, пов'язаних із домашнім насильством. *Юридична психологія*. 2022. № 1 (30). С. 94–102. doi: 10.33270/03223001.94.
- [11] Merton R. Social Structure and Anomie. *American Sociological Review*. 1938. Vol. 3. No. 5. P. 672–682. doi: 10.2307/2084686.
- [12] Nietzsche F. The Antichrist / translated by H. Mencken. New York : Alfred A. Knopf, 2006. 182 p. URL: <https://www.gutenberg.org>.
- [13] Савченко А. Класифікація мотивів злочину. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України*. 2000. № 4. С. 126–131.
- [14] Савченко А. Мотив і мотивація злочину : монографія. Київ : Атіка, 2002. 144 с.

- [15] Шалгунова С. Особа насильницького злочинця : монографія, 2-ге вид., доповн. і перероб. Дніпропетровськ : Ліра ЛТД, 2012. 548 с.
 - [16] Шепітько В. Кримінальна психологія: історія становлення та сучасний стан. Юридична психологія. 2021. № 1 (28). С. 14–20. doi: 10.33270/03212801.14.
 - [17] Талдикін О. Соціологія права. Структурно-логічні схеми і таблиці : навч. посіб. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2022. 144 с.
 - [18] Величенко Л. Психологія особистості злочинця як суб'єкта незаконного обігу зброї та боєприпасів. *Юридична психологія*. 2022. № 1 (30). С. 74–84. doi: 10.33270/03223102.74.
 - [19] Зелінський А. Кримінальна психологія : наук.-практ. вид. Київ : Юрінком Інтер, 1999. 240 с.
 - [20] Zimbardo P. The Lucifer effect: Understanding How Good People Turn Evil. New York : Random house, 2007. 551 p. URL: <https://ia802808.us.archive.org>.
-

Social and Psychological Aspects of Illegal Behavior of a Serviceman

KOSTIUK Ivan

Postgraduate Student of the Department of Forensics and Forensic Medicine
of the National Academy of Internal Affairs

Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-7855-6898>

Abstract. The relevance of the research topic is due to several reasons that are of practical importance. First, the illegal behavior of a military official has the potential to significantly affect the functioning of military structures, which poses a direct threat to the defense and security functions of the state. Therefore, the study of the socio-psychological aspects of this behavior is of great practical importance for ensuring the discipline and efficiency of the military organization. Secondly, the widespread use of new technologies, changes in the social environment and other factors influence the emergence of new forms of illegal behavior among the military. Therefore, constant updating of knowledge about the socio-psychological aspects of this problem will help to develop more effective strategies for the prevention of criminal offenses in the military sphere of legal relations. The main purpose of this study is to analyze and reveal the socio-psychological aspects that influence the emergence and development of illegal behavior among military officials. This includes the study of factors affecting the formation of moral and ethical values in the military environment, as well as the identification of psychological mechanisms underlying the illegal actions of military officials. With this data, effective prevention strategies can be developed at the state level and psychological training of military personnel can be improved to ensure a high level of discipline, legality and compliance with legal norms in the military environment. The methodological basis of the research is the approach, which includes qualitative and quantitative research, which allows to collect and analyze data on socio-psychological factors and their influence on illegal behavior. Sociological and psychological analyses, which allow to investigate social and psychological mechanisms affecting the behavior of military personnel. Analysis of legal norms regulating military activity and discipline, as well as analysis of empirical observational data, which allow to understand the motivation of illegal activities of military officials. In addition to the above, the scientific novelty and practical significance of this article lies not only in the scientific aspect, but also in the understanding of the motives of a military official exceeding his official powers. Disclosure of these motives will help authorized officials to correctly assess the illegal actions of a military official, which, in turn, will contribute to the effective performance of the tasks of criminal proceedings.

Keywords: deviance; disorganization; criminal offense; motives; investigation; classification.

DOI: 10.33270/03243401.119
УДК 343.985.2

Психологічні аспекти критеріїв допустимості тактичних прийомів

ПАЗЮК Євген

здобувач кафедри криміналістики та судової медицини Національної академії
внутрішніх справ

м. Київ, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-5548-5306>

Анотація. Метою статті є висвітлення критеріїв допустимості тактичних прийомів під час реалізації слідчих (розшукових) дій. Методологічний інструментарій обрано відповідно до окресленої мети, специфіки об'єкта й предмета дослідження. Для вирішення поставлених задач і досягнення мети застосовано сукупність методів і прийомів наукового пізнання, що дозволили всебічно вивчити об'єкт дослідження. Методи формальної логіки (аналіз, синтез, дедукція, індукція, аналогія, абстрагування) дали змогу детальніше усвідомити зміст розглядуваних питань. У дослідженні використано спеціально-правові методи: порівняльно-правовий – під час аналізу норм національного законодавства, наукових категорій, визначень і підходів; метод системного аналізу – для комплексного узагальнення критеріїв допустимості тактичних прийомів. Наукова новизна полягає у виокремленні критеріїв допустимості тактичного прийому з позиції застосування психологічного впливу. Доведено, що питання допустимості тактичного прийому під час реалізації слідчих (розшукових) дій є питанням права. Натомість обставини, які можуть потягнути недопустимість доказу через порушення критеріїв допустимості тактичних прийомів, є питаннями факту. Психологічний вплив, слугуючи складовою тактичного прийому та постійним джерелом формування тактичних рекомендацій, має ґрунтуватися на процесуальних вимогах до проведення певної процесуальної дії. З'ясовано, що належність (як змістова характеристика) та допустимість (як характеристика форми) є властивостями, які притаманні кожному доказу окремо та без яких відповідний матеріал не має бути прийнятий як доказ. Водночас належний доказ не може бути прийнятий, якщо він є недопустимим.

Ключові слова: кримінальне провадження; криміналістична тактика; криміналістика; тактичний прийом; психологічний вплив; допустимість доказів; тактичні прийоми.

Історія статті:

Отримано: 25.01.2024
Переглянуто: 28.02.2024
Прийнято: 22.03.2024

Рекомендоване посилання:

Пазюк Є. Психологічні аспекти критеріїв допустимості тактичних прийомів. *Юридична психологія*. 2024. № 1 (34). С. 119–125. doi: 10.33270/03243401.119.

*Відповідальний автор

© Пазюк Є., 2024

Вступ

У науці кримінального процесу поняття допустимості доказів більшість сучасних дослідників тлумачать через визначення переліку умов такої допустимості.

Дослідженню питання допустимості доказів присвятили праці такі вчені-процесуалісти, як Ю. П. Аленін («Шляхи вдосконалення початку досудового розслідування») (2013); Д. Б. Сергеева («Допустимість доказів в теорії та КПК 2012 року») (2015); В. В. Вапнярчук («Загальна характеристика властивостей доказів та їх розмежування між собою») (2015); В. О. Малярова «Належність та допустимість доказів у кримінальному провадженні» (2016); А. М. Лисеюк («Доказування на досудовому етапі кримінальних проваджень щодо злочинів у сфері незаконного обігу підакцизних товарів: проблеми теорії та практики: монографія») (2019) та ін.

У зазначених працях висвітлено недоліки кримінального процесуального законодавства в частині дослідження змісту кожного критерію допустимості доказів. Причому майже всі науковці виокремлюють серед умов допустимості доказів такі складові, як належний суб'єкт, належний спосіб, належне джерело, належна форма закріплення відомостей про факти.

Звертаючись до такого елементу допустимості доказів, як належний спосіб одержання інформації про факти, цілком логічним є висвітлення питання критеріїв правомірності й допустимості рекомендованих засобів і прийомів, а саме тактичних прийомів з точки зору психологічного впливу під час проведення слідчих (розшукових) дій.

Питання допустимості тактичних прийомів частково висвітлили у своїх роботах В. К. Весельський (2014), Г. Ю. Нікітіна-Дудікова (2022), О. Я. Переверза (2000), Ю. М. Черноус (2020) та інші науковці.

Психологічні особливості тактики проведення слідчих (розшукових) дій були предметом спільних досліджень таких учених, як Ю. Черноус, Н. Резнік, А. Самодін, Г. Нікітіна-Дудікова (2020); В. Гусева, С. Лукаш, В. Крикун, О. Моргунов, К. Шаповал (2021); П. Цимбал, Г. Власова, Н. Харченко, І. Сорока (2021); Д. Ураков (2023).

Водночас питання висвітлення критеріїв допустимості психологічного впливу тактичних прийомів як одного з елементів допустимості доказів не слугувало предметом наукового дослідження.

Матеріали та методи

Для вирішення поставлених задач і досягнення мети застосовано сукупність методів та прийомів наукового пізнання, що дозволили всебічно дослідити об'єкт дослідження. Методи формальної логіки (аналіз, синтез, дедукція, індукція, аналогія, абстрагування) дали змогу

детальніше усвідомити зміст розглянутих питань. У дослідженні використано спеціально-правові методи: порівняльно-правовий – під час аналізу норм національного законодавства, наукових категорій, визначень і підходів; метод системного аналізу – для комплексного узагальнення критеріїв допустимості тактичних прийомів.

Результати й обговорення

Інститут допустимості доказів є, був і буде наріжним каменем не лише доказового права, а й усього кримінального процесу. Залежно від того, як поставлено механізм допустимості доказів, можна оцінювати тенденції всього кримінального процесу. Підхід до інституту допустимості доказів, його місця та ролі в кримінальному процесі залежить від того, що є домінуючим у кримінальному судочинстві. Ідеться про захист людини, її законних прав та суспільства загалом від злочинних посягань. За цих умов превалює принцип «краще звільнити десять винних, аніж покарати одного невинного», або ж тотальна боротьба зі злочинністю, основою якої слугує розкриття злочинів, головним показником чого є зазвичай не конкретні результати, а відповіді, статистичні звіти (Prylutskyi, 2006, p. 86).

На думку Д. О. Бочарова (2007), належність, допустимість і достовірність є легальними характеристиками доказу. Водночас Т. В. Руда (2008) вважає їх нормативними критеріями внутрішнього переконання, якими суддя керується для оцінювання доказів.

Вирішення питання про належність, вагу доказів та їх достатність у теорії доказування підпорядковується законам логіки і не врегульоване формальними правилами, оскільки ці питання стосуються змісту доказів, фактичних даних (Blackaby et al., 2009, p. 543). Натомість допустимість (англ. admissibility) не пов'язується із фактичними даними, а стосується лише процесуальної форми доказів, тобто засобів доказування (Pilkov, 2020, p. 94).

Засобами доказування в широкому значенні є все те, завдяки чому воно здійснюється: процесуальні дії, за допомогою яких отримуються докази, заходи забезпечення кримінального провадження, загальновідомі та визнані (безспірні) факти, презумпції, преюдиції, фікції та власне докази. У вузькому значенні процесуальні дії, зокрема слідчі (розшукові) дії, негласні слідчі (розшукові) дії, належать до засобів отримання доказів. Своєю чергою докази є засобами логічно-розумового доказування (Antonov, Sachko, Tertyshnyk, & Uvarov, 2015, p. 78; Nor et al., 2020, p. 303).

Спосіб здійснення процесуальної дії, яка спрямована на виконання конкретного завдання на певному етапі досудового розслідування та ґрунтується на найбільш раціональному психологічному механізмі її реалізації, охоплюється поняттям тактичного прийому. Тактичні прийоми є

основними елементами криміналістичної тактики, головними її тактичними засобами в межах слідчих (розшукових) дій, у яких вони реалізуються.

Тактичний прийом можна визначити як раціональний і допустимий (тобто законний, етичний, науково обґрунтований, що має ознаку вибірковості) спосіб дії, який обирає слідчий чи інша уповноважена особа, що проводить розслідування, з огляду на конкретну слідчу ситуацію, який застосовується з метою раціонального й ефективного провадження розслідування (Moskalenko, 2017, p. 109). Критерій допустимості в частині належного способу одержання доказової інформації поширюється також на ті тактичні прийоми, які використовуються під час проведення слідчих (розшукових) дій та спрямовані на досягнення певних проміжних завдань.

Оцінку кожного засобу та прийому слід вважати ступенем його відповідності природі, сутності й меті слідчої діяльності, а не бажанням активізувати її або захистити від уявно неприпустимих (Kuzmichov, & Chornous, 2005, p. 218).

Головним під час визначення допустимості тактичних прийомів є дотримання законності. Принцип законності виражає вимогу безумовної та суворої відповідності прийомів і засобів діяльності, тактики їх застосування букві й духу закону, оскільки для досягнення завдань кримінального судочинства – захисту й відновлення порушених прав – можуть використовуватися лише передбачені законом засоби та прийоми у встановленому законом порядку. Законність слугує всеосяжним принципом та за своїм змістом і характером є специфічним явищем, яке пов'язане із забезпеченням відповідності конкретних дій закону та з неухильним виконанням його вимог усіма учасниками суспільних відносин (Kuzmichov, & Chornous, 2005, p. 108).

З огляду на зазначене, допустимість виявляється в негативному та позитивному аспектах. Негативний аспект виникає в разі, коли законодавством визнається недопустимими докази, які отримані з порушенням вимог закону. Позитивний аспект допустимості виникає тоді, коли певні обставини можуть бути підтверджені лише певними засобами доказування.

Проте критерій законності є не єдиним в аспекті допустимості тактичних прийомів, які застосовують під час реалізації слідчих (розшукових) дій. До них належать такі: інформація, що повідомляється, не повинна ґрунтуватися на обмані особи; не містити ознак тиску чи примушування, щоб людина могла самостійно обирати варіант своєї поведінки; має бути забезпечено повне ознайомлення учасників кримінального провадження з їх правами та обов'язками; застосовувані тактичні прийоми повинні бути етичні та безпечні для людини; часткове обмеження прав і свобод людини за умови крайньої необхідності з якнайшвидшим їх відновленням; отримана орієнтуюча інформація

під час проведення слідчих (розшукових) дій вимагає підтвердження іншими даними та фіксації в джерелах доказів.

Водночас слід урахувувати те, що тактичним прийомам притаманна ознака пізнавальної цінності. Розслідування злочину – це пізнавальна діяльність, спрямована на встановлення обставин, пов'язаних зі злочинною дією. Власне система пізнавальних дій у криміналістичному пізнанні також має певні закономірності (Terekhovich, & Nimande, 2018, p. 37-38). На ознаці пізнавальної діяльності акцентує увагу В. В. Вапнарчук (2015) під час дослідження засобів доказування в кримінальному процесі, зазначаючи, що ними слід вважати лише ті, які зумовлені особливостями пізнання в доказуванні.

Пізнання певних об'єктивних процесів під час реалізації слідчих (розшукових) дій здійснюється через психологічне підґрунтя тактичних прийомів, яке виражається в психологічному механізмі їх реалізації. Ступінь та інтенсивність психологічного впливу також може визнаватися одним із критеріїв допустимості тактичних прийомів під час реалізації слідчих (розшукових) дій.

Вчені-психологи зазначають, що за своєю сутністю психологічний вплив – це проникнення однієї особи (або групи осіб) у психіку іншої особи (або групи осіб). Такий вплив на психічний стан, думки, почуття та дії іншої людини здійснюється винятково за допомогою застосування психологічних засобів (вербальних або невербальних). Психологічний вплив має зовнішнє (стосовно реципієнта) походження і, якщо буде сприйнятий ним, приводить до зміни конкретних психологічних регуляторів певної активності людини (Nikolaienko, S., & Nikolaienko, Sv., 2011).

Психологічний вплив у тактичному прийомі полягає в тому, що тактичний прийом може слугувати засобом реалізації психологічного впливу, але психологічний вплив під час реалізації слідчої (розшукової) дії завжди трансформується в тактичний прийом.

На формування тактичних прийомів, заснованих на методах психологічного впливу, впливають принаймні чотири фактори: зміст відповідного методу психологічного впливу, процесуальні особливості відповідної слідчої (розшукової) дії, умови процесуальної ситуації та характер інформації, яку потрібно отримати. Ігнорування хоча б одного з перелічених чинників призведе до формування неефективного тактичного прийому. Кожен із зазначених факторів слідчий має враховувати під час розроблення відповідного тактичного прийому, але домінуючий вплив на його формування має чинити зазвичай відповідний метод психологічного впливу, який слугує його джерелом (Byshevets, 2014, p. 132).

Психологічний вплив тактичних прийомів під час реалізації слідчих (розшукових) дій спрямований на інтелектуально-вольову сферу особи та реалізується у визначених вимогами процесуального закону межах.

У кримінальному судочинстві психологічний вплив є цілком припустимою та цілеспрямованою дією в межах закону осіб з вирішення питань стимулювання психічної сфери людини для відтворення обставин розслідуваної події. З одного боку, слідчий отримує доказову інформацію, здійснюючи психологічний вплив на осіб, які беруть участь у кримінальному провадженні. Професійно побудований вплив відіграє роль тактичного засобу розслідування і є елементом слідчої тактики. Тому цілком зрозуміла потреба в розробці криміналістикою таких методів психологічного впливу, які б дозволяли в межах, передбачених законом, ефективніше виконувати завдання кримінального судочинства. З іншого боку, у процесі виявлення та опрацювання доказової інформації слідчий постійно відчуває вплив чинників, що позначатимуться на ефективності використання отриманої інформації. Їх можна класифікувати на такі групи: об'єктивні й суб'єктивні; підготовлені та випадкові; свідомі й мимовільні; неправда та омана тощо (Sokyran, 2020, p. 7).

Висновки

Належність (як змістова характеристика) та допустимість (як характеристика форми) є властивостями, які притаманні кожному доказу окремо і без їх наявності відповідний матеріал не має бути прийнятий як доказ. Водночас належний доказ не може бути прийнятий, якщо він є недопустимим. Однак допустимість доказу не гарантує йому доказову силу, тобто певну вагу (Schlaepfer, & Bärtsch, 2010, p. 214).

Питання допустимості тактичного прийому під час реалізації слідчих (розшукових) дій є питанням права, тоді як обставини, які можуть потягнути недопустимість доказу через порушення критеріїв допустимості тактичних прийомів, є питаннями факту. Психологічний вплив, слугуючи складовою тактичного прийому та є постійним джерелом формування тактичних рекомендацій, має будуватися в межах процесуальних вимог до проведення певної процесуальної дії.

References

- [1] Alenin, Yu.P. (2013). Ways of improving the beginning of a pre-trial investigation. *Scientific works of the National University "Odesa Law Academy"*, 13, 175-184. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nponyua_2013_13_19.
- [2] Antonov, K.V., Sachko, O.V., Tertyshnyk, V.M., & Uvarov, V.H. (2015). *Theory of proofs*. V.M. Tertyshnyk (Eds.). Kyiv: Alerta.
- [3] Blackaby, N., Partasides, C., Redfern, A., & Hunter, M. (Eds.). (2009). *Redfern & Hunter on International Arbitration* (Fifth edition). Oxford University Press.
- [4] Bocharov, D.O. (2007). *Evidence in law enforcement activity: general theoretical issues* (Doctoral thesis, Kharkiv, Ukraine).
- [5] Byshevets, O.V. (2014). Tactical techniques based on methods of psychological influence in criminal proceedings: concepts and types. *Bulletin of the Chernivtsi Faculty of the National University "Odesa Law Academy"*, 1, 125-135. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/vchfo_2014_1_14.
- [6] Chornous, Y., Reznik, N., Samodin, A., & Nikitina-Dudikova, H. (2020). Techniques of procedural actions performance in green room environment: comparative analysis of European and Ukrainian practices. *Int. J. Adv. Sci. Technol.*, 29(6), 1109-1115. Retrieved from URL: <https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-85083431234&origin=inward&txGid=c0b831425d5dc3df337baf9d4bf5199e>.
- [7] Chornous, Yu.M. (2020). Psychological foundations of the implementation of tactical techniques. *Legal psychology*, 1(26), 13-22. doi: 10.33270/03202601.13.
- [8] Husieva, V., Lukash, S., Krykun, V., Morhunov, O., & Shapoval, K. (2021). Conditions conducive to the domestic violence against the elderly based on the judicial and investigative practice of Ukraine. *Amazonia Investiga*, 10(46), 118-127. doi: 10.34069/AI/2021.46.10.11.
- [9] Kuzmichov, V.S., & Chornous, Yu.M. (2005). *Investigative activity: characteristics and areas of improvement*. Kyiv: Nichlava.
- [10] Lyseiuk, A.M., Muliavka, D.H., & Honcharova, A.O. (2019). *Evidence at the pre-trial stage of criminal proceedings regarding crimes in the sphere of illegal circulation of excise goods: problems of theory and practice*. Kyiv. Retrieved from http://ir.nusta.edu.ua/jspui/bitstream/doc/3801/1/4007_IR.pdf.
- [11] Maliarova, V.O. (2016). Adequacy and admissibility of evidence in criminal proceedings. *Scientific Bulletin of the Uzhhorod National University*, 29, 2(3), 119-122. Retrieved from <https://dSPACE.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/12323/1.pdf>.
- [12] Moskalenko, O.V. (2017). Tactical method in the system of forensic tactics: criteria for its admissibility. *Collection of scientific works of Kharkiv National Pedagogical University named after H.S. Skovoroda*, 26, 102-110. doi: 10.5281/zenodo.884298.
- [13] Nikitina-Dudikova, H.Yu. (2022). *Forensic methods of investigation of criminal offenses against sexual freedom and sexual integrity of children*. Vinnytsia: Tvory.

- [14] Nikolaienko, S., Nikolaienko, Sv. (2011). Category of psychological influence in psychology. *Worldview - Philosophy - Religion*, 1(1), 76-85. Retrieved from <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/39499/09-Nikolaienko2.pdf?sequence=1>.
- [15] Nor, V.T. (et al.) (Eds.). (2020). *Great Ukrainian legal encyclopedia* (Vol. 19). Kharkiv: Pravo.
- [16] Pereverza, O.Ya. (2000). *Formation of false testimony, system of tactical methods of their detection and overcoming* (Doctoral thesis, Kharkiv, Ukraine).
- [17] Pilkov, K. (2020). Properties of evidence and criteria for their evaluation. *Commercial law and process*, 4, 86-99. doi: 10.32849/2663-5313/2020.4.14.
- [18] Prylutskyi, S. (2006). Admissibility of evidence: modernity and prospects of the criminal process of Ukraine. *Law of Ukraine*, 4, 85-89.
- [19] Ruda, T.V. (2008). The concept and content of the institution of proof in the civil procedural law of the USA and Ukraine: a comparative aspect. *Bulletin of Taras Shevchenko Kyiv National University*, 79, 47-50.
- [20] Schlaepfer, A.V., & Bärtsch, P. (2010). A Few Reflections on the Assessment of Evidence by International Arbitrators. *International Business Law Journal. Revue de Droit des Affaires Internationales*, 3, 211-223.
- [21] Serhieieva, D.B. (2015). Admissibility of evidence in theory and CPC 2012. *Herald of criminal justice*, 3, 80-87. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/vkc_2015_3_11.
- [22] Sokyran, F.M. (2020). Application of psychological influence in criminal justice. *Forensic Herald*, 32(2), 15-21. doi: 10.37025/1992-4437/2019-32-2-15.
- [23] Terekhovych, V., & Nymande, E. (2018). The essence of criminalistic tactics. *Theory and practice of forensic examination and criminology*, 18, 35-44. doi: 10.32353/khrife.2018.04.
- [24] Tsymbal, P., Vlasova, G., Nikitina-Dudikova, H., Kharchenko, N., & Soroka, I. (2021). International cooperation in the investigation of sexual crimes against children. *Amazonia Investiga*, 10(40), 132-141. doi: 10.34069/AI/2021.40.04.14.
- [25] Urakov, D.R. (2023). Prevention of Crimes Against the Sexual Inviolability of Minors Through the use of the Internet. *World Bulletin of Management and Law*, 18, 61-64. Retrieved from <https://www.scholarexpress.net/index.php/wbml/article/view/1951>.
- [26] Vapniarchuk, V.V. (2015). General characteristics of the properties of evidence and their distinction between themselves. *State and law*, 68, 361-375. Retrieved from https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/13433/1/Vapnyarchuk_361-375.pdf.
- [27] Veselskyi, V.K. (2014). To the issue of admissibility of tactical techniques. *Forensics and forensic examination*, 59, 135-140. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/krise_2014_59_18.

Список використаних джерел

- [1] Аленін Ю. П. Шляхи вдосконалення початку досудового розслідування. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2013. Т. 13. С. 175–184. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nponyua_2013_13_19.
- [2] Антонов К. В., Сачко О. В., Тertiшник В. М., Уваров В. Г. Теорія доказів : підручник / за заг. ред. В. М. Тertiшника. Київ : Алерта, 2015. 294 с.
- [3] Redfern & Hunter on International Arbitration. Fifth edition / Edited by N. Blackaby, C. Partasides, A. Redfern, M. Hunter. Oxford University Press, 2009. 904 p.
- [4] Бочаров Д. О. Доказування у правозастосовчій діяльності: загальнотеоретичні питання : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2007. 20 с.
- [5] Бишевец О. В. Тактичні прийоми, засновані на методах психологічного впливу, у кримінальному провадженні: поняття та види. *Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2014. Вип. 1. С. 125–135. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vchfo_2014_1_14.
- [6] Chornous Y., Reznik N., Samodin A., Nikitina-Dudikova H. Techniques of procedural actions performance in green room environment: comparative analysis of European and Ukrainian practices. *Int. J. Adv. Sci. Technol.* 2020. No. 29 (6 Special Issue). P. 1109–1115. URL: <https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-85083431234&origin=inward&txGid=c0b831425d5dc3df337baf9d4bf5199e>.
- [7] Черноус Ю. М. Психологічні основи реалізації тактичних прийомів. *Юридична психологія*. 2020. № 1 (26). С. 13–22. doi: 10.33270/03202601.13.
- [8] Husieva V., Lukash S., Krykun V., Morhunov O., Shapoval K. Conditions conducive to the domestic violence against the elderly based on the judicial and investigative practice of Ukraine. *Amazonia Investiga*. 2021. No. 10 (46). P. 118–127. doi: 10.34069/AI/2021.46.10.11.

- [9] Кузьмічов В. С., Черноус Ю. М. Слідча діяльність: характеристика та напрями удосконалення : монографія. Київ : Нічлава, 2005. 446 с.
- [10] Лисеюк А. М., Мулявка Д. Г., Гончарова А. О. Доказування на досудовому етапі кримінальних проваджень щодо злочинів у сфері незаконного обігу підакцизних товарів: проблеми теорії та практики : монографія. Київ, 2019. 326 с. URL: http://ir.nusta.edu.ua/jspui/bitstream/doc/3801/1/4007_IR.pdf.
- [11] Малярова В. О. Належність та допустимість доказів у кримінальному провадженні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2016. № 29. Ч. 2. Т. 3 С. 119–122. (Серія «Право»). URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/12323/1.pdf>.
- [12] Москаленко О. В. Тактичний прийом у системі криміналістичної тактики: критерії його допустимості. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди*. 2017. Вип. 26. С. 102–110. (Серія «Право»). doi: 10.5281/zenodo.884298.
- [13] Нікітіна-Дудікова Г. Ю. Криміналістична методика розслідування кримінальних правопорушень проти статевої свободи та статевої недоторканості дітей : монографія. Вінниця : Твори, 2022. 624 с.
- [14] Ніколаєнко С., Ніколаєнко С. Категорія психологічного впливу в психології. *Світогляд – Філософія – Релігія*. 2011. № 1 (1). С. 76–85. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/39499/09-Nikolaienko2.pdf?sequence=1>.
- [15] Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. / [редкол.: В. Т. Нор (голова) та ін.]. Харків : Право, 2020. Т. 19 : Кримінальний процес, судоустрій, прокуратура та адвокатура. 960 с.
- [16] Переверза О. Я. Формування неправдивих показань, система тактичних прийомів їх виявлення і подолання : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2000. 19 с.
- [17] Пільков К. Властивості доказів та критерії їх оцінювання. *Господарське право і процес*. 2020. № 4. С. 86–99. doi: 10.32849/2663-5313/2020.4.14.
- [18] Прилуцький С. Допустимість доказів: сучасність та перспективи кримінального процесу України. *Право України*. 2006. № 4. С. 85–89.
- [19] Руда Т. В. Поняття і зміст інституту доказування в цивільному процесуальному праві США та України: порівняльний аспект. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2008. Вип. 79. С. 47–50.
- [20] Schlaepfer A. V., Bärtsch P. A Few Reflections on the Assessment of Evidence by International Arbitrators. *International Business Law Journal. Revue de Droit des Affaires Internationales*. 2010. Issue 3. P. 211–223.
- [21] Сергеева Д. Б. Допустимість доказів в теорії та КПК 2012 року. *Вісник кримінального судочинства*. 2015. № 3. С. 80–87. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vkc_2015_3_11.
- [22] Сокиран Ф. М. Застосування психологічного впливу в кримінальному судочинстві. *Криміналістичний вісник*. 2020. № 32 (2). С. 15–21. doi: 10.37025/1992-4437/2019-32-2-15.
- [23] Терехович В., Ниманде Е. Сутність криміналістичної тактики. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2018. Вип. 18. С. 35–44. doi: 10.32353/khrife.2018.04.
- [24] Tymbal P., Vlasova G., Nikitina-Dudikova H., Kharchenko N., Soroka I. International cooperation in the investigation of sexual crimes against children. *Amazonia Investiga*. 2021. No. 10 (40). P. 132–141. doi: 10.34069/AI/2021.40.04.14.
- [25] Urakov D. R. Prevention of Crimes Against the Sexual Inviolability of Minors Through the use of the Internet. *World Bulletin of Management and Law*. 2023. No. 18. P. 61–64. URL: <https://www.scholarexpress.net/index.php/wbml/article/view/1951>.
- [26] Вапнярчук В. В. Загальна характеристика властивостей доказів та їх розмежування між собою. *Держава і право*. 2015. Вип. 68. С. 361–375. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/13433/1/Vapnyarchuk_361-375.pdf.
- [27] Весельський В. К. До питання допустимості тактичних прийомів. *Криміналістика і судова експертиза*. 2014. Вип. 59. С. 135–140. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/krise_2014_59_18.
-

Psychological Aspects of the Criteria for Admissibility of Tactical Techniques

PAZIUK Yevhen

Researcher of the National Academy of Internal Affairs
Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-5548-5306>

Abstract. The purpose of the article is to highlight the criteria for admissibility of tactical techniques during the implementation of investigative (search) actions. Methodology. The methodological toolkit was chosen in accordance with the outlined goal, the specifics of the object and the subject of research. To solve the tasks and achieve the goal, a set of methods and techniques of scientific knowledge were applied, which allowed to comprehensively investigate the object of research. Methods of formal logic (analysis, synthesis, deduction, induction, analogy, abstraction) made it possible to understand the content of the issues in more detail. Special legal methods were used in the research: comparative legal - during the analysis of norms of national legislation, scientific categories, definitions and approaches; the method of system analysis - for a comprehensive generalization of the criteria for the admissibility of tactical techniques. The scientific novelty consists in distinguishing the criteria for the admissibility of a tactical approach from the point of view of the application of psychological influence. Conclusions. The question of the admissibility of a tactical technique during the implementation of investigative (search) actions is a question of law, while the circumstances that may lead to the inadmissibility of evidence due to a violation of the criteria for the admissibility of tactical techniques are questions of fact. Psychological influence, acting as a component of a tactical reception and being a permanent source of formation of tactical recommendations, should be built within the framework of procedural requirements for carrying out a certain procedural action.

Keywords: criminal proceedings; forensic tactics; criminalistics; tactical reception; psychological influence; admissibility of evidence; tactical techniques.

DOI: 10.33270/03243401.126

УДК 316.624:[364.63-053.9]

Чинники домашнього насильства, вчиненого щодо осіб похилого віку, як вияв девіантної поведінки

ПАНАСЮК Вікторія*

ад'юнкт кафедри криміналістики та судової медицини Національної академії
внутрішніх справ

м. Київ, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9546-8225>

Анотація. Насильство залишається однією з найпоширеніших форм порушення прав людини, і його причини відображаються в економічній ситуації країни, суспільних нормах, фізичному та психологічному здоров'ї людей. Домашнє насильство можуть вчиняти щодо будь-якого члена сім'ї, проте найчастіше його головними жертвами стають вразливі групи, такі як діти, люди похилого віку, а також особи з обмеженими можливостями. Люди похилого віку, пенсіонери, особи з інвалідністю є однією з найнезахищеніших груп населення, що потребує виявлення причин та умов, які сприяють домашньому насильству. Аналіз випадків насильства стосовно цих груп є ускладненим через відсутність достовірних даних, оскільки чимало випадків залишаються невиявленими або не доведеними в судовому порядку. Чимало людей похилого віку зазнають виявів зневаги, постають перед бідністю, соціальною ізоляцією та відчуженням. Саме через ці фактори вони стають особливо вразливими перед насильством, відчуженість і фізична слабкість роблять їх легкою мішенню для насильника. Ця стаття спрямована на визначення психологічних чинників, які обумовлюють вчинення домашнього насильства щодо осіб похилого віку, а також на дослідження домашнього насильства як вияву девіантної поведінки. Своєю чергою це сприятиме обранню тактики досудового розслідування такої категорії кримінальних правопорушень. Для досягнення мети статті використано загальнонаукові методи системності й комплексності знань, єдності теорії та практики. За допомогою загальнофілософських методів (аналіз і синтез, індукція та дедукція) здійснено понятійну ідентифікацію досліджуваних явищ, визначено їх ознаки, узагальнено та сформульовано відповідні дефініції, логічну побудову структури дослідження. У дослідженні здійснено аналіз психологічних характеристик осіб похилого віку, що стало підґрунтям для визначення їх як вразливої категорії. Також використано метод порівняння та узагальнення, було досліджено індивідуальні характеристики й окреслено загальний психологічний портрет особи кривдника. Виокремлено чинники, які впливають на виникнення девіантної поведінки та вчинення домашнього насильства щодо осіб похилого віку.

Ключові слова: пенсійний вік; протидія; насильство; асоціальна поведінка; досудове розслідування; особа правопорушника.

Історія статті:

Отримано: 18.01.2024

Переглянуто: 28.02.2024

Прийнято: 19.03.2024

Рекомендоване посилання:

Панасюк В. Чинники домашнього насильства, вчиненого щодо осіб похилого віку, як вияв девіантної поведінки. *Юридична психологія*. 2024. № 1 (34). С. 126–133. doi: 10.33270/03243401.126.

* Відповідальний автор

Вступ

За аналітичними даними Організації Об'єднаних Націй (United Nations Organization...), люди похилого віку є окремою вразливою категорією осіб, яка потребує особливих заходів не лише їх соціального, а й правового захисту. Домашнє насильство щодо осіб похилого віку – це жахлива реальність, жертвами його стають мільйони людей у світі. Ця проблема має глибоке коріння та потребує комплексного вивчення і розуміння. Насильство, спрямоване проти вразливих груп населення, зокрема осіб похилого віку, стає проблемою та має наслідки як для жертви, так і для суспільства загалом. Здебільшого насильство локалізовано домашнім середовищем. Саме тому це кримінально протиправне діяння має латентний характер, оскільки приховується за стінами приватності, іноді залишаючи жертв без можливості отримати допомогу, підтримку та правосуддя.

З огляду на зазначене, метою дослідження є: виокремлення чинників, які впливають на виникнення девіантної поведінки та вчинення домашнього насильства щодо осіб похилого віку; у контексті психосоціальних, економічних і культурних аспектів дослідити комплексний спектр чинників, які призводять до таких кримінально караних виявів.

Розуміння цих чинників є важливим кроком у розробленні ефективних стратегій запобігання та захисту потенційних жертв, що дасть змогу невдовзі наблизитися до розроблення стратегій, спрямованих на попередження та ефективну боротьбу з домашнім насильством щодо осіб похилого віку, надання своєчасної як психологічної, так і правової допомоги, визначення дієвого алгоритму й тактики розслідування зазначених кримінальних діянь.

Матеріали та методи

З метою визначення чинників, які впливають на виникнення девіантної поведінки, використано наукові напрацювання дослідників з різних країн, серед яких R. Alloway, P. Bebbington (2017), B. Guo (2017), P. Брейм, А. Р. Пікєро (2023), які розглядають девіантну поведінку, зосереджуючись на тому, які саме чинники в різному віці можуть впливати на вчинення злочинності.

В. ДеКемп, Х. Зайковський і Б. Лунн (2018), Р. Gottschalk (2023), Е. Гуд (2019) досліджують явища, такі як злочинність, вікові траєкторії злочинців і відхилення. Кожен з науковців вивчає різні аспекти девіантної поведінки з використанням кількісних аналітичних методів і теоретичних підходів.

Такі науковці, як Р. Міхалак (2023), О. Сміт і Т. Реймен (2018) та Д. Даунс (2020) фокусують увагу на вивченні різних аспектів відхилень і правопорушень, зокрема емоційних аспектів,

соціологічному розумінні відхилень від загальноприйнятих норм загалом.

Теоретичні напрацювання та висновки підтверджено результатами проведеного нами анкетування 225 практичних працівників Національної поліції України. На підставі практичного досвіду респондентів їм було запропоновано пройти анкетування, у якому слід було зазначити основні проблематичні питання, що потребують вирішення під час досудового розслідування домашнього насильства, вчиненого щодо осіб похилого віку, узагальнення чинників, які мають вплив на протиправну поведінку.

Анкетування було анонімним, отримані результати узагальнено, на підставі кореляційного аналізу встановлено ступінь взаємозв'язку, залежність між девіантною поведінкою і домашнім насильством. Визначено, що найсуттєвішими чинниками, що призводять до девіантної поведінки, а згодом – до вчинення домашнього насильства є систематичне вживання алкогольних або наркотичних речовин, відсутність або неповна зайнятість, небажання до суспільно корисної праці та самовдосконалення, низьке матеріальне становище.

Також результати дослідження надали можливість окреслити проблематичні аспекти під час досудового розслідування (передусім щодо особи правопорушника й потерпілого), що сприятиме своєчасному та ефективному розслідуванню та попередженню цієї категорії кримінальних правопорушень, виявленню та фіксуванню ознак таких дій на початковому етапі розслідування.

Результати й обговорення

Життя кожної людини складне й різноманітне. Дії людей варіюються залежно від ситуації, а також їх індивідуальних особливостей. Ми поводимося за схожою манерою з близькими, друзями, що відрізняється від незнайомих або малознайомих людей. По-різному ми ставимося до своїх батьків і дітей. Спілкування з дружиною або чоловіком абсолютно не схоже на спілкування з колегами тощо.

Тобто кожна людина займає множинні позиції в суспільстві, і виконуючи різні соціальні ролі, вона демонструє відповідні моделі поведінки. Однак слід зазначити, що іноді поведінка може виходити за межі прийнятих норм, стаючи девіантною. Це може бути спричинено різними факторами (Rushchenko, 2020).

Протягом років девіацію і девіантну поведінку вивчали різні вчені – психологи, педагоги. На основі цих досліджень і теорій було сформовано основи та причини девіації (Poradych, 2023). Хоча єдиного визначення «девіантної поведінки» немає, проте є різні наукові думки з цього приводу. Наприклад, на думку Л. Б. Шнейдера, девіантна поведінка – відхилення від соціально-психологічних і моральних норм, подане або як

помилковий антисупільний зразок вирішення конфлікту, що виявляється в порушенні суспільно прийнятих норм, або в шкоді, завданій громадському добробуту, доволишнім і собі (Yusko, 2020). Едвард Сутерленд, американський кримінолог, визначав девіантну поведінку як будь-яку діяльність, що суперечить закону або суспільним нормам.

Узагальнивши думки зазначених науковців, зауважимо, що девіантна поведінка – це система дій та вчинків як окремих людей, так і груп, які суперечать загальноприйнятим нормам і стандартам поведінки. Її сутність полягає у відмові від дотримання цих норм, виборі альтернативного варіанту поведінки, що призводить до порушення взаємодії особи із суспільством.

Девіантна поведінка часто ґрунтується на конфлікті цінностей, інтересів, розходженні потреб, деформації способів їх задоволення. Також слід зазначити про помилки у вихованні, життєві негаразди й інші фактори.

Еміль Дюркгейм, французький соціолог, одним із перших запропонував розгорнуте соціологічне пояснення девіантної поведінки. Його *теорія аномії, або теорії безнормовості*, відображає значення соціальних і культурних факторів у цьому явищі.

Аномія, за Дюркгеймом, – це стан дезорганізації суспільства, коли цінностей, норм і соціальних зв'язків або немає, або вони стають нестійкими. Цей стан призводить до аномативності, або девіантної поведінки, адже люди не мають чітких орієнтирів для дій.

Теорія аномії Дюркгейма безпосередньо впливає на соціологію девіантної поведінки. Девіантність – це не просто особиста проблема, а й результат соціальних процесів (Rohovenko, 2021).

Ще одним важливим інструментом для дослідження та розуміння взаємодії між членами родини, розуміння причин та умов виникнення домашнього насильства є теорія «стигматизації», схожа на теорію «ярликування». Вона розглядає девіантну поведінку як результат суб'єктивних і соціальних факторів. Її прихильники, такі як І. Гоффман, Е. Лемерт та Г. Беккер, акцентують на тому, що суспільство (або певна соціальна група) відіграє ключову роль у формуванні девіантної поведінки.

Е. Лемерт і Г. Беккер описують девіацію як наслідок наклеювання на особу ярликів (стигм). Ці ярлики виникають, коли дії людини співвідносяться з абстрактними правилами й нормами, що існують у суспільстві. З плином часу репутація, що формується навколо девіантного вчинку, може спонукати людину прийняти цю роль і далі поводитися девіантно.

Цей процес передбачає два етапи:

1. Первинна девіація: людина може вчинити певні дії, які відхиляються від прийнятих норм. Ці дії можуть бути одиничними або випадковими.

2. Вторинна девіація: на людину наклеюють ярлик девіанта, що призводить до змін у її самосвідомості та поведінці. Вона може прийняти цю роль і далі поводитися девіантно.

Теорія стигматизації засвідчує, що девіантна поведінка не завжди є результатом особистих проблем чи патологій. Вона може бути наслідком того, як суспільство ставиться до людей, які відхиляються від норм поведінки.

Теорія стигматизації не є всебічною. Вона не пояснює всі випадки девіантної поведінки, а також не враховує роль індивідуальних факторів.

Однак теорія стигматизації залишається одним із важливих пояснень девіантної поведінки. Вона допомагає зрозуміти, як суспільні та соціальні фактори можуть впливати на поведінку людей (Tymoshenko, 2019).

Домашнє насильство також можна розглядати як вияв девіантної поведінки.

В Україні, згідно з Концепцією Державної соціальної програми запобігання та протидії домашньому насильству та насильству за ознакою статі¹ на період до 2025 року, визнано, що домашнє насильство є однією з найгостріших проблем суспільства.

Жертвами цього явища стають як жінки, так і чоловіки, але найвразливішими групами залишаються жінки, діти й особи похилого віку.

Люди похилого віку є вразливою категорією населення, що робить їх мішенню для домашнього насильства.

Перехід у категорію людей похилого віку та пенсіонерів часто супроводжується значними змінами:

– спосіб життя: втрата роботи, звичного кола спілкування.

– психологічний стан: почуття самотності, емоційна вразливість, зниження самооцінки, тривожність, депресія;

– фізичне здоров'я: хронічні захворювання, втрата сил, зниження мобільності.

Можна виокремити деякі поведінкові, психо-емоційні стани людей похилого віку, які, на нашу думку, спричиняють негативне, жорстоке ставлення з боку членів сім'ї або інших людей:

– довірливість: люди похилого віку довіряють близьким людям, що робить їх вразливими до маніпуляцій та психологічного тиску;

– запасливість й ощадливість: люди похилого віку переважно мають заощадження або цінні речі, що може стати мотивом для жорстокого поводження з боку тих, хто прагне нажитися на них;

¹ Про схвалення Концепції Державної соціальної програми запобігання та протидії домашньому насильству та насильству за ознакою статі на період до 2025 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 10 жовт. 2018 р. № 728-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/728-2018-%D1%80#Text>.

– недуги: старість часто супроводжується хронічними захворюваннями, що робить людей похилого віку фізично слабшими та залежнішими від інших.

Також кривдників можуть провокувати до вчинення домашнього насильства потреби осіб похилого віку, які мають інвалідність. Догляд за людиною з інвалідністю може бути складним завданням, як фізично, так і емоційно. Це може призвести до вигорання та стресу, які своєю чергою можуть підвищити ризик вчинення насильства. Доглядальники часто не мають необхідної підтримки з боку сім'ї, друзів або фахівців. Також догляд за людиною з інвалідністю може бути фізично й емоційно виснажливим і фінансово складним. Доглядальники часто почуваються соціально ізольованими, вони ніби постійно «прикуті» і не можуть повноцінно насолоджуватися життям.

Саме через ці фактори люди похилого віку, які мають інвалідність, частіше стають потерпілими від жорстокого поводження, ніж інші люди, через свої фізичні або психічні обмеження. Ця група людей може бути соціально ізольованою, що ускладнює їм пошук допомоги. Також вони можуть економічно або фізично залежати від особи кривдника.

Усі ці обставини роблять людей похилого віку легкою здобиччю для кривдників, які викликають у правопорушника відчуття панівного положення, безкарності за вчинення домашнього насильства.

Домашнє насильство як вияв девіантної поведінки поширене в мирний час та в умовах війни. Адаже насильство в умовах війни набуває нових форм вияву, стає жорстокішим. Утім через наявність інших завдань, пов'язаних із війною, таке явище, як домашнє насильство, стає менш помітним, а потерпілі – менш захищеними. Водночас за жодних обставин насильство не може бути виправданим, а тому слід ефективно реагувати на таке явище, вчасно надавати потерпілим допомогу, попри воєнний стан у державі (Panasiuk, 2023).

З раннього дитинства людина сприймає світ крізь призму інформації, яку отримує з різних джерел, зокрема медіа. На жаль, жорстокість та агресія часто стають невід'ємною частиною контенту, з яким мають справу діти, чи то новини, фільми, мультфільми, чи то комп'ютерні ігри. Постійне спостереження за насильством може призвести до емоційного «огрубіння», коли людина стає менш чутливою до чужого болю. З плином часу жорстокість може вже здаватися нормою, що своєю чергою призводить до прийняття девіантної поведінки як допустимого способу вирішення конфліктів, надалі вчинення таких дій до членів сім'ї (домашнього насильства).

Медіа може безпосередньо впливати на поведінку осіб (передусім правопорушників).

Негативними виявами зазначеного твердження є такі два аспекти, як:

1. Підвищення популярності соціальних мереж. Медіа та соцмережі часто зображують ідеалізоване життя людей, що може створювати враження, що всі повинні відповідати цьому «зразку».

2. Люди часто відчувають тиск з боку сім'ї, друзів, колег, щоб відповідати певним очікуванням щодо поведінки, зовнішності, успішності.

Вчинки, дії людини, що не відповідають офіційно встановленим чи фактично сформованим у суспільстві нормам (стандартам, шаблонам), засуджують, вони спричиняють несхвалення. Це може привести до активізації девіантної поведінки в суспільстві (Wong, 2020).

Такий фактор, як зниження економічного достатку, може істотно впливати на поведінку людей та іноді призводити до девіантної поведінки, вчинення домашнього насильства. Люди, які живуть у бідності, безробітні (втрата роботи може призвести до почуття безпорадності, гніву, зневаги), частіше відчувають стрес, тривогу, депресію, що може призвести до девіантної поведінки та/або жорстокого поводження з членами сім'ї.

Також слід зазначити, що, крім зовнішніх факторів, що мають вплив на формування девіантної поведінки, є внутрішньородинні (або сімейно-побутові), так звані фактори спадкової поведінки. 2020 року було проведено дослідження серед 2959 китайських учнів середньої школи за допомогою анкет (Community Experiences Questionnaire (CEQ), Peer Group Questionnaire and the General Questionnaire) щодо поточної ситуації та факторів впливу щодо вчинення насильства протягом життя. Результати засвідчили, що саме девіантна поведінка однолітків була суттєвим фактором для схильності до насильства в дітей (Wang et al., 2020).

Агресивна поведінка та схильність до насильства можуть передаватися з покоління в покоління, від батьків до дітей. Цей феномен зумовлений двома ключовими психологічними механізмами, серед яких: статево-рольова ідентифікація (діти вчаться у батьків, як поводитися) та соціальне навчання (вчаться нового, спостерігаючи за іншими людьми та наслідуючи їхню поведінку) (Smirni, Garufo, Di Falco, & Lavanco, 2021).

Проаналізовані чинники виникнення девіантної поведінки дають підстави для висновку, що на тлі спільних для всіх людей фізичних і психічних характеристик кожна особистість володіє певним набором індивідуальних рис, що надають їй унікальності. Ці особливості суттєво впливають на життя, поведінку та діяльність людини, зокрема протиправні їх вияви.

Якщо йдеться про вчинення домашнього насильства, структуру особи злочинця в досліджуваній категорії кримінальних право-

порушень необхідно розглядати за такими критеріями:

1) соціально-демографічні дані (стать, національність, вік, зокрема професія, становище в суспільстві та на роботі тощо);

2) морально-психологічні риси особи (інтелектуальні, волевові, моральні риси, емоції, світогляд, переконання, звички, риси характеру; психофізіологічні: темперамент (сила, рухливість й урівноваженість нервової діяльності), анатомічні та функціональні ознаки, а також відомості про патологічні відхилення особистості));

3) кримінально-правові ознаки (наявність судимостей, рецидив, поведінка після відбуття покарання тощо) (Тучупа, 2022).

Тому під час розслідування домашнього насильства необхідним є об'єднання наукових розробок галузі психології та кримінально-правових наук.

Доктор юридичних наук В. Ю. Шепітько (2021) зазначає, що виникнення кримінальної психології як наукового напрямку зумовлене соціальними факторами. Адже задля того, щоб перейти межу дозволеного в соціальному середовищі, мають бути психічні вияви індивідуума, його перевернене сприйняття соціального досвіду, спрямованість особистості, наявність антигромадських настанов, дефектів психіки. Ці психологічні фактори діють не ізольовано, а в комплексі із соціальними факторами.

Ми поділяємо такий підхід і вважаємо, що для розуміння особи кривдника важливо вивчити, як формуються його поведінкові ознаки під впливом генетики, середовища та конкретних життєвих ситуацій.

Для цього було проведено дослідження, у межах якого опитано 225 працівників правоохоронних органів, які безпосередньо в практичній діяльності мали справу з випадками вчинення домашнього насильства щодо осіб похилого віку.

За результатами опитування ми дійшли таких висновків: респонденти зауважили, що найпоширенішим є вчинення протиправного діяння саме особами чоловічої статі (62,2 %). Найвищою кримінальною активністю в досліджуваній категорії кримінальних правопорушень вирізняється вікова група 25–40 років (50,7 %), за нею – понад 40 років (26,2 %).

Найчастіше між правопорушником і потерпілим наявні саме родинні зв'язки (65,8 %). У більшості випадків домашнє насильство вчиняє особа в стані алкогольного або наркотичного сп'яніння. Також надмірна кількість вільного часу, відсутність зайнятості, небажання до суспільно корисної праці та самовдосконалення спричиняють вчинення домашнього насильства.

Особа – кривдник щодо осіб похилого віку вчиняють психологічний тиск, бажають контролювати, змушують залежати від неї фінансово, фізично й емоційно.

Результат опитування засвідчив, що кривдник бажає позбавити потерпілого житла, їжі, одягу (67,1 %), пенсії, інших виплат або майна (52 %) задля того, щоб змусити особу залежати від нього.

Також було з'ясовано, що 47,1 % осіб, які вчиняють домашнє насильство, не мають стабільного фінансового доходу, але мають нестабільні фінансові надходження, 32,4 % осіб – безробітні. 79,2 % осіб мають попередній протиправний досвід (раніше судимі або притягалися до адміністративної відповідальності).

Отже, проаналізувавши результати опитування, можна виокремити індивідуальні характеристики особистості й окреслити загальний психологічний портрет особи кривдника (кримінального правопорушника) у провадженнях за фактами домашнього насильства.

Індивідуальні характеристики особи кривдника (кримінального правопорушника), які впливають на обрання останнім протиправного способу вчинення дій, такі: низький рівень інтелектуальних здібностей, відчуття неповноцінності, потреба в домінуванні та контролі за іншими, депресія, тривожність, розлади особистості, зловживання алкоголем або наркотичними речовинами та прекурсорами, що може знижувати самоконтроль і посилювати агресивні нахили, агресивність, емоційна лабільність, залежність, замкнутість, імпульсивність, низька самооцінка, низька стресостійкість, роздратованість тощо.

Загальний психологічний портрет особи кримінального правопорушника (кривдника), який може чинити домашнє насильство, має такі складові:

1. Риси характеру: авторитарність (прагнення до домінування, жорсткий контроль), егоцентризм (зосередженість на власних потребах і бажаннях, ігнорування потреб і почуттів інших), агресивність (схильність до імпульсивної та жорстокої поведінки, складнощі регулюванням емоцій), жорстокість (жорстокість як спосіб досягнення мети, отримання задоволення від заподіяння болю), імпульсивність (нездатність до самоконтролю, схильність до необдуманих вчинків).

2. Емоційні особливості: низька самооцінка (відчуття неповноцінності, потреба в самоствердженні за рахунок інших), емоційна нестабільність (схильність до раптових перепадів настрою, складнощі з управлінням емоціями), відсутність емпатії (нездатність розуміти та співпереживати), гнів (схильність до емоційних спалахів, нездатність конструктивно вирішувати конфлікти) тощо.

Чинники, окреслені в індивідуальних характеристиках і психологічному портреті особи кривдника, відіграють визначальну роль у вчиненні домашнього насильства щодо осіб похилого віку.

Висновки

Девіантна поведінка – це система дій та вчинків як окремих людей, так і груп, які суперечать загальноприйнятим нормам і стандартам поведінки. Її сутність полягає у відмові від дотримання цих норм, виборі альтернативного варіанта поведінки, що веде до порушення взаємодії особи із суспільством.

Люди похилого віку є вразливою категорією населення, що робить їх мішенню для домашнього насильства. Тому можна стверджувати, що саме такі особи потребують посиленої уваги та захисту від виявів домашнього насильства.

Виокремлено чинники, які впливають на виникнення девіантної поведінки та вчинення домашнього насильства щодо осіб похилого віку:

1. Соціальні фактори: соціальна й економічна нерівність, стресові ситуації, такі як фінансові складнощі або соціальна ізоляція, можуть також сприяти виникненню девіантної поведінки. Медіа може впливати на поведінку осіб (передусім правопорушників).

2. Індивідуальні фактори: психологічні аспекти, такі як агресія, низька самооцінка,

відсутність емпатії або відчуття безпорадності, також можуть бути причинами вчинення насильства.

3. Культурні фактори: культурні норми й стереотипи можуть впливати на сприйняття насильства як прийнятної або неприйнятної форми поведінки.

4. Біологічні фактори: деякі дослідження вказують на генетичні фактори, які можуть впливати на схильність до агресивної поведінки.

5. Специфічні характеристики потенційних жертв: фізична чи психічна вразливість, відсутність підтримки з боку родичів або друзів, – можуть додати особі вразливості до насильства.

Також проаналізовано психосоціальні, економічні та культурні аспекти, досліджено спектр чинників, які призводять до таких кримінально караних виявів. Виокремлено індивідуальні характеристики особистості й окреслено загальний психологічний портрет особи кривдника (кримінального правопорушника) у провадженнях за фактами домашнього насильства.

References

- [1] Alloway, R., & Bebbington, P. (2017). The buffer theory of social support – a review of the literature. *Psychological Medicine*, 17(1), 91-108. doi: 10.1017/S0033291700013015.
- [2] Brame, R., & Piquero, A.R. (2023). Selective attrition and the age-crime relationship. *Journal of Quantitative Criminology*, 19(2), 107-127. doi: 10.1023/A:1023009919637.
- [3] DeCamp, W., Zaykowski, H., & Lunn, B. (2018). Victim-offender trajectories: Explaining propensity differences from childhood to adulthood through risk and protective factors. *The British Journal of Criminology*, 58(3), 667-688. doi: 10.1093/bjc/azx052.
- [4] Downes, D.M., Rock, P.E., & McLaughlin, E. (2020). *Understanding deviance: A guide to the sociology of crime and rule-breaking*. Oxford University Press. doi: 10.1093/he/9780198747345.001.0001.
- [5] Goode, E. (2019). Positive deviance: A viable concept? *Deviant Behavior*, 12(3), 289-309. doi: 10.1080/01639625.1991.9967880.
- [6] Gottschalk, P. (2023). Workplace Deviance Investigations: A Case Study of the Application of the Maturity Model to a University Investigation. *Deviant Behavior*, 1-14. doi: 10.1080/01639625.2023.2271627.
- [7] Guo, B. (2017). A new interpretation of Sullivan's theory of interpersonal psychoanalysis. *J Nanjing Norm Univ (Soc Sci Ed)*, 3, 86-96. doi: 10.3969/j.issn.1001-4608.2017.03.010.
- [8] Michalak, R., & Ashkanasy, N.M. (2013). Emotions and Deviances. *Deviant and Criminal Behavior in the Workplace* (pp. 19-49). In S.M. Elias (Eds.). NY, New York: University Press. doi: 10.18574/nyu/9780814722602.003.0002.
- [9] Panasiuk, V.V. (2023). Domestic violence in war conditions. *Actual problems of law enforcement activities in the conditions of martial law: materials of the All-Ukrainian science and practice conference* (pp. 105-106). Khmelnytskyi.
- [10] Popadych, O.O. (2023). Legal education as a direction of prevention of deviant behavior of teenagers. *Scientific Bulletin of the Uzhhorod National University*, 1(52), 163-168. doi: 10.24144/2524-0609.2023.52.163-168.
- [11] Rohovenko, M. (2021). Pedagogical research in the activity of a scientific and pedagogical worker: topical issues of theory and practice. *Philosophical and methodological problems of law*, 21(1), 126-129. doi: 10.33270/01191702.67.
- [12] Rushchenko, I.P. (2020). *Sociology of personality and deviant behavior*. Retrieved from <http://repository.kpi.kharkov.ua/handle/KhPI-Press/47129>.
- [13] Shepitko, V.Yu. (2021). Theoretical and methodological model of forensics and its new directions. *Theory and practice of forensic examination and criminology*, 25, 362-364. doi: 10.32353/khrife.3.2021.02.
- [14] Site "United Nations Organization of Ukraine". (n.d.). Retrieved from <https://ukraine.un.org>.

- [15] Smirni, D., Garufo, E., Di Falco, L., & Lavanco, G. (2021). The Playing Brain. The Impact of Video Games on Cognition and Behavior in Pediatric Age at the Time of Lockdown: A Systematic Review. *Pediatr Rep*, 13(3), 401-415. doi: 10.3390/pediatric13030047.
- [16] Smith, O., & Raymen, T. (2018). Deviant leisure: A criminological perspective. *Theoretical Criminology*, 22(1), 63-82. doi: 10.1177/1362480616660188.
- [17] Tychyna, D.M. (2022). Criminological characteristics of a person - an offender who commits domestic violence. *Current issues of legal science*, 33(72), 1, 98-99. doi: 10.32782/TNU-2707-0581/2022.1/23.
- [18] Tymoshenko, V.I. (2019). Theory of stigmatization. *Great Ukrainian legal encyclopedia* (vol. 18). V. Shakun (head), V.I. Tymoshenko (deputy head) (et al.). Kyiv: Nats. akad. prav. nauk Ukrainy; Nats. akad. vnutr. sprav.
- [19] Wang, Weiling, Qian, Yuyan, Wang, Yuping, & Ma, Yixuan. (2020). Violence exposure among Chinese middle school students: Characteristics and influencing factors. *Children and Youth Services Review*, 113. doi: 10.1016/j.childyouth.2020.105000.
- [20] Wong, W.A. (2020). *Adolescent drug addicts and their search for identity: dissertation*. China - Hong Kong: Open Dissertation Press. doi: 10.5353/th_b3124644.
- [21] Yusko, V.A. (2020). *Comparative analysis of manifestations of deviant behavior among Ukrainian teenagers (tobacco smoking, alcoholism, drug addiction)*. Retrieved from <https://ela.kpi.ua/handle/123456789/35919>.

Список використаних джерел

- [1] Alloway R., Bebbington P. The buffer theory of social support – a review of the literature. *Psychological Medicine*. 2017. No. 17 (1). P. 91–108. doi: 10.1017/S0033291700013015.
- [2] Brame R., Piquero A. R. Selective attrition and the age-crime relationship. *Journal of Quantitative Criminology*. 2023. No. 19 (2). P. 107–127. doi: 10.1023/A:1023009919637.
- [3] DeCamp W., Zaykowski H., Lunn B. Victim–offender trajectories: Explaining propensity differences from childhood to adulthood through risk and protective factors. *The British Journal of Criminology*. 2018. No. 58 (3). P. 667–688. doi: 10.1093/bjc/azx052.
- [4] Downes D. M., Rock P. E., McLaughlin E. Understanding deviance: A guide to the sociology of crime and rule-breaking. Oxford University Press, 2020. doi: 10.1093/he/9780198747345.001.0001.
- [5] Goode E. Positive deviance: A viable concept? *Deviant Behavior*. 2019. No. 12 (3). P. 289–309. doi: 10.1080/01639625.1991.9967880.
- [6] Gottschalk P. Workplace Deviance Investigations: A Case Study of the Application of Maturity Model to a University Investigation. *Deviant Behavior*. 2023. P. 1–14. doi: 10.1080/01639625.2023.2271627.
- [7] Guo B. A new interpretation of sullivan' theory of interpersonal psychoanalysis. *J Nanjing Norm Univ (Soc Sci Ed)*. 2017. No. 3. P. 86–96. doi: 10.3969/j.issn.1001-4608.2017.03.010.
- [8] Michalak R., Ashkanasy N. M. Emotions and Deviances. *Deviant and Criminal Behavior in the Workplace*. edited by S. M. Elias. NY, New York : University Press, 2013. P. 19–49. doi: 10.18574/nyu/9780814722602.003.0002.
- [9] Панасюк В. В. Домашнє насильство в умовах війни. *Актуальні проблеми правоохоронної діяльності в умовах воєнного стану*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Хмельницький, 16 берез. 2023 р.). Хмельницький, 2023. С. 105–106.
- [10] Попадич О. О. Правове виховання як напрям профілактики девіантної поведінки підлітків. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2023. Вип. 1 (52). С. 163–168. doi: 10.24144/2524-0609.2023.52.163-168.
- [11] Роговенко М. Педагогічні дослідження в діяльності науково-педагогічного працівника: актуальні питання теорії та практики. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2021. Т. 21. № 1. С. 126–129. doi: 10.33270/01191702.67.
- [12] Рущенко І. П. Соціологія особистості та девіантної поведінки. 2020. URL: <http://repository.kpi.kharkov.ua/handle/KhPI-Press/47129>.
- [13] Шепітько В. Ю. Теоретико-методологічна модель криміналістики та її нові напрями. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2021. Вип. 25. С. 362–364. doi: 10.32353/khrife.3.2021.02.
- [14] *Організація Об'єднаних Націй України* : [офіц. сайт]. URL: <https://ukraine.un.org>.
- [15] Smirni D., Garufo E., Di Falco L., Lavanco G. The Playing Brain. The Impact of Video Games on Cognition and Behavior in Pediatric Age at the Time of Lockdown: A Systematic Review. *Pediatr Rep*. 2021. No. 13 (3). P. 401–415. doi: 10.3390/pediatric13030047.
- [16] Smith O., Raymen T. Deviant leisure: A criminological perspective. *Theoretical Criminology*. 2018. No. 22 (1). P. 63–82. doi: 10.1177/1362480616660188.

- [17] Тичина Д. М. Кримінологічна характеристика особи - кривдника, який вчиняє домашнє насильство. *Актуальні питання юридичної науки*. 2022. Т. 33 (72). № 1. С. 98–99. doi: 10.32782/TNU-2707-0581/2022.1/23.
- [18] Тимошенко В. І. Теорія стигматизації. *Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. / [редкол.: В. Шакур (голова), В. І. Тимошенко (заступник голови) та ін.]*. Київ : Нац. акад. прав. наук України ; Нац. акад. внутр. справ, 2019. С. 439–441. Т. 18 : Кримінологія. Кримінально-виконавче право.
- [19] Wang Weiling, Qian Yuyan, Wang Yuping, Ma Yixuan. Violence exposure among Chinese middle school students: Characteristics and influencing factors. *Children and Youth Services Review*. 2020. Vol. 113. doi: 10.1016/j.childyouth.2020.105000.
- [20] Wong W. A. Adolescent drug addicts and their search for identity : dissertation. China – Hong Kong : Open Dissertation Press, 2020. doi: 10.5353/th_b3124644.
- [21] Юсько В. А. Компаративний аналіз проявів девіантної поведінки серед українських підлітків (тютюнопаління, алкоголізм, наркоманія). 2020. URL: <https://ela.kpi.ua/handle/123456789/35919>.

Factors of Domestic Violence Committed Against the Elderly as a Manifestation of Deviant Behavior

PANASIUK Viktoriia

Postgraduate Student of the Department of Forensics and Forensic Medicine
of the National Academy of Internal Affairs

Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9546-8225>

Abstract. Violence remains one of the most common forms of human rights violations, and its causes are reflected in a country's economic situation, social norms, and people's physical and psychological health. Domestic violence can be committed against any member of the family, but most often, its main victims are vulnerable groups, such as children, the elderly, and people with disabilities. The elderly, pensioners, disabled people are one of the least protected population groups, which requires identifying the causes and conditions that contribute to domestic violence. Analysis of cases of violence against these groups is complicated by the lack of reliable data, as many cases remain undetected or unproven in court. Unfortunately, many older people face neglect, poverty, social isolation and alienation. It is because of these factors that they become especially vulnerable to violence, their alienation and physical weakness make them an easy target for an abuser. This article is aimed at determining the psychological factors that determine the perpetration of domestic violence against the elderly, and at the study of domestic violence as a manifestation of deviant behavior. Which, in turn, will contribute to the choice of pretrial investigation tactics of this category of criminal offenses. To achieve the goal of the article, we used general scientific methods of systematization and complexity of knowledge, unity of theory and practice. With the help of general philosophical methods (analysis and synthesis, induction and deduction), a conceptual identification of the studied phenomena was carried out, their characteristics were determined, the corresponding definitions were generalized and formulated, and the logical construction of the structure of the research itself was made. The study analyzed the psychological characteristics of the elderly, which became the basis for identifying them as a vulnerable category. The method of comparison and generalization was also used, individual characteristics were studied and the overall psychological portrait of the offender was outlined. In this article, we singled out the factors that influence the occurrence of deviant behavior and the perpetration of domestic violence against the elderly.

Keywords: retirement age; opposition; violence; antisocial behavior; pre-trial investigation; the person of the offender.

DOI: 10.33270/03243401.134

УДК 343.985.2

Психологічні особливості тактики допиту вразливих потерпілих у кримінальному провадженні

ПАСІЧНИЧЕНКО Дмитро*

здобувач кафедри криміналістики та судової медицини Національної академії
внутрішніх справ

м. Київ, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-4290-5213>

Анотація. Метою статті є висвітлення тактико-психологічних аспектів допиту вразливих потерпілих. Методологічний інструментарій обрано відповідно до окресленої мети, специфіки об'єкта і предмета дослідження. Для виконання поставлених завдань і досягнення мети застосовано сукупність методів і прийомів наукового пізнання, що надали можливість усебічно проаналізувати об'єкт дослідження. Методи формальної логіки (аналіз, синтез, дедукція, індукція, аналогія, абстрагування) дали змогу детальніше усвідомити зміст розглядуваних питань. У дослідженні використано спеціально-правові методи: порівняльно-правовий – під час аналізу норм національного законодавства, наукових категорій, визначень і підходів; метод системного аналізу – для комплексного узагальнення тактичних прийомів під час допиту вразливих потерпілих. Засобами наукового дослідження були наукові праці іноземних й українських авторів, які безпосередньо чи опосередковано здійснювали дослідження питань, що стосуються визначення поняття «вразливі потерпілі», а також криміналістичних рекомендацій щодо них. Наукова новизна полягає у визначенні поняття «вразливі потерпілі» та дослідженні психологічних особливостей проведення допиту за їх участю. Констатовано необхідність розширення сфери застосування протоколу NICHHD не лише під час допиту неповнолітніх, а й під час реалізації цієї слідчої (розшукової) дії за участю осіб, які підпадають під категорію «вразливих».

Ключові слова: кримінальне провадження; криміналістична тактика; криміналістика; тактичний прийом; допит; вразливі потерпілі; міжнародні рекомендації.

Історія статті:

Отримано: 05.02.2024

Переглянуто: 06.03.2024

Прийнято: 08.04.2024

Рекомендоване посилання:

Пасічніченко Д. Психологічні особливості тактики допиту вразливих потерпілих у кримінальному провадженні. *Юридична психологія*. 2024. № 1 (34). С. 134–139. doi: 10.33270/03243401.134.

* Відповідальний автор

Вступ

Складність досудового розслідування кримінальних правопорушень, вчинених щодо категорії вразливих потерпілих, зумовлює необхідність формування тактики проведення слідчих (розшукових) дій (СРД) за їх участю.

Директивою 2012/29 Європейського Союзу, що встановлює мінімальні стандарти щодо прав, підтримки та захисту потерпілих від злочинів, передбачає, що увагу має бути зосереджено на потерпілих, яким завдано значної шкоди внаслідок жорстокості злочину; від злочину, вчиненого з упередженим ставленням або з дискримінаційним мотивом, який, зокрема, міг бути пов'язаний з їхніми індивідуальними особливостями; потерпілим, чій відносини й залежність від суб'єкта злочину робить їх особливо вразливими¹. Водночас кримінальне процесуальне законодавство України не виокремлює таку категорію потерпілих, як «вразливі потерпілі», проте таку термінологію активно використовують і в міжнародних стандартах, і в рекомендаціях щодо змін та доповнень до кримінального процесуального законодавства України. Формально така категорія потерпілих не визначена, тому наявна вразливість потерпілих має бути обґрунтована з посиланнями на міжнародні стандарти в кримінальному провадженні.

Категорія вразливих потерпілих охоплює потерпілих від тероризму, організованої злочинності, торгівлі людьми, гендерно обумовленого насильства, насильства в тісних стосунках, сексуального насильства, експлуатації чи злочинів на підґрунті ненависті, а також потерпілі з інвалідністю (ст. 22). Директива 2012/29 Європейського Союзу, що встановлює мінімальні стандарти щодо прав, підтримки та захисту потерпілих від злочинів, вказує на особливо вразливих осіб або осіб, які опинилися в ситуаціях, які піддають їх особливо високому ризику заподіяння шкоди, наприклад, особи, які зазнали повторного насильства в близьких стосунках, потерпілі від насильства на основі статі або особи, які стали потерпілими від інших видів злочинів у державі, громадянином/кою або резидентом/кою якої вони не є, мають бути забезпечені підтримкою та правовим захистом (п. 38)².

Зазначену категорію потерпілих виокремлено також у практиці ЄСПЛ. Зокрема, у рішенні «Aksoy v. Turkey» (Application No. 21987/93) (п. 98)³ ЄСПЛ

акцентував на особливо вразливі становищі постраждалих від катувань; у рішенні «М.М. та З.М. проти України» (Заява № 4669/20)⁴ суд акцентує на особливо вразливі становищі потерпілих від домашнього насильства. У рішенні ЄСПЛ як критерій особливо вразливого становища визначає, зокрема, вік і психічний стан («Дудка проти України» (Заява № 55912/09)⁵, а у справі «Ісаєва проти України» (Заява № 35523/06)⁶ – психічну хворобу.

Згідно з даними Офісу Генерального прокурора за 2021/2022/2023 роки було вчинено 5148/4718/6517 кримінальних правопорушень щодо дітей та 412/354/597 кримінальних правопорушень щодо осіб з інвалідністю. За січень–березень 2024 року було зареєстровано 1503 кримінальні правопорушення щодо дітей та 266 кримінальних правопорушень щодо осіб з інвалідністю (Reporting on registered...).

Ці дані засвідчують збільшення кількості вчинених кримінальних правопорушень щодо потерпілих досліджуваної категорії. Вразливі потерпілі потребують додаткового забезпечення прав і свобод, зокрема під час досудового розслідування та проведення слідчих (розшукових) дій за їх участю. Увагу привертає проведення вербальної слідчої (розшукової) дії – допиту, оскільки саме під час її реалізації відбувається максимальний психологічний та комунікативний контакт між слідчим і допитуваною особою.

Психологічні особливості тактики проведення допиту досліджували такі вчені: Ю. Черноус, Н. Резнік, А. Самодін, Г. Нікітіна-Дудікова (2020), В. Гусєва, С. Лукаш, В. Крикун, О. Моргунова, К. Шаповал (2021), П. Цимбал, Г. Власова, Н. Харченко, І. Сорока (2021), Д. Ураков (2023).

Тактику допиту неповнолітніх потерпілих у кримінальному провадженні досліджено в роботах Г. Нікітіної-Дудікової (2022), С. Авраменко (2017), А. Антощука (2023), Ю. Черноус (2020) та ін.

Водночас тактика допиту вразливих потерпілих не була предметом наукового дослідження.

Матеріали та методи

Для виконання поставлених завдань і досягнення мети застосовано сукупність методів

¹ Directive 2012/29/EU of the European Parliament and of the Council of 25 October 2012 establishing minimum standards on the rights, support and protection of victims of crime, and replacing Council Framework Decision 2001/220/JHA. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32012L0029>.

² Там само.

³ Case of Aksoy v. TURKEY (Application No. 21987/93) : decision of the European Court of Human Rights from 18 December 1996. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fr/#%7B%22itemid%22:%5B%22001-58003%22%5D%7D>.

⁴ Справа «М.М. та З.М. проти України» (заява № 4669/20) : рішення Європейського суду з прав людини від 3 листоп. 2022 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_h64#Text.

⁵ Справа «Дудка проти України». (заява № 55912/09) : рішення Європейського суду з прав людини від 4 груд. 2018 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_d84#Text.

⁶ Справа «Ісаєва проти України» (заява № 35523/06) : рішення Європейського суду з прав людини від 4 груд. 2018 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_d32#Text.

і прийомів наукового пізнання, що надали можливість усебічно проаналізувати

об'єкт дослідження. *Методи формальної логіки* (аналіз, синтез, дедуція, індукція, аналогія, абстрагування) дали змогу детальніше усвідомити зміст розглядуваних питань. У дослідженні використано *спеціально-правові методи: порівняльно-правовий* – під час аналізу норм національного законодавства, наукових категорій, визначень і підходів; *метод системного аналізу* – для комплексного узагальнення критеріїв допустимості тактичних прийомів.

Результати й обговорення

Отримання інформації, яку зберігають у пам'яті особи, що має відношення до обставин розслідування події, неможливе без спілкування з нею, яке здійснюють у формі допиту (Veselskyi, 1999, p. 26). Допит – це слідча (розшукова) дія, передбачена процесуальним законодавством і спрямована на отримання словесної інформації від допитуваної особи, що сприяє встановленню істини в кримінальному провадженні (Avramenko, 2017). Допит передбачає комплекс усіх необхідних організаційних, процесуальних, криміналістичних, психологічних та етичних аспектів (Antoshchuk, & Zamula, 2023).

На думку Л. Д. Удалової (2007), допит є вербальною дією, його мета – передання отримання інформації про ідеальні відображення, тобто уявні образи, їх носієм є конкретна людина, з якою контактує слідчий.

Складність реалізації цієї слідчої (розшукової) дії за участю вразливих потерпілих полягає у її багатогранності, допит виконує не лише кримінально-процесуальні завдання щодо встановлення обставин, які підлягають доказуванню, а й психологічну, педагогічну та етичну функції.

Розвиток наукових і практичних рекомендацій щодо проведення досудового розслідування кримінальних правопорушень знаходиться в постійному русі й тісному взаємозв'язку з рекомендаціями, викладеними в міжнародних договорах.

Міжнародні стандарти встановлюють гарантії прав свідків і потерпілих не лише шляхом їх формальної фіксації, а й через диференціацію цих категорій залежно від діянь, очевидцями чи жертвами яких вони стали. Міжнародне співробітництво держав є об'єктом дослідження різних науковців, однак взаємодія спільних слідчих груп під час розслідування кримінальних правопорушень залишається на периферії вдосконалення крізь нормативно-правовий, криміналістичний, організаційно-тактичний аспекти. Застосування норм європейських конвенцій, міжнародних, міждержавних і міжвідомчих договорів (угод) з питань діяльності спільних слідчих груп у національній правозастосовній практиці викликає певні складнощі. Крім того, наукове дослідження може

бути реалізованим під час проведення занять зі службової підготовки для того, щоб вивести на вищий рівень діяльність спільних слідчих груп під час розслідування кримінальних правопорушень, що здійснюються на основі не лише процесуальних дій, а й спеціальних тактичних операцій (Adamska-Hallant et al., 2020, p. 37).

З огляду на міжнародні рекомендації щодо диференційованого підходу до вразливих потерпілих, потреби кожного з них слід визначати на основі індивідуальної оцінки потреб, проведеної відповідно до стандартизованої методології. Вона повинна враховувати кілька аспектів, зокрема: а) особу потерпілого (наприклад, вік, стать, приналежність до національних чи будь-яких інших меншин, сексуальна орієнтація, стан психічного здоров'я); б) тип й обставини вчинення злочину, особу підозрюваного/обвинуваченого у вчиненні такого злочину (наприклад, насильство в сім'ї, організована злочинність, стосунки між потерпілим і ймовірним злочинцем, індивідуалізовані ознаки потерпілого, що могли бути фактором вчинення злочину, ризик для інших осіб тощо) (Adamska-Hallant et al., 2020, p. 41).

У положеннях, закріплених у Директиві Європейського парламенту та Ради ЄС №2012/29/ЄС від 25 жовтня 2012 року про дотримання мінімальних стандартів щодо прав, підтримки та захисту потерпілих від злочинів¹, акцентовано на важливості розуміння потерпілим стану досудового та судового провадження і можливості самостійно відслідковувати це. Одним із важливих заходів під час досудового розслідування, так само як і судового слідства, є допит.

Аналізуючи міжнародні рекомендації щодо проведення допиту, слід розглянути їх на прикладі такого виду вразливих потерпілих, як діти.

Забезпечення прав дитини в Україні на рівні Європейського Союзу, покращення діяльності омбудсменів з прав дитини, виконання ними покладених на них завдань і функцій, а також розроблення міждержавних стандартів для забезпечення безпеки й добробуту дитини залишаються актуальними завданнями (Nadybska et al., 2020).

Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства закріплено положення, спрямовані на захист дітей під час досудового розслідування, акцентуючи на допиті, які полягають у мінімізації кількості опитувань (35.1 (e)) і запису опитування (35.2). Конвенція містить конкретні положення

¹ Directive 2012/29/EU of the European Parliament and of the Council of 25 October 2012 establishing minimum standards on the rights, support and protection of victims of crime, and replacing Council Framework Decision 2001/220/JHA. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32012L0029>.

також щодо мінімізації кількості опитувань (35.1 (e)) і запису опитування (35.2)¹.

Доволі цікавою та прогресивною є запропонована Г. Нікітіною-Дудіковою (2022) концепція застосування під час допиту алгоритмізованого протоколу NICHD. Знання того, як працює пам'ять, можливості розвитку дітей та умови, які покращують здатність дітей обговорювати свій досвід жорстокого поводження, зокрема і сексуальне насильство, сприяло розробленню навчального інструменту для опитування дітей, відомого як NICHD Protocol (Протокол Національного інституту здоров'я дітей та людського розвитку) (Haldorsson, 2019).

Протокол NICHD було розроблено, щоб забезпечити інтерв'юєрів чіткою структурою, направляючи їх на кожному етапі інтерв'ю та допомагаючи уникнути невдалих стратегій опитування, які можуть призвести до спотворення показань дитини (Lamb, Hershkowitz, Orbach, & Esplin, 2008).

Згідно з результатами аналізу допитів дітей, вони дають значно точніші й ширші показання, коли відповідають на відкриті запитання (Orbach, & Pipe, 2011).

За загальними криміналістичними рекомендаціями щодо проведення допиту, основним завданням слідчого є введення допитуваної особи в процес офіційно-рольового спілкування та встановлення комунікативного контакту з нею.

На відміну від терміна «психологічний контакт», що передбачає загальне емоційне настановлення на основі єдиної мети й інтересів, термін «комунікативний контакт» означає взаємодію з метою обміну інформацією. Комунікативний контакт ґрунтується на усвідомленні необхідності інформаційного спілкування та спрямований на створення умов для одержання певних відомостей. Однак поряд з обміном ідеями він передбачає і обмін настроєм, почуттями. Комунікативний контакт – це ділова міжособистісна взаємодія, інформаційний процес, що ґрунтується на зворотному зв'язку. Він постійно залежить від сигналів, що одержують партнери в спілкуванні, від їх інтерпретації в оцінній сфері осіб, які спілкуються. Не лише слідчий, а й допитуваний постійно виявляє підвищену вибіркову чутливість до певних інформаційних блоків (Pasko, Prudka, Matiienko, & Horoshko, 2022).

Водночас, оскільки до категорії «вразливих потерпілих» входять, зокрема, неповнолітні, особи старшого віку, особи з інвалідністю та інші особи, які набувають зазначеного статусу через пережиті з ними події внаслідок жорстокості кримінального правопорушення, вчинення кримінально каранних дій з упередженим ставленням до них або з

дискримінаційним мотивом, або вчинені щодо особи, яка перебуває в залежності від суб'єкта кримінального правопорушення, встановлення як психологічного, так і комунікативного контакту з допитуваною особою вимагає від слідчого вміння взаємодіяти з кожною з окреслених категорій. На практиці це може бути реалізовано шляхом впровадження вузької спеціалізації або шляхом розроблення універсальних рекомендацій до проведення допиту.

Проаналізувавши концепцію протоколу NICHD, доходимо висновку, що використання відкритих запитань має перевагу, оскільки інформація, яку отримують у відповідь на них, імовірно, буде точнішою незалежно від віку допитуваного, і показання будуть розгорнутішими, міститимуть детальніші відповіді, ніж на закриті та конкретні запитання. Такий інструмент допиту забезпечує отримання від допитуваного показань про подію, що сталася, обмежуючи можливість навіювання чи втручання в перебіг їх викладу. Крім того, структурований алгоритм відкритих питань допомагає уніфікувати криміналістичні рекомендації до способу поведінки особи, яка проводить допит, і виключає власну ініціативу, забезпечує творче пристосування тактичних прийомів під час проведення допиту потерпілої дитини, що безумовно є позитивною практикою, з огляду на невисокий рівень обізнаності особливостей дитячої психології та навичок праці з дітьми, які стали жертвами насильства (Nikitina-Dudikova, 2022).

Висновки

Вразливими потерпілими є фізичні особи, які: є малолітніми; мають фізичні, психічні або психологічні чи сенсорні порушення, що не дають їм змоги брати участь у житті суспільства; є потерпілими від торгівлі людьми; є потерпілими від злочину проти статевої свободи та статевої недоторканості особи; є потерпілими від злочину, вчиненого із застосуванням насильства або погрозою його застосування, якщо є підвищений ризик вторинної віктимізації через вік, стать, расу, національність, сексуальну орієнтацію, релігію, стан здоров'я, психічну незрілість, нездатність до самовираження або поточні життєві обставини чи стосунки й залежність від особи, яку підозрюють у вчиненні злочину (стосовно цього елементу в доктрині є зауваження) (Novozhylov, 2021).

З огляду на доволі широке коло осіб, яких може бути охоплено поняттям вразливих потерпілих, слід керуватися універсальними рекомендаціями щодо проведення слідчих (розшукових) дій загалом і допиту зокрема, а саме використовуючи протокол NICHD не лише під час допиту неповнолітніх, а й під час реалізації цієї слідчої (розшукової) дії за участю осіб, які підпадають під категорію «вразливих».

¹ Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства : міжнар. док. від 25 жовт. 2007 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_927.

References

- [1] Adamska-Gallant, A., Dunal, R., & Kostin, A. (et al.). (2020). *Model court*. Kyiv: Pravo-Justice. Retrieved from <https://www.pravojustice.eu/storage/app/uploads/public/60c/af4/b6a/60caf4b6a936f534182680.pdf>.
- [2] Antoshchuk, A.O., & Zamula, B.A. (2023). Certain aspects of interrogation of a minor suspect in criminal proceedings. *Law and public administration*, 1, 173-179. doi: 10.32840/pdu.2023.1.25.
- [3] Avramenko, S.M. (2017). *Investigation of the corruption of minors* (Doctoral dissertation, Kyiv, Ukraine).
- [4] Chornous, Y., Reznik, N., Samodin, A., & Nikitina-Dudikova, H. (2020). Techniques of procedural actions performance in green room environment: comparative analysis of European and Ukrainian practices. *Int. J. Adv. Sci. Technol.*, 29(6), 1109-1115. Retrieved from <https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-85083431234&origin=inward&txGid=c0b831425d5dc3df337baf9d4bf5199e>.
- [5] Haldorsson, L. (2019). *Standard 2: Multidisciplinary and Interagency Collaboration: Interagency Agreement Template and guidance*. Stockholm.
- [6] Husieva, V., Lukash, S., Krykun, V., Morhunov, O., & Shapoval, K. (2021). Conditions conducive to the domestic violence against the elderly based on the judicial and investigative practice of Ukraine. *Amazonia Investiga*, 10(46), 118-127. doi: 10.34069/AI/2021.46.10.11.
- [7] Lamb, M.E., Hershkowitz, I., Orbach, Y., & Esplin, P.W. (2008). *Tell me what happened*. Chichester: Wiley. doi: 10.1002/9780470773291.
- [8] Nadybska, O., Fedotova, H., Shcherbyna, S., Chornous, Yu., & Basysta, I. (2020). Children's rights ombudsman: experience of Ukraine and foreign countries. *Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues*, 23(2). Retrieved from <https://www.abacademies.org/articles/Childrens-rights-ombudsman-experience-of-Ukraine-and-foreign-countries-1544-0044-23-2-476.pdf>.
- [9] Nikitina-Dudikova, H.Yu. (2022). *Forensic methods of investigation of criminal offenses against sexual freedom and sexual integrity of children*. Vinnytsia: Tvory.
- [10] Novozhylov, V.S. (2021). Prevention of secondary victimization as a task of criminal proceedings. *The issue of fighting crime*, 41, 165-181.
- [11] Orbach, Y., & Pipe, M.-E. (2011). *Investigating Substantive Issues. Children's Testimony: A Handbook of Psychological Research and Forensic Practice*. M.E. Lamb, D.J. La Rooy, L.C. Malloy, & C.Katz (Eds.). Chichester: Wiley.
- [12] Pasko, O.M., Prudka, L.M., Matienko, T.V., & Horoshko, V.V. (2022). *Professional and psychological training of pre-trial investigation personnel*. Odesa: Helvetyka. Retrieved from <http://dspace.oduvs.edu.ua/handle/123456789/5118>.
- [13] Reporting on registered criminal offenses and the results of their pretrial investigation. *Site "Office of the Prosecutor General"*. Retrieved from <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2>.
- [14] Tsymbal, P., Vlasova, G., Nikitina-Dudikova, H., Kharchenko, N., & Soroka, I. (2021). International cooperation in the investigation of sexual crimes against children. *Amazonia Investiga*, 10(40), 132-141. doi: 10.34069/AI/2021.40.04.14.
- [15] Udalova, L.D. (2007). *Theoretical foundations of verbal information in the criminal process of Ukraine* (Doctoral dissertation, Kyiv, Ukraine).
- [16] Urakov, D.R. (2023). Prevention of Crimes Against the Sexual Inviolability of Minors Through the use of the Internet. *World Bulletin of Management and Law*, 18, 61-64. Retrieved from <https://www.scholarexpress.net/index.php/wbml/article/view/1951>.
- [17] Veselskyi, V.K. (1999). *Modern problems of interrogation (procedural, organizational and tactical aspects)*. Kyiv: Pravnyk; NAVSU.

Список використаних джерел

- [1] Модельний суд : посібник / [А. Адамська-Галлант, Р. Дунал, А. Костін та ін.]. Київ : Право-Justice, 2020. URL: <https://www.pravojustice.eu/storage/app/uploads/public/60c/af4/b6a/60caf4b6a936f534182680.pdf>.
- [2] Антощук А. О., Замула Б. А. Окремі аспекти допиту неповнолітнього підозрюваного у кримінальному провадженні. *Право та державне управління*. 2023. № 1. С. 173–179. doi: 10.32840/pdu.2023.1.25.
- [3] Авраменко С. М. Розслідування розбещення неповнолітніх : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2017. 242 с.
- [4] Chornous Y., Reznik N., Samodin A., Nikitina-Dudikova H. Techniques of procedural actions performance in green room environment: comparative analysis of European and Ukrainian practices. *Int. J. Adv. Sci. Technol.* 2020. No.29 (6 Special Issue). P.1109–1115. URL: <https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-85083431234&origin=inward&txGid=c0b831425d5dc3df337baf9d4bf5199e>.
- [5] Haldorsson L. *Standard 2: Multidisciplinary and Interagency Collaboration: Interagency Agreement Template and guidance*. Stockholm, 2019. 40 p.

- [6] Husieva V., Lukash S., Krykun V., Morhunov O., Shapoval K. Conditions conducive to the domestic violence against the elderly based on the judicial and investigative practice of Ukraine. *Amazonia Investiga*. 2021. No. 10 (46). P. 118–127. doi: 10.34069/AI/2021.46.10.11.
- [7] Lamb M. E., Hershkowitz I., Orbach Y., Esplin P. W. Tell me what happened. Chichester : Wiley, 2008. doi:10.1002/9780470773291.
- [8] Nadybska O., Fedotova H., Shcherbyna S., Chornous Yu., Basysta I. Children's rights ombudsman: experience of Ukraine and foreign countries. *Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues*. 2020. Vol. 23. Issue 2. URL: <https://www.abacademies.org/articles/Childrens-rights-ombudsman-experience-of-Ukraine-and-foreign-countries-1544-0044-23-2-476.pdf>.
- [9] Нікітіна-Дудікова Г. Ю. Криміналістична методика розслідування кримінальних правопорушень проти статевої свободи та статевої недоторканості дітей : монографія. Вінниця : Твори, 2022. 624 с.
- [10] Новожилов В. С. Попередження вторинної віктимізації як завдання кримінального провадження. *Питання боротьби зі злочинністю*. 2021. Вип. 41. С. 165–181.
- [11] Orbach Y., Pipe M.-E. Investigating Substantive Issues. Children's Testimony: A Handbook of Psychological Research and Forensic Practice / [M. E. Lamb, D. J. La Rooy, L. C. Malloy, & C. Katz (eds.)]. Chichester : Wiley, 2011. P. 147–163.
- [12] Пасько О. М., Прудка Л. М., Матієнко Т. В., Горошко В. В. Професійно-психологічна підготовка працівників кадрів досудового розслідування : метод. посіб. Одеса : Гельветика, 2022. 352 с. URL: <http://dspace.oduvs.edu.ua/handle/123456789/5118>.
- [13] Звітність про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування. *Офіс Генерального прокурора* : [сайт]. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/prozareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2>.
- [14] Tsybmal P., Vlasova G., Nikitina-Dudikova H., Kharchenko N., Soroka I. International cooperation in the investigation of sexual crimes against children. *Amazonia Investiga*. 2021. No. 10 (40). P. 132–141. doi: 10.34069/AI/2021.40.04.14.
- [15] Удалова Л. Д. Теоретичні засади вербальної інформації у кримінальному процесі України : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2007. 433 с.
- [16] Uraikov D. R. Prevention of Crimes Against the Sexual Inviolability of Minors Through the use of the Internet. *World Bulletin of Management and Law*. 2023. No. 18. P. 61–64. URL: <https://www.scholarexpress.net/index.php/wbml/article/view/1951>.
- [17] Весельський В. К. Сучасні проблеми допиту (процесуальні, організаційні і тактичні аспекти) : монографія. Київ : Правник ; НАВСУ, 1999. 126 с.

Psychological Peculiarities of Interrogation Tactics of Vulnerable Victims in Criminal Proceedings

PASICHNICHENKO Dmytro

Research of the Department of Criminology and Forensic Medicine of the National Academy of Internal Affairs
Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-4290-5213>

Abstract. The purpose of the article is to highlight the tactical and psychological aspects of interrogation of vulnerable victims. Methodology. The methodological toolkit was chosen in accordance with the defined goal, the specifics of the object and the subject of research. To solve the tasks and achieve the goal, a set of methods and techniques of scientific knowledge were applied, which allowed to comprehensively investigate the object of research. Methods of formal logic (analysis, synthesis, deduction, induction, analogy, abstraction) made it possible to understand the content of the issues in more detail. Special legal methods were used in the research: comparative legal - during the analysis of norms of national legislation, scientific categories, definitions and approaches; the method of system analysis - for a comprehensive generalization of tactical techniques during the interrogation of vulnerable victims. Scientific works of foreign and Ukrainian authors, who directly or indirectly conducted research on issues related to the definition of the concept of "vulnerable victims", as well as forensic recommendations regarding them, were the means of scientific research. The scientific novelty consists in distinguishing the concept of "vulnerable victims" and researching the psychological features of interrogation with their participation. Conclusions. The need to expand the scope of application of the NISHD protocol was noted not only during the interrogation of minors, but also during the implementation of this investigative (search) action with the participation of persons who fall under the category of "vulnerable".

Keywords: criminal proceedings; forensic tactics; criminalistics; tactical reception; interrogation; vulnerable victims; international recommendations.

Взаємодія під час розслідування кримінальних правопорушень, вчинених організованими злочинними групами в умовах воєнного стану: організаційно-тактичний та психологічний аспекти

СИНОВЕРСЬКИЙ Андрій*

аспірант кафедри криміналістики та судової медицини Національної академії внутрішніх справ

м. Київ, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6092-8554>;

СКРИНИК Мирослава

старший викладач кафедри правничої лінгвістики Національної академії внутрішніх справ

м. Київ, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9891-2371>

Анотація. Метою статті є вивчення організаційно-тактичних та психологічних особливостей взаємодії під час розслідування кримінальних правопорушень, вчинених організованими злочинними групами в умовах воєнного стану. Емпіричну базу дослідження становили результати анкетування слідчих органів досудового розслідування. Висвітлено питання організації взаємодії під час розслідування кримінальних правопорушень, вчинених організованими злочинними групами в умовах воєнного стану, через дослідження його правових, організаційно-управлінських, тактико-криміналістичних і психологічних аспектів. Проаналізовано декілька груп нормативно-правових джерел, що становлять правову основу взаємодії в контексті розслідування кримінальних правопорушень, що вчиняють організовані злочинні групи в умовах воєнного стану. Констатовано необхідність удосконалення чинного законодавства в частині нормативного визначення поняття «взаємодія». З'ясовано, що основними формами взаємодії слідчого з іншими правоохоронними органами є процесуальні (формальні), регламентовані кримінальним процесуальним законом, і непроцесуальні (неформальні). Виокремлено основні проблеми, які виникають між слідчим та оперативними працівниками під час взаємодії в процесі розслідування кримінальних правопорушень, що вчиняють організовані злочинні групи в умовах воєнного стану, а також запропоновано шляхи їх подолання. Здійснено класифікацію інших суб'єктів, з якими слідчий організовує взаємодію під час розслідування кримінальних правопорушень, вчинених організованими злочинними групами в умовах воєнного стану. Виокремлено психологічні прийоми організації взаємодії в процесі розслідування зазначених кримінальних правопорушень, серед яких: встановлення довіри між слідчим і суб'єктами, яких він залучає; ефективне спілкування (уміння слухати, ставити запитання, виявляти емпатію та використовувати відповідний тон спілкування); гнучкість й адаптивність у взаємодії з різними суб'єктами; робота над конфліктами (слідчий повинен уживати заходів для запобігання та врегулювання конфліктів, сприяти пошуку компромісних рішень.

Ключові слова: методика розслідування; взаємодія; організовані злочинні групи; слідчий; оперативні підрозділи; тактичні прийоми; психологічні прийоми; воєнний стан.

Історія статті:

Отримано: 24.01.2024

Переглянуто: 22.02.2024

Прийнято: 28.03.2024

Рекомендоване посилання:

Синоверський А., Скриник М. Взаємодія під час розслідування кримінальних правопорушень, вчинених організованими злочинними групами в умовах воєнного стану: організаційно-тактичний та психологічний аспекти. *Юридична психологія*. 2024. № 1 (34). С. 140–153. doi: 10.33270/03243401.140.

* Відповідальний автор

Вступ

Організована злочинність завжди становить серйозну загрозу для суспільства та правопорядку. Для ефективного протистояння цьому явищу важливо налагодити ефективну взаємодію між різними суб'єктами правопорядку. Розслідування кримінальних правопорушень, вчинених організованими злочинними групами, потребує відповідного організаційного підходу та координації зусиль.

У структурі методики розслідування кримінальних правопорушень, вчинених організованими злочинними групами в умовах воєнного стану, важливе місце посідає ефективна організація взаємодії слідчих (дознавачів, детективів) з оперативними підрозділами, органами та підрозділами Національної поліції України, а також іншими суб'єктами.

Особливості механізму вчинення кримінальних правопорушень організованими злочинними групами в умовах воєнного стану, складний характер діяльності організованих злочинних угруповань, розширення способів підготовки, вчинення та приховування злочинної діяльності, що пов'язано з воєнним станом на території України тощо, актуалізують необхідність пошуку оптимальних організаційних форм взаємодії слідчого (дознавача, детектива) з оперативними підрозділами й іншими органами та організаціями в процесі розслідування таких кримінальних правопорушень. Своєю чергою налагодження якісної взаємодії слід здійснювати шляхом поєднання організаційних, процесуальних, тактико-криміналістичних та оперативно-розшукових заходів.

Першою ланкою в організації взаємодії є співпраця між різними правоохоронними органами, наприклад, поліції, служби безпеки, прокуратури та інших відомств, які повинні об'єднати свої зусилля для виявлення, розслідування та припинення діяльності організованих злочинних груп, зокрема в умовах воєнного стану. Забезпечення обміну інформацією та спільних оперативних заходів є важливою складовою ефективності розслідування зазначеної категорії кримінальних правопорушень.

З метою ефективного розслідування таких кримінальних правопорушень слідчі, детективи органів досудового розслідування в процесі проведення слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій та інших процесуальних дій залучають широке коло суб'єктів. Тому важливим є забезпечення злагодженої, скоординованої взаємодії між усіма суб'єктами, які беруть участь у досудовому розслідуванні.

З огляду на зазначене вище, актуальним залишається дослідження особливостей взаємодії слідчих, детективів органів досудового розслідування з іншими підрозділами Національної поліції України, а також іншими компетентними органами й організаціями під час розслідування кримі-

нальних правопорушень, вчинених організованими злочинними групами в умовах воєнного стану, з огляду на специфіку обстановки їх учинення.

Матеріали та методи

У криміналістичному енциклопедичному словнику взаємодію визначено як процес безпосереднього чи опосередкованого впливу об'єктів (суб'єктів) один на одного, що породжує їх взаємозумовленість і зв'язок (Shepitko, 2001).

У юридичній літературі взаємодією вважають одну із форм організації розслідування кримінальних правопорушень, що полягає в ґрунтованому на законі співробітництві слідчого з працівниками слідчих підрозділів, що відбувається за єдиним планом, часом і місцем, з метою повного та швидкого розкриття і розслідування кримінальних правопорушень, встановлення об'єктивної істини в кримінальному провадженні, притягнення до кримінальної відповідальності всіх причетних до злочинної діяльності (Antoniuk, 2016).

З позиції О. О. Юхно (2012) взаємодією слід вважати організаційну форму діяльності двох і більше осіб, яка спільно узгоджена та регламентована законами й іншими відомчими нормативно-правовими актами, спрямована на досягнення завдань конкретного кримінального провадження.

Організаційною складовою розслідування кримінальних правопорушень, вчинених організованими злочинними групами в умовах воєнного стану, є заснована на чинному законодавстві взаємодія уповноважених суб'єктів, яку слід здійснювати на основі наперед наміченого плану заходів. З огляду на характер кримінальних правопорушень, що вчиняють організовані злочинні групи в умовах воєнного стану, слід ураховувати необхідність дотримання конфіденційності під час збирання доказів у процесі здійснення такої взаємодії.

З цього приводу В. В. Топчій та В. Я. Горбачевський (2013) взаємодією вважають узгоджені, ґрунтовані на завданнях кримінального провадження, комплексні (процесуальні й оперативно-розшукові) дії суб'єктів кримінальної процесуальної діяльності, метою яких є розкриття, розслідування та запобігання злочинам, притягнення до відповідальності винних осіб виключно на підставах, визначених нормами кримінального процесуального закону й іншими нормативними актами, здійснювані за суворого розмежування їх компетенції, у межах наданих повноважень, шляхом найефективнішого поєднання дозволених для них заходів і відповідного матеріального забезпечення під час збереження таємниці досудового розслідування та джерел отримання конфіденційних відомостей.

Взаємодія під час розслідування кримінальних правопорушень, що вчиняють організовані

злочинні групи, у контексті дослідження питань протидії злочинам, що вчиняють організовані групи та злочинні організації, які сформовані на етнічній основі, В. Г. Севрук (2021) стверджує, що взаємодія правоохоронних органів під час протидії цій категорії кримінальних правопорушень – це узгоджена спільна діяльність у межах своїх повноважень чи за лінією обслуговування одного чи декількох органів (відомств, підрозділів) щодо протидії злочинній діяльності організованих груп і злочинних організацій, які сформовані на етнічній основі, з проведенням оперативно-розшукових заходів, слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій, а також постійним обміном інформацією, проведенням спеціальних операцій, з огляду на оперативну обстановку або оперативно-розшукову ситуацію, місце, час, мету та складність поставлених завдань, що виражаються через локальний (місцевий), регіональний та загальнодержавний характер.

С. О. Павленко (2022) взаємодію оперативних підрозділів з іншими підрозділами Національної поліції та правоохоронними органами під час протидії організованій злочинності відносить до основних структурних елементів організації оперативно-розшукової діяльності. Автор акцентує на необхідності пошуку шляхів ефективного взаємодії між органами досудового розслідування та оперативними підрозділами під час розслідування кримінальних правопорушень, вчинених організованими злочинними групами.

Отже, взаємодією ми вважаємо наперед узгоджену систему дій уповноважених суб'єктів, метою якої є досягнення єдиного результату на підставі використання спільних зусиль, методів і засобів. У процесі розслідування кримінальних правопорушень, вчинених організованими злочинними групами в умовах воєнного стану, слідчий, детектив залучає інші підрозділи правоохоронних органів України, а також працівників державних, приватних і громадських підприємств, установ та організацій, що своєю чергою потребує належної координації дій кожного суб'єкта.

Оскільки в межах взаємодії між учасниками кримінального провадження необхідне налагодження психологічного контакту, важливим є дотримання комплексу тактичних і психологічних аспектів організації взаємодії між уповноваженими суб'єктами.

Така діяльність передбачає ретельну підготовку слідчого в досудовому розслідуванні, що охоплює перевірку їхньої діяльності відповідно до правових і морально-етичних норм, оцінку можливого тактичного ризику, прогнозування поведінки учасників кримінального провадження, визначення порядку дій у непередбачуваних ситуаціях, використання отриманих результатів. Психологічний механізм, слушно зазначає Ю. М. Черноус (2020), складається з безпосередньої чи опосередкованої взаємодії між особою, яка проводить розслідування, та її

респондентами, психологічною спрямованістю окремих учасників кримінального провадження.

Крім того, під час організації взаємодії в процесі розслідування кримінальних правопорушень, вчинених організованими злочинними групами в умовах воєнного стану, слід враховувати негативні фактори, пов'язані зі збройною агресією РФ проти України. З цього приводу окремі питання координації взаємодії слідчих та оперативних підрозділів Національної поліції України під час розслідування кримінальних правопорушень в умовах воєнного часу були предметом дослідження К. О. Чаплинського (2022). Автор констатує, що розроблення практичних рекомендацій щодо взаємодії слідчих і працівників оперативних підрозділів Національної поліції є, безумовно, одним із пріоритетних напрямів для досягнення мети кримінального провадження, насамперед в умовах воєнного стану.

Отже, аналіз фахової літератури засвідчує наявність низки наукових досліджень, що стосуються розгляду загальних питань щодо змісту, форм і напрямів взаємодії в досудовому розслідуванні, а також праці вчених щодо взаємодії правоохоронних органів під час розслідування конкретних видів кримінальних правопорушень, зокрема під час розслідування кримінальних правопорушень, вчинених організованими злочинними групами в умовах воєнного стану. Вважаємо за доцільне висвітлити специфіку розглядуваної діяльності під час розслідування кримінальних правопорушень, вчинених організованими злочинними групами в умовах воєнного стану.

Результати й обговорення

Закономірностями оптимальної організації розслідування кримінальних правопорушень, вчинених організованими злочинними групами, є вивчення аспектів спільної діяльності слідчого, детектива з іншими підрозділами органів Національної поліції, а також іншими органами, організаціями державного чи приватного сектору.

З'ясовано, що з криміналістичної позиції взаємодія є формою організації розслідування кримінальних правопорушень; як об'єднання сил, засобів і методів правоохоронних органів; поєднання й використання повноважень і методів роботи, властивих кожному органу, зумовлене відмінностями в їхній компетенції та формах діяльності; взаємозв'язок у процесі розкриття й розслідування кримінальних правопорушень (Sevruk, 2021).

Саме узгодженість і координованість дій між суб'єктами, яких залучають у процесі розслідування кримінальних правопорушень, вчинених організованими злочинними групами в умовах воєнного стану, дає змогу ефективно планувати та проводити необхідний комплекс слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій, інших процесуальних дій, оперативно-розшукових заходів, забезпечити своєчасний

обмін доказовою та орієнтовною інформацією, висунення й перевірку слідчих версій, виявлення учасників організованого злочинного угруповання.

Зміст організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами й підрозділами поліції, підрозділами сектору безпеки і оборони під час розслідування кримінальних правопорушень, вчинених організованими злочинними групами в умовах воєнного стану, становить сукупність взаємопов'язаних елементів, серед яких:

1) правова основа взаємодії – система законів, положень і міжнародних угод, які регулюють взаємодію між різними суб'єктами в контексті розслідування кримінальних правопорушень, зокрема тих, які вчинені організованими злочинними групами в умовах воєнного стану;

2) організаційно-управлінський аспект взаємодії в контексті розслідування кримінальних правопорушень, вчинених організованими злочинними групами в умовах воєнного стану, – це система дій та процесів, спрямованих на організацію та ефективне керівництво роботою різних структур і суб'єктів, задіяних у боротьбі з організованою злочинністю. Організаційно-управлінська діяльність забезпечує координацію, співпрацю та взаємодію різних органів і служб з метою досягнення спільних завдань;

3) тактико-криміналістичний аспект взаємодії виявляється в конкретних заходах і діях, спрямованих на ефективне ведення розслідування кримінальних правопорушень, зокрема тих, які вчинені організованими злочинними групами в умовах воєнного стану, шляхом використання криміналістичних методів і технік для збору й аналізу доказів, виявлення злочинців;

4) психологічний аспект взаємодії полягає у створенні сприятливих умов для ефективного співробітництва між уповноваженими суб'єктами, налагодження належного рівня комунікації, яка полягає в чіткому та відкритому обміні інформацією, що допомагає досягти кращих результатів у розслідуванні, шляхом використання прийомів психологічного впливу.

Слід виокремити декілька груп нормативно-правових джерел, що формують правову основу взаємодії в контексті розслідування кримінальних правопорушень, вчинених організованими злочинними групами в умовах воєнного стану:

1. Закони та підзаконні нормативно-правові акти, що визначають компетенцію та повноваження правоохоронних органів (Конституція України¹, закони України «Про Національну поліцію»², «Про Службу безпеки України»³, «Про

¹ Конституція України : Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.

² Про Національну поліцію : Закон України від 2 лип. 2015 р. № 580-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/58019>.

³ Про Службу безпеки України : Закон України від 25 берез. 1992 р. № 2229-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-12#Text>.

Бюро економічної безпеки України»⁴, Положення НПУ «Про департамент стратегічних розслідувань»⁵ тощо).

2. Відомчі нормативно-правові акти, що регулюють порядок обміну інформацією між правоохоронними органами й іншими відомствами (Інструкція з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні і розслідуванні⁶, Інструкція про взаємодію правоохоронних органів у сфері боротьби з організованою злочинністю⁷ тощо).

3. Міжнародні угоди щодо співпраці в розслідуванні організованої злочинності (стандарти та конвенції, прийняті міжнародними організаціями, що регулюють спільні дії в боротьбі з організованою злочинністю, Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності⁸, Угода між Кабінетом Міністрів України і Урядом Республіки Польща про співробітництво у сфері боротьби з організованою злочинністю⁹ тощо).

4. Положення, які визначають процесуальний порядок і процедури розслідування кримінальних проваджень, забезпечення гарантії прав та свобод учасників кримінального процесу, зокрема

⁴ Про Бюро економічної безпеки України : Закон України від 28 січ. 2021 р. № 1150-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1150-20#Text>.

⁵ Положення про департамент стратегічних розслідувань Національної поліції України : наказ Національної поліції України від 23 жовт. 2019 р. № 1077. URL: <http://tranzit.ltd.ua/nakaz/files/%D0%9D%D0%B0%D0%BA%D0%B0%D0%B7%20%D0%9D%D0%9F%201077%20-%2023102019%20%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F%20%D0%94%D0%A1%D0%A0.pdf>.

⁶ Інструкція з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні і розслідування : наказ МВС України від 7 лип. 2017 р. № 575. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0937-17#Text>.

⁷ Інструкція про взаємодію правоохоронних органів у сфері боротьби з організованою злочинністю : наказ МВС України, Центрального управління Служби безпеки України від 10 черв. 2011 р. № 317/235. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0822-11#Text>.

⁸ Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності : міжнар. док. від 15 листоп. 2000 р. URL: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_789&p=1228117189160723.

⁹ Угода між Кабінетом Міністрів України і Урядом Республіки Польща про співробітництво в сфері боротьби з організованою злочинністю : міжнар. док. від 3 берез. 1999 р. № 616_049. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/616_049#Text.

правила збору, збереження і використання доказів (КПК України¹).

5. Нормативи, які стосуються обміну конфіденційною інформацією між різними суб'єктами в системі правосуддя (Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність»², Інструкція про проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні³).

6. Норми, які визначають порядок функціонування органів державної влади, місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності, правоохоронних, судових органів в умовах введення режиму воєнного стану (закони України «Про правовий режим воєнного стану»⁴, «Про внесення змін до законів України “Про Національну поліцію” та “Про Дисциплінарний статут Національної поліції України” з метою оптимізації діяльності поліції, у тому числі під час дії воєнного стану»⁵).

Крім того, слід акцентувати на Стратегії боротьби з організованою злочинністю, затвердженій розпорядженням Кабінету Міністрів України від 16 вересня 2020 року № 1126-р, основною метою якої є побудова ефективної системи боротьби з організованою злочинністю, що складається з підсистем правового, інституційного, наукового, інформаційно-аналітичного, фінансового та матеріально-технічного забезпечення, координації та взаємодії, контролю, а також міжнародного співробітництва»⁶.

Належне місце відведено налагодженню ефективного механізму координації та взаємодії уповноважених органів у боротьбі з організованою

злочинністю. Це охоплює розроблення правової основи для здійснення такої діяльності, а також її техніко- й тактико-криміналістичного забезпечення. В умовах воєнної агресії РФ проти України важливим є також урахування правових норм, які регламентують особливий порядок проведення досудового розслідування в умовах воєнного стану.

Нині, зазначає А. М. Полях (2015), нормативне визначення терміна «взаємодія» не закріплено, деякі нормативно-правові акти містять цю дефініцію. Зокрема, у п. 5 ст. 7 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» визначено обов'язок підрозділів, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність, здійснювати взаємодію між собою та іншими правоохоронними органами, зокрема відповідними органами іноземних держав і міжнародних антитерористичних організацій, з метою швидкого та повного попередження, виявлення і припинення кримінальних правопорушень⁷.

Організаційно-управлінський аспект взаємодії передбачає складну діяльність слідчих органів досудового розслідування з визначення напрямів, форм, суб'єктів взаємодії під час розслідування кримінальних правопорушень, вчинених організованими злочинними групами в умовах воєнного стану, і безпосереднє керівництво цим процесом на всіх її етапах.

Не викликає сумніву той факт, що ефективність розслідування кримінальних правопорушень залежить від взаємодії органів досудового розслідування з органами й підрозділами, що здійснюють оперативно-розшукову, експертну діяльність, а також у межах компетенції з іншими правоохоронними та контролюючими органами України, центральними органами виконавчої влади як погодженої діяльності, що забезпечує швидкість і якість розслідування (Фінашеєв, 2016).

У контексті розслідування кримінальних правопорушень, вчинених організованими злочинними групами в умовах воєнного стану, розгляднемо взаємодію слідчих підрозділів Національної поліції України з оперативними підрозділами, а також іншими правоохоронними органами, іншими компетентними органами й організаціями.

Передусім слід зосередити увагу на видах і формах взаємодії під час розслідування зазначеної категорії кримінальних правопорушень. Деякі науковці виокремлюють види взаємодії уповноважених органів залежно від рівня виконуваних завдань: тактична взаємодія; оперативна взаємодія; взаємодія стратегічного значення. Залежно від форм вирізняють реалізації взаємодію як співробітництво, спільну діяльність суб'єктів, що здійснюють боротьбу зі злочинністю, і надання допомоги (Danyliak, 2018).

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.

² Про оперативно-розшукову діяльність : Закон України 18 лют. 1992 р. № 2135-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12#Text>.

³ Інструкція про проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні : наказ Генеральної прокуратури України, МВС України, Служби безпеки України, Адміністрації Державної прикордонної служби України, Міністерства фінансів України, Міністерства юстиції України від 16 листоп. 2012 р. № 114/1042/516/1199/936/1687/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0114900-12#Text>.

⁴ Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12 трав. 2015 р. № 389-VIII, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>.

⁵ Про внесення змін до законів України «Про Національну поліцію» та «Про Дисциплінарний статут Національної поліції України» з метою оптимізації діяльності поліції, у тому числі під час дії воєнного стану : Закон України від 15 берез. 2022 р. № 2123-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2123-20#Text>.

⁶ Про схвалення Стратегії боротьби з організованою злочинністю : розпорядження Кабінету Міністрів України від 16 верес. 2020 р. № 1126-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1126-2020-%D1%80#Text>.

⁷ Про оперативно-розшукову діяльність : Закон України 18 лют. 1992 р. № 2135-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12#Text>.

Натомість в Інструкції про взаємодію правоохоронних органів у сфері боротьби з організованою злочинністю, затвердженій наказом МВС і Центрального управління служби безпеки України від 10 червня 2011 року № 317/235¹, виокремлено два напрями взаємодії – стратегічний і тактичний. Суть стратегічного напрямку полягає в організації реалізації державної політики у сфері боротьби з організованою злочинністю, усунення причин та умов її існування, удосконалення правової бази боротьби з організованою злочинністю. Тактичний – виявлення, документування і припинення діяльності організованих злочинних груп, злочинних організацій, попередження, розкриття і розслідування вчинених ними злочинів, розшук, затримання учасників організованих злочинних формувань, відшкодування збитків державі, фізичним та юридичним особам.

Цей нормативно-правовий акт містить положення щодо визначення форм взаємодії, заходів і порядку обміну інформацією між спеціальними підрозділами, що здійснюють боротьбу з організованою злочинністю². Проте слід акцентувати на тому, що зазначена Інструкція містить низку положень, що є застарілими, зокрема в частині визначення органів, уповноважених на здійснення боротьби з організованою злочинністю, що своєю чергою потребує відповідної реакції з боку законодавця.

Більшість науковців серед форм взаємодії виокремлює процесуальні (формальні), регульовані кримінальним процесуальним законом, і непроцесуальні (неформальні) форми взаємодії слідчого з іншими правоохоронними органами.

Під час розслідування кримінальних правопорушень, вчинених організованими злочинними групами в умовах воєнного стану, слідчі органів досудового розслідування взаємодіють із працівниками оперативних підрозділів.

Взаємодію слідчих із працівниками оперативних підрозділів визначають як узгоджені, такі, що впливають із завдань кримінального судочинства, комплексні (процесуальні й оперативно-розшукові) дії, метою яких є розкриття, розслідування та запобігання злочинам, притягнення до відповідальності винних осіб виключно на підставах, визначених нормами кримінального процесуального закону, нормативними актами, що здійснюється за суворого розмежування компетенції в межах наданих повноважень шляхом найефективнішого поєднання дозволених їм заходів і матеріального забезпечення за умов збереження таємниці досудового розслідування

¹ Про затвердження Інструкції про взаємодію правоохоронних органів у сфері боротьби з організованою злочинністю : наказ МВС України, ЦУ СБ України від 10 черв. 2011 р. № 317/235. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0822-11#Text>.

² Там само.

та джерел отримання конфіденційних відомостей (Patyk, 2010).

Взаємодія слідчих органів досудового розслідування та працівників оперативних підрозділів під час розслідування кримінальних правопорушень, вчинених організованими злочинними групами, – це взаємоузгоджена діяльність, що відбувається під керівництвом слідчого, здійснюється на всіх етапах розслідування, полягає в спільному плануванні розслідування, проведенні слідчих (розшукових) і негласних слідчих (розшукових) дій, розподілі обов'язків кожного суб'єкта взаємодії залежно від його посадових обов'язків з метою швидкого, повного й усебічного з'ясування всіх обставин кримінального провадження, пошуку винних осіб і притягнення їх до кримінальної відповідальності.

У науковій літературі є низка підходів до визначення форм взаємодії слідчого з працівниками оперативних підрозділів Національної поліції України. З огляду на особливості роботи слідчого й оперативного підрозділів, їхню процесуальну співпрацю можна поділити на три форми: організаційну, процесуальну й результативну (Yakovliev, 2017).

До процесуальних форм взаємодії слідчих з іншими підрозділами на досудовому провадженні належать: взаємодія під час проведення СРД і НСРД за дорученням слідчого; взаємодія під час застосування заходів забезпечення кримінального провадження; взаємодія в разі оголошення в розшук підозрюваного; до непроцесуальних – взаємний обмін інформацією; інформування про отримані відомості в односторонньому порядку; спільний аналіз отриманої інформації; планування СРД та ОРЗ; консультації; взаємодія під час реалізації матеріалів оперативно-розшукової діяльності; спільний аналіз причин та умов, що сприяють вчиненню злочину, й обговорення профілактичних заходів; спільна робота в складі слідчо-оперативних груп; проведення спільних службових нарад з актуальних проблем взаємодії; обговорення результатів спільних дій за конкретними кримінальними провадженнями; надання допомоги наявними силами й засобами; підбиття підсумків спільної діяльності з метою усунення недоліків і підвищення ефективності здійснення взаємодії в майбутньому тощо (Voiko, 2018).

Аналіз результатів анкетування слідчих органів досудового розслідування дає підстави виокремити такі процесуальні форми взаємодії слідчих із працівниками оперативних підрозділів під час розслідування кримінальних правопорушень, вчинених організованими злочинними групами в умовах воєнного стану: спільна діяльність в слідчо-оперативній групі (98,3 %); виконання доручення слідчого про проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій (95,7 %); проведення оперативно-розшукових заходів з метою

встановлення учасників організованої злочинної групи, інформування слідчого про результати їх виконання (78,9 %); спільне проведення окремих слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій (89,4 %); передача слідчому матеріалів про виявлені шляхом проведення оперативно-розшукових заходів ознаки правопорушення для вирішення питання про початок досудового розслідування (34,6%).

Крім того, аналіз Інструкції з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні дає підстави виокремити таку процесуальну форму взаємодії слідчого з оперативними працівниками, як складання мотивувального рапорту для прийняття слідчим рішення про проведення слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій, спрямованих на перевірку та фіксацію протиправних дій, і можливість змінити запобіжний захід на суворіший у порядку, встановленому КПК України. Зокрема, за наявності в оперативного працівника достовірної інформації про наміри підозрюваного, до якого застосовано запобіжний захід, не пов'язаний з триманням під вартою, переховуватися від органів досудового розслідування, незаконно впливати на потерпілого, свідка, іншого підозрюваного, експерта, спеціаліста в тому самому кримінальному провадженні, вчинити інше кримінальне правопорушення чи продовжити кримінальне правопорушення, у вчиненні якого його підозрюють, він складає відповідний рапорт до слідчого, де викладає всі виявлені ним обставини, що свідчать про необхідність прийняття відповідного рішення¹.

У процесі розслідування кримінальних правопорушень, учинених організованими злочинними групами в умовах воєнного стану, важливим є своєчасне виконання доручень слідчого, зокрема що стосуються виявлення та опитування осіб, які можуть бути допитані в кримінальному провадженні; виявлення осіб, яким відомо про діяльність організованої злочинної групи чи ймовірних її учасників або які стали потерпілими від її злочинної діяльності; здійснення оперативно-розшукових заходів з метою збирання відомостей про учасників організованої злочинної групи; здійснення перевірки осіб, які можуть бути учасниками організованої злочинної групи, місць їх можливого перебування, виявлення відомостей, що можуть свідчити про діяльність організованої

злочинної групи; пошук і налагодження співпраці з особами, які сприяють розслідуванню та надають оперативну значущу інформацію щодо діяльності організованої злочинної групи на конфіденційній основі; переслідування «за гарячими слідами».

Необхідність своєчасного виконання доручень обумовлена низкою факторів, що пов'язані, зокрема, з військовими діями, такими як: наявність ризиків, пов'язаних із втратою чи спотворенням слідів злочинної діяльності організованих злочинних угруповань; використання військової обстановки для маскування своїх злочинних дій та уникнення виявлення; обмеження доступу до територій, де вчиняють злочинні дії, а також до загострення суспільно-політичної ситуації, що ускладнює роботу правоохоронних органів і підвищує ризики для слідства; використання корупційних зв'язків для приховування злочинної діяльності організованої злочинної групи; надання підозрюваним (обвинуваченим) завідомо неправдивих показань, які необхідно перевірити; залучення військових ресурсів або використання військових об'єктів для вчинення кримінальних правопорушень або як засоби приховування.

Взаємодія між органами досудового розслідування та оперативними підрозділами є неможливою без належного керівництва. За допомогою керівництва уточнюють завдання взаємодії, конкретизують прийоми й методи, відпрацьовують тактику та стратегію, підвищуючи ефективність і досягаючи кінцевого результату. Це впливає на поведінку конкретних людей, що взаємодіють (Sichkovska, 2020).

Невирішеним залишається питання організації взаємодії слідчих з оперативними підрозділами, що виявляється в неможливості здійснення останніми активної оперативно-розшукової діяльності через недостатність, упущення необхідного рівня її нормативно-правової регламентації, унаслідок чого досудове розслідування залишається недостатньо ефективним (Pavlichenko, & Pryvydentsev, 2021).

На підставі аналізу результатів анкетування слідчих та оперативних працівників підрозділів Національної поліції України серед факторів, що негативно впливають на ефективне здійснення взаємодії між цими суб'єктами під час розслідування кримінальних правопорушень, вчинених організованими злочинними групами в умовах воєнного стану, можна виокремити: несвоєчасне виконання доручень слідчого; недостатня ефективність комплексу оперативно-розшукових заходів; відсутність належного обміну інформацією між слідчим та оперативним працівником; обмеження процесуального статусу оперативного працівника у праві здійснювати процесуальні дії в кримінальному провадженні за власною ініціативою або звертатися з клопотаннями до слідчого судді чи прокурора; відсутність спільного плану розслідування розглядуваної категорії кримінальних правопорушень, планування слідчих (розшу-

¹ Інструкція з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні і розслідуванні»: наказ МВС України від 7 лип. 2017 р. № 575. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0937-17#Text>.

кових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій; недостатня професійна обізнаність щодо розслідування схожих категорій кримінальних правопорушень.

Задля усунення зазначених факторів, зокрема щодо несвоєчасного виконання доручень слідчого, зауважимо, що кримінальне процесуальне законодавство не встановлює чітких строків виконання таких доручень. Поширеними причинами їх несвоєчасного виконання є відсутність взаєморозуміння між слідчим та оперативним працівником щодо заходів, необхідних до виконання, що призводить до неякісного або ж несвоєчасного їх здійснення. Обумовлене це необхідністю об'єднання зусиль слідчого й оперативного працівника під час розслідування кримінальних правопорушень, вчинених організованими злочинними групами в умовах воєнного стану.

Однією з таких форм є створення слідчо-оперативних груп (СОГ), діяльність яких регламентована Інструкцією з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні. Відповідно до цієї Інструкції, з метою всебічного, повного й неупередженого досудового розслідування в складних і великих за обсягом кримінальних провадженнях, а також щодо тяжких та особливо тяжких злочинів, учинених в умовах неочевидності, кримінальних правопорушень, які набули суспільного резонансу або учинені на території декількох адміністративно-територіальних одиниць України, утворюють СОГ¹.

Крім того, Інструкція визначає також додаткову мету створення та діяльності СОГ, а саме задля здійснення ефективної взаємодії між слідчим й оперативним працівником під час досудового розслідування в кримінальних провадженнях, у яких здійснення досудового розслідування доручено Генеральним прокурором України, його заступниками, керівниками регіональних прокуратур за вмотивованими поставами, у разі неефективного досудового розслідування².

З огляду на той факт, що для кримінальних правопорушень, вчинених організованими злочинними групами в умовах воєнного стану, притаманна багатоепізодність, активна протидія з боку учасників угруповання, наявність корумпованих зв'язків, чітке планування підготовки, вчинення та приховування тяжких та особливо

тяжких злочинів, поширення їх злочинного впливу на найбільш стратегічно важливі галузі економіки (оборонно-промислові комплекси, паливно-енергетичний, інфраструктурний тощо), діяльність таких злочинних угруповань часто виходить за межі однієї адміністративно-територіальної одиниці, доцільним є використання групового методу розслідування цієї категорії кримінальних правопорушень.

Груповий метод розслідування втілюється у вигляді слідчих та слідчо-оперативних груп, метою якого є органічне поєднання слідчих (розшукових) дій та оперативно-розшукових заходів під єдиним керівництвом (Obal, 2019).

Груповий метод розслідування кримінальних правопорушень, вчинених організованими злочинними групами в умовах воєнного стану, є системним підходом, який передбачає спільну діяльність різних служб і спеціалізованих органів з метою виявлення, припинення та розкриття злочинних схем організованих злочинних груп, викриття їх лідерів. Основні аспекти групового методу розслідування охоплюють: спільну координацію дій, обмін інформацією для виявлення злочинних схем; планування та проведення спільних операцій, спрямованих на припинення діяльності організованих злочинних груп; експертну підтримку, залучення експертів із різних сфер, таких як фінанси, бухгалтерія, аудит, для проведення аналізу фінансових операцій та виявлення фінансових, бюджетних та інших кримінальних правопорушень; спільне використання ресурсів, технічних можливостей для забезпечення успішного розслідування, зокрема доступ до баз даних, аналітичних інструментів тощо.

Крім того, кожен учасник спільної слідчої групи є суб'єктом психологічного впливу, повинен мати правові та психологічні знання, організаційні й комунікативні вміння та навички роботи як усередині групи, так і поза її межами, під час виконання службових обов'язків. Доцільно в цьому контексті виокремити аналітичні (здатність встановлювати закономірності та знаходити шляхи виконання завдань), діагностичні (визначення рівня розвитку правової свідомості окремих осіб і колективу загалом), прогностичні (вибір методів, прийомів і засобів задля об'єктивізації процесу встановлення причин і внутрішніх механізмів конкретних діянь правопорушника, а також відповідальність прокурорів, слідчих щодо визнання необхідності залучення фахівців під час розслідування кримінального правопорушення), інформаційні (комунікаційність й обмін досвідом), конструктивні (визначення специфічних форм і методів роботи, з огляду на конкретну ситуацію), організаційні (встановлення різних форм взаємодії учасників кримінального провадження) вміння (Koshchynets, 2018; Chornous, & Vasiuta, 2022).

Отже, використання групового методу розслідування розглядуваної категорії кримінальних

¹ Інструкція з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні і розслідуванні»: наказ МВС України від 7 лип. 2017 р. № 575. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0937-17#Text>.

² Там само.

правопорушень забезпечує координацію дій між слідчим органом досудового розслідування, оперативними підрозділами, іншими правоохоронними органами, а також іншими суб'єктами, які здійснюють боротьбу з організованою злочинністю.

Відмітна особливість використання непроцесуальних форм взаємодії слідчого органу досудового розслідування з оперативними підрозділами полягає в тому, що найчастіше її здійснюють під час розслідування багатоепізодних кримінальних правопорушень, тяжких чи особливо тяжких злочинів, про факт вчинення кримінального правопорушення стало відомо за результатами проведення оперативно-розшукових заходів.

На підставі аналізу результатів анкетування слідчих та оперативних працівників підрозділів Національної поліції України можна виокремити такі їх форми: спільне планування розслідування, обговорення та розроблення стратегії розслідування, визначення ролей та завдань кожного учасника; груповий аналіз матеріалів кримінального провадження, наявних доказів; проведення спільних консультацій між слідчим та оперативним працівником, обмін досвідом і порадами для вирішення проблемних питань; обмін інформацією і технічними засобами; узгодження та визначення основних напрямів розслідування для досягнення спільних завдань; надання оперативної інформації тощо.

Зазначені форми взаємодії можна згрупувати за такими напрямками діяльності: інформаційно-аналітична (взаємний обмін інформацією, у процесі якого оперативні працівники передають слідчим отриману під час здійснення своєї діяльності інформацію, яка може бути корисною для розслідування; спільний аналіз доказів і матеріалів кримінального провадження з метою об'єднання знань для ефективнішого аналізу й інтерпретації отриманих доказів, висунення слідчих версій); стратегічна (обговорення та розроблення стратегії розслідування, визначення ролей, завдань кожного учасника, розроблення тактичних планів для спільних операцій та заходів, визначення та узгодження основних напрямів розслідування для досягнення спільних завдань); техніко-криміналістична (спільне використання ресурсів, обмін технічними засобами; взаємна підтримка у використанні спеціальних технічних засобів та обладнання для ефективного розслідування; доступ до спільних баз даних і ресурсів для зручного обміну інформацією); консультативна (обмін досвідом та порадами для подолання конкретних складнощів у розслідуванні).

Слушною є думка О. Л. Дульського, Т. І. Лелюк (2023) про те, що неофіційна допомога може передбачати (але не обмежується цим) отримання інформації з реєстрів, перевірку інформації в поліцейських базах даних, важливість її полягає в тому, що здійснення

неформальних консультувань сприяє визначенню напрямку розслідування, а також потреб та обсягу надання офіційної допомоги. Крім того, усі відомості, отримані в процесі здійснення неформального співробітництва, не є доказом і не можуть бути використані надалі в досудовому розслідуванні чи судовому розгляді.

Крім того, у процесі розслідування кримінальних правопорушень, вчинених організованими злочинними групами в умовах воєнного стану, у слідчих органів досудового розслідування постає необхідність взаємодії з іншими органами, серед завдань яких – боротьба з організованою злочинністю. Такими органами в межах їх компетенції є: підрозділи Служби безпеки України, Державного бюро розслідувань, Бюро економічної безпеки, Національне антикорупційне бюро, АРМА тощо.

Зокрема, слідчі органів досудового розслідування спільно з іншими правоохоронними органами проводять комплексні заходи щодо виявлення, документування та затримання учасників організованих злочинних угруповань.

Тому процес взаємодії слідчого з іншими працівниками правоохоронних органів постає як часово-просторовий процес, що передбачає: 1) прийняття слідчим рішення про взаємодію з працівниками зазначених вище органів; 2) діяльність цих працівників щодо виконання рішення слідчого; 3) процесуальну й іншу діяльність слідчого, пов'язану з оцінкою доказової та орієнтуючої інформації, отриманої завдяки взаємодії, а також використання її під час розслідування (Piaskovskyi, 2015).

Також з метою ефективного розслідування кримінальних правопорушень, вчинених організованими злочинними групами в умовах воєнного стану, зокрема пов'язаних із протиправною їх діяльністю в економічній сфері, слідчі органів досудового розслідування взаємодіють із такими державними органами: Державна податкова служба України, Державна аудиторська служба України, Агентство з розшуку та менеджменту активів, Фонд державного майна, Державна служба фінансового моніторингу України тощо.

Взаємодія слідчого із зазначеними вище органами в процесі розслідування кримінальних правопорушень, вчинених організованими злочинними групами, може відбуватися в таких формах: надіслання запитів на отримання інформації з баз даних, володільцями яких є такі органи; передача відомостей за фактами проведення перевірок у межах виконання контрольних функцій, які можуть містити ознаки вчинення кримінального правопорушення; проведення спільних заходів, спрямованих на боротьбу зі злочинними виявами організованих злочинних груп; отримання консультацій з питань, що стосуються розслідування зазначених категорій кримінальних правопорушень.

У межах розслідування кримінальних правопорушень, вчинених організованими злочинними групами в умовах воєнного стану, зокрема пов'язаних із нецільовим використанням бюджетних коштів, привласненням, розтратою або заволодінням майном, слідчі органів досудового розслідування в межах взаємодії з Державною аудиторською службою можуть витребувати відомості, одержані в процесі проведення державного фінансового аудиту, інспектування, перевірки закупівель і моніторингу закупівлі.

Яскравим прикладом такої взаємодії є викриття організованої злочинної групи за фактом незаконного привласнення підрядниками коштів, виділених на будівництво лінії метрополітену в Києві, співробітниками Департаменту стратегічних розслідувань спільно з Головним слідчим управлінням, співробітниками Офісу Генерального прокурора та Державної податкової служби. Було встановлено, що в період з 2018-го до 2022 року між київським метрополітенем і підрядником було укладено договір на 5,9 млрд грн, який профінансовано на 4 млрд грн. Протягом цього періоду на рахунки підконтрольних підприємств як передоплату за будівельні роботи перераховано ще 530 млн грн, попри те, що ці підприємства не мали відповідних кваліфікованих працівників і власної спецтехніки. Спільними діями зазначених органів проведено 30 обшуків за адресами фігурантів, вилучено фінансово-господарську документацію, електронні носії інформації, що містять важливі для досудового розслідування відомості. Крім того, для запобігання подальшим сумнівним операціям з бюджетними коштами за ініціативою поліції Державна служба фінансового моніторингу України заблокувала 160 млн грн, які були на рахунках, задіяних у протиправній схемі підприємств. Досудове розслідування в кримінальному провадженні за ч. 5 ст. 191 (привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем) КК України триває (Law enforcement officers...).

Крім того, слідчі в процесі проведення слідчих (розшукових) дій та негласних (слідчих) розшукових дій під час розслідування кримінальних правопорушень, вчинених організованими злочинними групами, можуть залучати відповідних спеціалістів у сфері економіки, бухгалтерського обліку, аудиту, банківської справи, ревізорів. Відповідним спеціалістам поставлено завдання з: кваліфікованого застосування технічних засобів у виявленні речей і документів; встановлення характеру проведення господарських операцій; встановлення ознак підробки чи особливостей речей і документів; встановлення значення бухгалтерських документів; проведення попереднього дослідження документів з метою виявлення їхніх ознак і властивостей; відбирання бухгалтерських документів для проведення

експертизи; визначення необхідного експертного дослідження (Marushev, 2013).

Залучення слідчим широкого кола суб'єктів під час проведення процесуальних дій у процесі розслідування кримінальних правопорушень, вчинених організованими злочинними групами в умовах воєнного стану, потребує встановлення психологічного контакту між усіма її учасниками. Важливість його встановлення також обумовлена необхідністю забезпечення безпеки всіх учасників процесуальної дії, що пов'язано з теперішніми умовами воєнного стану в нашій державі.

Задля виконання цього завдання необхідно застосувати систему тактичних прийомів (комбінацій, операцій) психологічного впливу, а також проаналізувати ситуацію, що склалася під час розслідування, оскільки психологічний вплив є джерелом формування тактичних прийомів, тактичні прийоми є носіями психологічного впливу (Chornous, 2020).

У криміналістичній науці виокремлюють низку тактичних прийомів, які застосовує слідчий у процесі розслідування кримінальних правопорушень, зокрема під час організації взаємодії між різними суб'єктами. У контексті нашого дослідження найприйнятнішою під час організації взаємодії в процесі розслідування кримінальних правопорушень, вчинених організованими злочинними групами в умовах воєнного стану, є класифікація тактичних прийомів, з огляду на спрямованість психологічного впливу осіб, які здійснюють кримінальне провадження: тактичні прийоми, спрямовані на дотримання слідчим, прокурором, суддею доцільної лінії поведінки в умовах певної ситуації; тактичні прийоми, спрямовані на управління проведенням процесуальної дії; тактичні прийоми, спрямовані на управління учасниками процесуальної дії як об'єктами тактичного впливу (Chornous, 2020).

Серед таких психологічних прийомів організації взаємодії під час розслідування кримінальних правопорушень, вчинених організованими злочинними групами в умовах воєнного стану, можна визначити: встановлення довіри між слідчим і суб'єктами, яких він залучає; ефективне спілкування (уміння слухати, ставити запитання, виявляти емпатію та використовувати відповідний тон спілкування); Гнучкість й адаптивність у взаємодії з різними суб'єктами; робота над конфліктами (слідчий повинен уживати заходів для запобігання та врегулювання конфліктів, сприяючи пошуку компромісних рішень).

Сукупність таких психологічних прийомів на цьому не завершується, у кожному конкретному випадку залежить від характеру кримінального правопорушення, вчиненого організованою злочинною групою, суб'єктного складу, з яким слідчий взаємодіє в процесі проведення досудового розслідування, особливостей проведення слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих

(розшукових) дій, оперативно-розшукових заходів та інших процесуальних дій, а також негативних факторів воєнного стану.

Висновки

Слідчий у процесі розслідування кримінальних правопорушень, вчинених організованими злочинними групами в умовах воєнного стану, повинен використовувати всі форми взаємодії, передбачені законом і відомчими нормативними актами, забезпечувати організацію такої взаємодії на постійній основі протягом усього періоду розслідування з моменту відкриття кримінального провадження. Така взаємодія забезпечує нейтралізацію протидії організованим злочинним групам органами досудового розслідування, дає змогу розробляти і реалізовувати тактичні операції, що випереджають дії членів організованих злочинних груп і сприяють їх виявленню.

Учасників суб'єктного складу, з якими слідчий організовує взаємодію під час розслідування кримінальних правопорушень, вчинених організованими злочинними групами в умовах воєнного стану, умовно можна розділити на такі групи:

1) оперативні підрозділи органів Національної поліції України, які безпосередньо уповноважені на здійснення оперативно-розшукових та інших заходів, пов'язаних із боротьбою з організованою злочинністю (Департамент стратегічних розслідувань, Департамент карного розшуку);

2) інші правоохоронні органи, до основних завдань яких належить боротьба з організованою злочинністю. Такими органами в межах їх компетенції є: підрозділи Служби безпеки України, Державного бюро розслідувань, Бюро економічної безпеки, Національне антикорупційне бюро України;

3) органи виконавчої влади, які в межах окремих повноважень мають забезпечувати формування державної політики у сфері протидії організованій злочинності: Державна аудиторська служба України, Агентство з розшуку та менеджменту активів, Фонд державного майна, Державна служба фінансового моніторингу України тощо.

Правильно організована взаємодія на основі плану розслідування загалом і під час планування кожної процесуальної дії зокрема сприяє вмілому поєднанню слідчих (розшукових) дій і негласних слідчих (розшукових) дій, виявленню всіх злочинних зв'язків організованої злочинної групи, встановленню організаторів, проведенню заходів, пов'язаних з усуненням протидії розслідуванню з боку членів організованої злочинної групи, розшуку й відшкодуванню збитків, завданих державі.

Крім того, ефективність розслідування кримінальних правопорушень, вчинених організованими злочинними групами в умовах воєнного стану, з огляду на складність, потребує використання слідчим психологічних аспектів в організації ефективної взаємодії з усіма учасниками процесу. Психологічний аспект взаємодії полягає у створенні сприятливих умов для ефективного співробітництва між уповноваженими суб'єктами, налагодження належного рівня комунікації, яка полягає в чіткому та відкритому обміні інформацією, шляхом використання прийомів психологічного впливу. Психологічний аспект у цьому контексті стає ключовим, оскільки від його розуміння та застосування залежать якість розслідування, збір доказів, виявлення та затримання учасників організованої злочинної групи, їх лідера.

References

- [1] Antoniuk, O.V. (2016). Separate aspects of the interaction of investigative and operative units during the investigation of hooliganism committed with the use of firearms or cold weapons or other objects specially adapted or prepared in advance for inflicting bodily harm. *Scientific Bulletin of Public and Private Law*, 6, 122-129.
- [2] Boiko, O.P. (2018). *Interaction of investigators with criminal investigation units during pre-trial proceedings* (Doctoral thesis, Dnipro, Ukraine).
- [3] Chaplynskyi, K.O. (2022). Coordination of the interaction of investigative and operative units of the National Police of Ukraine during the investigation of criminal offenses in wartime conditions. *Scientific Bulletin of the National Academy of Sciences*, 2, 89-95. doi: 10.31733/2078-3566-2022-6-89-95.
- [4] Chornous, Yu.M. (2020). Kryminalistychnе zabezpechennia kryminalnoho provadzhennia: rivni, napriamy ta formy realizatsii. *Forensics and forensic examination*, 65, 40-51. doi: 10.33994/kndise.2020.65.04.
- [5] Chornous, Yu.M. (2020). Psychological foundations of the implementation of tactical techniques. *Legal psychology*, 1(26), 13-21. doi: 10.33270/03202601.13.
- [6] Chornous, Yu.M., & Vasiuta, Yu.V. (2022). Psychological and organizational and tactical characteristics of the activity of joint investigative teams during the investigation of criminal offenses. *Legal psychology*, 2(31), 113-121. doi: 10.33270/03223102.113.
- [7] Danyliak, A.V. (2018). *Peculiarities of interaction during the investigation of economic crimes committed by organized groups* (Doctoral thesis, Kharkiv, Ukraine).

- [8] Dul'skiy, O., Leliuk, T., Luhoviy, V., Melnyk, M., & Morgun, I. (2023). International cooperation when collecting evidence in the investigation of transnational organized crime: challenges and opportunities. *Amazonia Investiga*, 12(70), 88-101. doi: 10.34069/AI/2023.70.10.8.
- [9] Finaheiev, V.O. (2016). Interaction of operational divisions with bank security services in combating fraud in the crediting sphere. *Legal journal of the National Academy of Internal Affairs*, 1, 252-264.
- [10] Koshchynets, V.V.(2018). *Special psychological knowledge in the jurisdictional process*. M.V. Kostytskiy (Eds.). Kyiv: Maslakov.
- [11] Law enforcement officers exposed the mechanism of misappropriation of budget funds allocated for the construction of the Kyiv metro line. (n.d.). Retrieved from <https://interfax.com.ua/news/general/880315.html>.
- [12] Marushev, A.D. (2013). Tactical tasks of interaction between an investigator and a specialist economist. *Bulletin of Kharkiv National University named after V.N. Karazin*, 1082(16), 261-263.
- [13] Obal, O.O. (2019). The investigative-operational group as the optimal organizational and legal form of interaction of the investigator with operative units in the investigation of economic crimes. *Carpathian Legal Gazette*, 2, 121-129. doi: 10.32837/pyuv.v0i2(27).217.
- [14] Patyk, A.A. (2010). The principles of interaction of investigative and investigative units during the disclosure and investigation of property crimes. *Scientific Bulletin of Kyiv National University of Internal Affairs*, 3(70), 241-248.
- [15] Pavlenko, S.O. (2022). *Basics of operational and investigative tactics*. Kyiv: Liudmyla.
- [16] Pavlichenko, Ye.V., & Pryvydentsev, O.H. (2021). Interaction of the investigator and operative units during the pre-trial investigation. *Actual problems of domestic jurisprudence*, 4, 94-98. doi: 10.15421/392187.
- [17] Piaskovskiy, V.V. (2015). Procedural forms of interaction between investigators and other law enforcement officers during the investigation of violent crimes committed against minors. *Scientific Bulletin of the National Academy of Internal Affairs*, 2, 249-260.
- [18] Poliakh, A.M. (2015). Actual problems of procedural forms of interaction between the investigator and operative units. *Lawyer of Ukraine*, 3-4, 90-96.
- [19] Sevruk, V.H. (2021) Theoretical foundations of interactions of law enforcement agencies during countermeasures against crimes committed by organized groups and criminal organizations formed on an ethnic basis. *ScienceRise*, 2(16), 39-47. doi: 10.15587/2523-4153.2021.234675.
- [20] Sevruk, V.H. (2022) *Combating crimes committed by organized groups and criminal organizations formed on an ethnic basis: theory and practice*. Kyiv: Lidmyla.
- [21] Shepitko, V.Yu. (2001). Criminalistics. *Encyclopedic dictionary (Ukrainian-Russian and Russian-Ukrainian)*. V.Ya. Tatsii (Eds.). Kharkiv: Pravo.
- [22] Sichkovska, I.V. (2020). Peculiarities of the interaction of the investigator with operatives at the initial stage of the pre-trial investigation of sexual murders. *Legal scientific electronic journal*, 4, 336-339. doi: 10.32782/2524-0374/2020-4/81.
- [23] Topchii, V.V., & Horbachevskiy, V.Ya. (2013). Interaction of law enforcement agencies in preventing transnational organized crime in Ukraine. *Fight against organized crime and corruption (theory and practice)*, 4, 121-129.
- [24] Yakovliev, O. (2017). Interaction of the investigator with operative units during investigative (search) actions. *Scientific journal of the National Academy of the Prosecutor's Office of Ukraine*, 1(13), 217-224.
- [25] Yukhno, O.O. (2012). Certain aspects of interaction between investigators and others subdivisions of internal affairs bodies during the investigation of crimes. *Bulletin of Kharkiv National University of Internal Affairs*, 2(57), 212-221.

Список використаних джерел

- [1] Антонюк О. В. Окремі аспекти взаємодії слідчих та оперативних підрозділів при розслідуванні хуліганства, вчиненого із застосуванням вогнепальної або холодної зброї чи іншого предмета, спеціально пристосованого або заздалегідь заготовленого для нанесення тілесних ушкоджень. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2016. № 6. С. 122–129.
- [2] Бойко О. П. Взаємодія слідчих з підрозділами карного розшуку на досудовому провадженні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Дніпро, 2018. 26 с.
- [3] Чаплинський К. О. Координація взаємодії слідчих та оперативних підрозділів Національної поліції України під час розслідування кримінальних правопорушень в умовах воєнного часу. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2022. Спецвип. № 2 С. 89–95. doi: 10.31733/2078-3566-2022-6-89-95.
- [4] Черноус Ю. М. Криміналістичне забезпечення кримінального провадження: рівні, напрями та форми реалізації. *Криміналістика і судова експертиза*. 2020. Вип. 65. С. 40–51. doi: 10.33994/kndise.2020.65.04.

- [5] Черноус Ю. М. Психологічні основи реалізації тактичних прийомів. *Юридична психологія*. 2020. № 1 (26). С. 13–21. doi: 10.33270/03202601.13.
 - [6] Черноус Ю. М., Васюта Ю. В. Психологічна й організаційно-тактична характеристика діяльності спільних слідчих груп під час розслідування кримінальних правопорушень. *Юридична психологія*. 2022. № 2 (31). С. 113–121. doi: 10.33270/03223102.113.
 - [7] Даниляк А. В. Особливості взаємодії під час розслідування економічних злочинів, вчинених організованими групами : автореф. ... дис. канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2018. 26 с.
 - [8] Dulskyi O., Leliuk T., Luhovyi V., Melnyk M., Morgun I. International cooperation when collecting evidence in the investigation of transnational organized crime: challenges and opportunities. *Amazonia Investiga*. 2023. № 12(70). P. 88–101. doi: 10.34069/AI/2023.70.10.8.
 - [9] Фінагеев В. О. Взаємодія оперативних підрозділів зі службами банківської безпеки у протидії шахрайству в сфері кредитування. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2016. № 1. С. 252–264.
 - [10] Кощинець В. В. Спеціальне психологічне пізнання в юрисдикційному процесі : монографія / наук. ред. М. В. Костицький. Київ : Маслаков, 2018. 282 с.
 - [11] Правоохоронці викрили механізм привласнення бюджетних коштів, виділених на будівництво лінії київського метро. URL: <https://interfax.com.ua/news/general/880315.html>.
 - [12] Марушев А. Д. Тактичні задачі взаємодії слідчого з спеціалістом-економістом. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. 2013. № 1082. Вип. 16. С. 261–263. (Серія «Право»).
 - [13] Обаль О. О. Слідчо-оперативна група як оптимальна організаційно-правова форма взаємодії слідчого з оперативними підрозділами при розслідуванні економічних злочинів. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2019. № 2. С. 121–129. doi: 10.32837/руув.v0i2(27).217.
 - [14] Патик А. А. Засади взаємодії слідчих та оперативно-розшукових підрозділів при розкритті й розслідуванні майнових злочинів. *Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ*. 2010. № 3 (70). С. 241–248.
 - [15] Павленко С. О. Основи оперативно-розшукової тактики : монографія. Київ : Людмила, 2022. 623 с.
 - [16] Павліченко Є. В., Привиденцев О. Г. Взаємодія слідчого та оперативних підрозділів під час проведення досудового розслідування. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2021. № 4. С. 94–98. doi: 10.15421/392187.
 - [17] Пясковський В. В. Процесуальні форми взаємодії слідчих з іншими співробітниками правоохоронних органів під час розслідування насильницьких злочинів, учинених щодо неповнолітніх. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2015. № 2. С. 249–260.
 - [18] Полях А. М. Актуальні проблеми процесуальних форм взаємодії між слідчим та оперативними підрозділами. *Юрист України*. 2015. № 3–4. С. 90–96.
 - [19] Севрук В. Г. Теоретичні засади взаємодії правоохоронних органів під час протидії злочинам, що вчиняються організованими групами і злочинними організаціями, які сформовані на етнічній основі. *ScienceRise*. 2021. № 2 (16). С. 39–47. doi: 10.15587/2523-4153.2021.234675.
 - [20] Севрук В. Г. Протидія злочинам, що вчиняються організованими групами і злочинними організаціями, які сформовані на етнічній основі: теорія та практика : монографія. Київ : Людмила, 2022. 1092 с.
 - [21] Шепітько В. Ю. Криміналістика. *Енциклопедичний словник (українсько-російський і російсько-український) / за ред. В. Я. Тація*. Харків : Право, 2001. 560 с.
 - [22] Січковська І. В. Особливості взаємодії слідчого з оперативними працівниками на початковому етапі досудового розслідування сексуальних убивств. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 4. С. 336–339. doi: 10.32782/2524-0374/2020-4/81.
 - [23] Топчій В. В., Горбачевський В. Я. Взаємодія правоохоронних органів у запобіганні транснаціональній організованій злочинності в Україні. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2013. № 4. С. 121–129.
 - [24] Яковлев О. Взаємодія слідчого з оперативними підрозділами під час проведення слідчих (розшукових) дій. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2017. № 1 (13). С. 217–224.
 - [25] Юхно О. О. Окремі аспекти взаємодії слідчих та інших підрозділів органів внутрішніх справ під час розслідування злочинів. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2012. № 2 (57). С. 212–221.
-

Interaction during the Investigation of Criminal Offenses Committed by Organized Criminal Groups under The Conditions of Martial Law: Organizational-Tactical and Psychological Aspects

SYNOVERSKYI Andrii

Postgraduate Student of the Department of Criminalistics and Forensic Medicine
of the National Academy of Internal Affairs

Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6092-855>;

SKRYNYK Myroslava

Senior Lecturer of the Department of Legal Linguistics of the National Academy
of Internal Affairs

Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9891-2371>

Abstract. The article examines the issue of cooperation during the investigation of criminal offenses committed by organized criminal groups under martial law, in particular its organizational, tactical and psychological aspects. The purpose of the article is to study the organizational, tactical and psychological features of interaction during the investigation of criminal offenses committed by organized criminal groups under martial law. The empirical basis of the research was the results of the questionnaire of the investigative bodies of the pre-trial investigation. The content of the coverage of the issue of the organization of interaction during the investigation of criminal offenses committed by organized criminal groups in the conditions of martial law has been formed, through the coverage of its legal, organizational-management, tactical-forensic and psychological aspects. Several groups of regulatory and legal sources, which make up the legal basis of interaction in the context of the investigation of criminal offenses committed by organized criminal groups under martial law, are analyzed. It was established that the current legislation needs to be improved in terms of the normative definition of the concept of "interaction". It was determined that the main forms of interaction of the investigator with other law enforcement agencies are procedural (formal) regulated by the criminal procedural law and non-procedural (informal) forms. The main problems that arise between the investigator and operatives during the interaction during the investigation of criminal offenses committed by organized criminal groups under martial law are highlighted, and ways to solve them are proposed. The classification of other subjects with whom the investigator organizes interaction during the investigation of criminal offenses committed by organized criminal groups under martial law has been carried out. Psychological methods of organizing interaction during the investigation of such criminal offenses are singled out, including: establishing trust between the investigator and the subjects he involves; effective communication (the ability to listen, ask questions, show empathy and use the appropriate tone of communication); Flexibility and adaptability in interaction with various subjects; work on conflicts (the investigator must take measures to prevent and resolve conflicts, promote the search for compromise solutions).

Keywords: investigation method; interaction; organized criminal groups; investigator; operational units; tactical techniques; psychological techniques; martial law.

Трансформація інституту сім'ї в сучасних умовах: психолого-правовий аспект

ШУМКО Яна*

науковий співробітник відділу підготовки навчально-наукових видань Національної академії внутрішніх справ

м. Київ, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6297-6445>

Анотація. Актуальність теми дослідження полягає в тому, що сім'я має високу персональну значущість, яка є необхідним життєвим осередком, що оберігає, захищає людину. Розвиток нової, незалежної держави України неможливий без зміцнення інституту сім'ї, яка в щоденному досвіді сконцентрувала споконвічні суспільні й особистісні проблеми та цінності. Посідаючи чільне місце в архітектоніці людського буття, вона має систему унікальних духовних і матеріальних цінностей, крізь які сприймається весь світ. Сім'я є основою держави, що утворює базові передумови функціонування соціуму, за допомогою народження дітей і підтримки існування всіх її членів у результаті дії соціальних процесів, оскільки рушійною силою життя є взаємини між чоловіком і жінкою. На сучасному етапі інститут сім'ї переживає соціальну кризу, яку спричинила низка факторів. Головною причиною сімейної проблемності є конфлікти міжособистісного, соціально-побутового, психологічного та фізіологічного характеру, які передусім зумовлені соціально-економічними, суспільно-політичними та моральними умовами життя людей і їхньою здатністю долати труднощі, що виникають у повсякденній реальності. Метою статті є сприяння розвитку відповідальної особистості, зосередження на моральній культурі; висвітлення сутності та змісту поняття інституту сім'ї; науково-теоретичне обґрунтування системи й основних механізмів державного регулювання; висвітлення сучасного стану та проблеми розвитку інституту сім'ї в Україні тощо. Науковою новизною одержаних результатів є те, що на підставі дослідження вивчено й узагальнено теоретичні, організаційно-правові основи та напрями вдосконалення механізмів розвитку інституту сім'ї. Практичне значення статті полягає в розширенні та поглибленні теоретичних знань про розвиток інституту сім'ї в Україні та є спробою вирішення проблемних аспектів практичної реалізації. Ці та інші фактори є підставою для висновків про те, що родинне життя, інститут шлюбу дуже ослабли, особливо в країнах заходу. Інститут сім'ї переживає кризу, занепад і деградацію, зводиться нанівець його основна функція – продовження роду. Також слід враховувати, що відповідно до того, як суспільство безперервно змінюється, так і сім'я повинна змінюватися, пристосовуватися до соціальних змін, оскільки вона є не просто гнучким соціальним інститутом, а одним із постійних факторів людського досвіду.

Ключові слова: сім'я; держава; функції сім'ї; родина; розвиток; проблемні аспекти.

Історія статті:

Отримано: 17.01.2024

Переглянуто: 21.02.2024

Прийнято: 25.03.2024

Рекомендоване посилання:

Шумко Я. Трансформація інституту сім'ї в сучасних умовах: психолого-правовий аспект. *Юридична психологія*. 2024. № 1 (34). С. 154–161. doi: 10.33270/03243401.154.

* Відповідальний автор

Вступ

У сучасному українському суспільстві відбулися трансформації в усіх галузях життя, зокрема ці зміни не оминули й інституту сім'ї, який є основним середовищем розвитку культури, традицій, суспільних та особистісних цінностей, що забезпечує духовний і матеріальний розвиток людини. Сучасні зміни вплинули й на умови розвитку сім'ї, де пріоритетним стала нова модель способу сімейного життя та типів сімей, збільшилася кількість позашлюбних народжень, розлучень тощо.

Тенденції руйнування традиційних сімейних цінностей триває в усіх розвинених країнах західної цивілізації. Майже всі дослідники дійшли висновку, що традиційна форма сімейного життя віджила своє, а сформовані потреби змушують створювати іншу організацію сім'ї. Причиною цього є: переоцінка стереотипів сімейного й особистого щастя, свобода сексуальних стосунків, пропаганда егоїстичного та споживацького способу життя, небажання дедалі більшої кількості людей вступати до шлюбу за церковним або світським обрядом. У молоді в пріоритеті навчання, кар'єра та матеріальне забезпечення, досягнення певних цілей, а важливість інституту сім'ї вони піддають сумніву. Сім'я – це важлива складова цивілізованого суспільства. Вона посідає чільне місце у вихованні й становленні особистості, впливає на її життєві й моральні цінності, психологічне та фізичне здоров'я.

Матеріали та методи

У процесі дослідження було використано структурно-функціональний підхід, який визначає сім'ю як соціально організовану систему з елементами соціальної адаптації. Під час аналізу цієї теми було використано соціокультурний, соціально-філософський і теоретичний методи (вивчення, аналіз, систематизація й узагальнення). Його підґрунтям є необхідність розробки стратегії побудови та формування теорії сімейно-шлюбних відносин, статистичні звіти й аналітичні документи державних, наукових, громадських установ, що стосуються сучасних тенденцій розвитку інституту сім'ї.

Тенденції розвитку сучасної сім'ї як соціального інституту окреслено в багатьох працях. Так, Ю. Асєєва (2022) визначає сім'ю як надзвичайно складну організовану структуру з різноплановими взаємовідносинами; К. Дубич (2022) аналізує соціальну політику стосовно інституту сім'ї як комплекс соціально-економічних, нормативно-правових, соціальних, демографічних та інших заходів державного та недержавного впливу щодо виявлення, узгодження й задоволення потреб та інтересів сім'ї; І. Чеховська та І. Божук (2021)

досліджують концепцію сімейної медіації як самостійного способу розв'язання сімейних спорів; О. Скар (2021, 2020) обґрунтовує правомірність застосування засобів арттерапії як екологічного й ефективного інструмента, що сприяє налагодженню взаємодії в сім'ї; О. Цільмак (2020) зазначає, що основним і первинним осередком суспільства та головним його інститутом є сім'я. Стосунки в сім'ї між чоловіком і жінкою регулює шлюб, який є закріпленою законом формою людських відносин, і є єдино прийнятним, соціально схваленим.

Серед багатьох західних учених поширеною є думка, що сім'я переживає глибоку кризу. Це відбувається не лише в країнах, охоплених глибокою економічною та політичною кризою, а й у досить розвинених країнах Європи, США, Азії та Латинської Америки.

Результати й обговорення

Трансформація інституту сім'ї є доволі складним соціально-правовим явищем, яке потребує детальнішого дослідження та має істотне значення для будь-якого суспільства.

Інститут сім'ї має конкретно-історичний характер, він постійно змінюється та розвивається відповідно до потреб суспільства. Життя сім'ї, історичні типи, її структура залежать від загальних тенденцій зміни, розвитку суспільства. Нині активніше обговорюється необхідність захисту традиційних сімейних цінностей, які пов'язують з такими якостями, як: моральна та матеріальна підтримка, любов, дружба, взаєморозуміння та взаємодопомога у відносинах між жінкою і чоловіком. Найголовнішою життєвою цінністю є сім'я. Саме від стосунків у ній залежить реалізація особи в інших сферах життєдіяльності. Сім'я не обмежується лише родинними зв'язками, а й передбачає спільне мешкання, наявність спільних елементів побуту, сімейного домашнього господарства, розподілу праці.

Виокремлення інституту сім'ї з інших інститутів суспільства не є випадковим, оскільки саме сім'я відіграє важливу роль в історії розвитку людства, визнається всіма дослідниками основним носієм культурних зразків, успадкованих з покоління в покоління, є найважливішим соціальним інститутом, а також необхідною умовою соціалізації особистості. У сім'ї формування людини відбувається завдяки особливій системі соціальних ролей, норм, здобуття навичок поведінки.

Правовий нейтралітет держави, на підставі якого створення сім'ї є справою двох приватних суб'єктів, не може диктувати будь-яку ідеальну модель сім'ї. Ліберальна доктрина права, заснована на твердженнях соціальної колективної етики, передбачає право на рівність і свободу

вибору особистості. Держава, протегуючи різностатевим шлюбом, водночас не нехтує свободою вибору особи, а, навпаки, свобода вибору отримує значущий зміст, який слідує загальним універсальним цінностям як закону, так і моралі. Прагнення послабити соціальну значущість традиційної сім'ї є небезпечним, оскільки воно розриває основне джерело моделей соціальної інтеграції – традиційну сім'ю (Arlauskas, 2017).

У сучасній Україні, де особисте життя людини звільнилося від державної регламентації, діють такі чинники зміни шлюбу та сім'ї, як: індивідуалізація, емансипація, плюралізм, свобода. В умовах «відкритого суспільства» посилюється засвоєння молоддю західної моделі шлюбної поведінки. У сучасному українському суспільстві прослідковуємо схожі тенденції щодо розвитку сім'ї, однак вони містять національну та релігійну специфіку на рівні певних соціумів. Модель української молоді сім'ї поступово наближається до європейської, особливо це стосується шлюбного віку молоді та її поглядів щодо народження дітей (Protas, 2020).

Нині відсутня єдина нормативна модель сім'ї. У нового покоління відбувається трансформація моделі шлюбної та сімейної поведінки, підґрунтям якої є зміна поглядів на шлюб і сім'ю, способів вияву активності життєдіяльності сім'ї, емансипація, задоволення базисних потреб індивідів і суспільства, послаблення соціальної регламентації. Також спостерігається порушення етапів становлення сім'ї від реєстрації до закріплення стосунків (Protas, 2020).

Суспільні перетворення, які відбуваються у світі, пов'язані з глобалізаційними процесами. Світ став доступним для всіх, а ідея свободи й рівності найцінніша для суспільства загалом. Цінності в сучасному житті дещо змінилися та мають інший характер. Усі ідеї, норми, процеси передусім пов'язані з відносинами матеріального та духовного стану, що спрямовані на задоволення певних потреб людини та мають об'єктивно позитивну значущість загалом. Кожній людині притаманна своя ієрархія цінностей. Особисті цінності відображаються у свідомості як ціннісні орієнтації – найважливіші елементи внутрішньої структури особи, закріплені життєвим досвідом індивіда, усією сукупністю його переживань, і відмежовують значущі істотні для людини, від неістотних, незначущих. Таким чином, система цінностей визначає сутність як людини, так і певної спільноти, спрямованість її дій і вчинків (Макух, 2020).

Актуальність соціологічного дослідження інституціональної трансформації сім'ї в сучасній Україні обумовлена необхідністю подолання таких кризових явищ, як зниження народжуваності,

деформація соціалізаційних процесів, порушення соціокультурної спадкоємності поколінь. Вона обумовлена також потребою суспільства в розвитку соціальної рефлексії, оскільки сім'я є первинною соціальною групою та вихідною структурою суспільства, а проблеми сім'ї є своєрідним фокусом усіх соціальних проблем. Зв'язок інституціональних змін в сім'ї з тенденціями соціально-рольових змін у контексті модернізації сучасного українського суспільства, зростання ролі інформації, знань, освіти в житті сучасної людини, що змінює форми суспільної праці й життя, впливає на уявлення людини про сім'ю (Umanets, 2022).

Серед поглядів науковців на зміни сім'ї як соціального інституту можна виокремити дві різні думки щодо ступеня й основних векторів змін: відкритість системи укладення шлюбу, емансипацію, зростання індивідуальних свобод у шлюбі, втрату сімейних цінностей.

Прихильники однієї думки говорять про негативні тенденції змін у сім'ї, розглядаючи їх як наслідок повсюдної кризи сімейного життєвого укладу, втрати суспільством цінності сім'ї як соціального інституту. Останнім часом кожна людина прагне самореалізуватися, а сім'я створює низку перешкод на шляху до цього. Таким чином, пріоритетом суспільства дедалі частіше стає позасімейна діяльність. Материнство й батьківство втрачають життєвий пріоритет, замість цього ціннісну першість посідає жага мати високий соціальний статус, підвищення рівня освіти й кваліфікації, піклування про матеріальний добробут (Morhunova, & Polishchuk, 2021).

Дослідники іншої думки доводять, що відповідно до всіх вищезазначених змін тенденції інституту сім'ї є досить позитивними як для окремих індивідів з урахуванням сімейної демократизації, так і для всього світу. Навіть за умови змін, що відбуваються, на які не завжди впливає окрема людина, слід пам'ятати про значущість сім'ї та зберігати сімейні цінності, які мають особливу унікальність (Solonenko, 2021).

Сім'я як соціальне утворення потребує різних методологічних підходів до її аналізу. Як малу соціальну групу сім'ю вивчають передусім на мікрорівні. Особливу увагу приділяють вивченню міжособової взаємодії в сімейній групі, організації сімейного життя, групової поведінки. Як соціальну інституцію сім'ю досліджують на макрорівні, аналізують її соціальні функції. Водночас функціоналісти розглядають функції сім'ї як природне вираження та реалізацію потреб соціуму, з огляду на гармонію в сім'ї та суспільстві в єдності. Представники конфліктного підходу акцентують на складному, суперечливому характері сімейних відносин, на конфліктах, що

виникають на ґрунті суперечливих стосунків у сімейних групах. Очевидно, що складність феномену сім'ї передбачає поєднання різних методологічних підходів до її соціально-філософського аналізу (Tsiurkalo, 2009).

Інститут сім'ї є одним з найскладніших правових осередків. Дослідники визначають вирішення сімейних конфліктів як дисгенічну процедуру за своїм змістом. Відповідно, в Україні спостерігаємо негативну тенденцію щодо розлучень. За даними Державної служби статистики України, за останні 20 років у державі не лише збільшилася кількість розлучень, а й зменшився рівень реєстрації нових шлюбів. Кількість традиційних сімей у країні наближається до регресивного показника, що суперечить соціальній політиці держави, де сім'я – це ключовий осередок суспільства (Ukraine in numbers..., 2020).

З огляду на статистичні дані, можна спостерігати стійку тенденцію до зменшення кількості реєстрації нових шлюбів і пряме спадання співвідношення між розлученнями та новими шлюбами. Можна припустити, що, оскільки ця тенденція стало тримається майже 20 років, то в майбутньому є вірогідність, що реєстрація шлюбів буде дорівнювати 0, що є неприпустимим з погляду соціальної політики України. Актуальною нині є проблема електронної реєстрації шлюбу в Україні. Отже, ми можемо дійти висновку, що економічне становище в країні зумовлює її демографічні показники: що гірша економічна ситуація у країні, то менше людей вступають у шлюбні відносини. Оптимальне ж економічне становище в країні є необхідною умовою як для збереження сім'ї, так і для її створення. Держава як інститут, що представляє інтереси суспільства, має знайти шляхи мінімізації суперечностей між сучасною формою шлюбних відносин (нестійкість шлюбу, плюралізація його форм) і потребою суспільства в комфортних умовах соціалізації молодого покоління, оскільки природним осередком розвитку дитини є повна сім'я, у якій її утримують і виховують мати й батько, що дає можливість засвоїти моделі поведінки відповідно до своєї статі (Sliusar, 2014). Для покращення ситуації з інститутом сім'ї в Україні, влада повинна покращити фінансово-економічну спроможність молодого населення та на правовому рівні впливати на теоретичне визначення ключових пріоритетів та завдань сім'ї. Держава зобов'язана ввести законодавчі ініціативи, що будуть мати на меті зміцнення інституту сім'ї. Одним із ключових кроків, на думку авторів, є визначення поняття «сім'я», її ознак на легальному рівні.

Можна виокремити проблемні аспекти традиційної (нуклеарної) сім'ї з погляду емпіричних і соціологічних досліджень:

- труднощі з вихованням дітей;
- явище самотності серед дітей;
- відсутність усіх членів родини у звичайному побуті;
- мала емоційна підтримка;
- почуття забуття серед членів такої родини;
- проблеми фінансового сектору;
- збільшене навантаження на побутові заняття;
- проблеми недостатньої безпеки для дітей тощо (Living, 2020).

За останнє століття в економічно розвинених країнах впроваджуються різноманітні форми сім'ї. Актуальності набуває альтернативна форма сім'ї, яка відходить від стандартної нуклеарної сімейної структури. Можна виокремити три загальні процеси, за допомогою яких створюються альтернативні форми сім'ї. Перший виникає через варіації офіційного шлюбу або його відсутності, включаючи послідовні шлюби, множинні шлюби, консенсуальні союзи, одинокі батьківство, а також одностатеві шлюби та партнерства. Друга альтернативна форма сім'ї утворюється в результаті змін у процесі розмноження, коли дитина не є продуктом статевого акту між двома людьми. Третій є результатом утворення добровільних зв'язків, які вважаються спорідненими (Furstenberg, Harris, Pesando, & Reed, 2020).

Нуклеарний тип сім'ї не підходить для забезпечення оптимальних умов життя людей у сім'ях. Вбачаємо за необхідне змінення правової політики держави для закріплення традиційного типу сім'ї на законодавчому рівні (Honchar, 2021).

У цивілізованому суспільстві збільшується кількість подружніх пар, які є прихильниками фіктивних шлюбних відносин, що ніяк не означає неможливості для сторін укласти шлюб, а є небажанням надати своїм відносинам форму, встановлену законом. Багато молодих людей прагнуть до альтернативних форм влаштування власного життя, тому й відбувається трансформація ставлення до шлюбу. Таким чином, переважна більшість країн – членів ЄС не надає цивільним шлюбом правового значення, а відносини між співмешканцями можуть регулюватися приватноправовим договором. Водночас законодавство України намагається надати таким відносинам правової форми, що є доволі спірною позицією, особливо з огляду на складнощі в практичній реалізації відповідних прав (Revutska, 2018).

В умовах сьогодення в цивілізованому суспільстві збільшується кількість подружніх пар, які не бажають укладати шлюб на самому

початку своїх стосунків або й зовсім не оформлюють офіційних відносин. Відбувається не лише еволюція форм шлюбу, а й суттєво трансформується ставлення до нього. Настання статевої зрілості та повної соціально-економічної зрілості в сучасній молоді наразі змінилася. Молоді люди досягають соціокультурної зрілості задовго до того, як стають економічно самостійними від батьків. Концепція традиційного шлюбу стає зобов'язувальною. Шлюби без реєстрації пропонують кращі можливості для пізнання життя й полегшують розрив стосунків, які склалися (Fedorenko, 2015).

Найчастіше молоді пари живуть разом, без легалізації стосунків, і легко переходять з одного союзу до іншого. Різниця між цивільним й офіційним шлюбом у тому, що любов і відданість у другому полягає не тільки в моральних, а і в юридичних, суспільних зобов'язаннях, які укріплюють сім'ю. Відповідно до п. 4 ст. 3 СК¹ сім'я створюється на підставі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, а також на інших підставах, не заборонених законом, і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства. Власне, до останнього із наведених вище варіантів створення сім'ї можна віднести спільне проживання однією сім'єю. Згідно зі ст. 51 Конституції України² сім'я, дитинство, материнство та батьківство охороняються державою.

Необхідно обмежити розповсюдження інформації, яка прямо заперечує або принижує традиційні сімейні цінності, і навпаки – збільшити кількість інформаційних продуктів, що сприяють розумінню важливості для повноцінного життя міцних родинних стосунків.

Висновки

Сім'я та сімейні цінності завжди є підґрунтям будь-якого суспільства. Незалежно від культурних особливостей діти народжуються, виховуються та підрастають у сім'ях, поступово переймаючи досвід і традиції старшого покоління, стаючи повноправними представниками свого народу. Проблеми сім'ї існували завжди, однак останнім часом вони набувають швидких обертів на шляху порушення сімейних стосунків.

Саме тому так важливо усвідомити наявні проблеми та зробити все можливе для збереження сімейних цінностей.

Майбутнє України залежить від того, чи зуміємо ми зберегти наші духовні цінності, моральні ідеали, народні традиції, якими так багата українська земля. Потрібно докласти максимум зусиль, щоб сім'я продовжувала бути втіленням справжньої любові, відданості, вірності, джерелом душевної й духовної радості.

Отже, сім'я – найважливіший соціальний інститут суспільства, тобто система дій і відносин, яка виконує соціальні функції відтворення людини, здійснює соціальний контроль за вчинками своїх членів завдяки системі позитивних і негативних санкцій.

Виокремлення інституту сім'ї з інших інститутів суспільства та ретельне його вивчення не є випадковим. Саме сім'ю дослідники визнають основним носієм культурних зразків, успадкованих з покоління в покоління, а також необхідною умовою соціалізації особистості. У сім'ї людина опановує соціальні ролі, отримує основи освіти, навички поведінки.

Відомо, що правила, підвалини, звичаї та традиції сімейного життя є своєрідними й специфічними для кожного суспільства. Відповідно, здається, що саме в його суспільстві вони є найкращими та єдино можливими. Тому сімейне життя переважно розглядають з погляду етноцентризму.

Повсякденне життя сімейних груп демонструє низку напружень, амбівалентності та суперечностей, які значною мірою походять від поточного співвідношення між тиском, що чиниться, з одного боку, самою соціальною політикою, що здійснюється, а разом з нею – вимогами та повноваженнями, що впливають із соціально-історичного, економічного та політичного контексту. З іншого боку, зростають матеріальні та суб'єктивні потреби її членів, які потребують негайного реагування, що забезпечує мінімальні можливості для виживання сімейної групи.

Сучасне розуміння сім'ї не лише докорінно відрізняється від її поняття на ранніх етапах розвитку людства, а й перебуває в стані трансформації, що пов'язано, по-перше, з виникненням нових підстав створення сім'ї та, по-друге, зміною розуміння головної підстави створення сім'ї – шлюбу.

Отже, сім'я як одна з найстаріших біосоціальних спільнот нині зазнає велетенських змін, які мають глобальний універсальний характер і пов'язані з руйнацією традиційних цінностей і форм сімейного життя та шлюбу.

¹ Сімейний кодекс України : Закон України від 10 січ. 2002 р. № 2947-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>.

² Конституція України : Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>.

References

- [1] Arlauskas, S. (2017). Šeima kaip privatinės teisės institutas ir esminis viešosios teisės integralumo veiksnys. *Socialinė teorija, empirija, politika ir praktika*, 14, 9-19.
- [2] Asieieva, Yu.O. (2022). Transformation of the family institution in modern conditions. *Modern Challenges to Science and Practice: The III International Scientific and Practical Conference* (pp. 499-502). Varna, Bulgaria.
- [3] Chekhovska, I.V., & Bozhuk, I.I. (2021). Prospects for the development of the Institute of Family Mediation in Ukraine. *Bulletin of the Luhansk State University of Internal Affairs named after E.O. Didorenko*, 2(94), 246-258. doi: 10.33766/2524-0323.94.246-258.
- [4] Dubych, K.V. (2022). Actual problems of the family as an object of social policy and social work. *Politeness. Humanitas*, 6, 3-9. doi: 10.32782/humanitas/2021.6.1.
- [5] Fedorenko, R.P. (2015). *Family psychology*. Lutsk: Vezha-Druk.
- [6] Furstenberg, F.F., Harris, L.E., Pesando, L.M., & Reed, M.N. (2020). Practices Among Alternative Family Forms in Western Industrialized Societies. *Journal of Marriage and Family*, 82(5), 1403-1430. doi: 10.1111/jomf.12712.
- [7] Honcharova, A.V., & Murach, D.V. (2021). The main factors of improving the state of the family institution in Ukraine. *New Ukrainian law*, 5, 7-14. doi: 10.51989/NUL.2021.5.1.
- [8] Living, A. (2020). In A Nuclear Family? 8 Common Problems That You May Relate To. *Boldsky*. Retrieved from <https://www.boldsky.com/relationship/parents-and-children/common-problems-faced-by-people-living-in-nuclear-families-130892.html>.
- [9] Makukh, O.I. (2020). Transformation of the values of the modern family. *Scientific notes of the National University "Ostroh Academy"*, 10, 112-116. doi: 10.25264/2415-7384-2020-10-112-116.
- [10] Morhunova, M.V., & Polishchuk, M.H. (2021). Actual problems of the development of the modern family in Ukraine. *Legal scientific electronic journal*, 11, 206-209. doi: 10.32782/2524-0374/2021-11/50.
- [11] Protas, O.L. (2020). Transformation of the family institution as a factor in the conditions of family upbringing. *Bulletin of postgraduate education*, 11(40), 136-153. doi: 10.32405/2218-7650-2020-11(40)-136-153.
- [12] Revutska, I.E. (2018). *Legal grounds for creating a family under the legislation of Ukraine and EU member states: comparative legal characteristics* (Doctoral dissertation, Ivano-Frankivsk, Ukraine).
- [13] Sknar, O. (2021). Means of art therapy as a tool for establishing interaction in the family. *Space of art therapy*, 1(29), 75-89. Retrieved from <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/736833/1/Art%20Therapy%20Space-Coll.of%20scient.articles-2021-Issue%2029%281%29.pdf>.
- [14] Sknar, O.M. (2020). Family interaction in the perspective of the development of civic competence of young people: research indicators. *Problems of modern psychology*, 2(18), 222-231. doi: 10.26661/2310-4368/2020-2-24.
- [15] Sliusar, L. (2014). Divorce in Ukraine in demographic terms: past and present. *Demography and social economy*, 2, 78-89.
- [16] Solonenko, Yu.V. (2021). Family business, family, business family: delineation of entities in the field of scientific research. *Economics and management organization*, 2(42), 115-131. doi: 10.31558/2307-2318.2021.2.12.
- [17] Tsilmak, O.M. (Eds.). (2020). *Psychology of family and marriage: tables, diagrams, comments*. Kyiv: Lira-K.
- [18] Tsiurkalo, T.I. (2009). Study of the institution of the family in the bosom of socio-philosophical knowledge. *Bulletin of the National Technical University "Kyiv Polytechnic Institute"*, 2(26), 148-152.
- [19] Ukraine in numbers (2021). *State Statistics Service of Ukraine*. Retrieved from http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2021/zb/07/zb_Ukraine%20in%20figures_20u.pdf.
- [20] Umanets, N. (2022). Transformations of the role structure of the modern Ukrainian family through the prism of its institutional changes. *Personal spirituality: methodology, theory and practice*, 1, 2(104), 199-212. doi: 10.33216/2220-6310/2022-104-2-199-212.

Список використаних джерел

- [1] Асєєва Ю. О. Трансформація інститут сім'ї в сучасних умовах. *Modern Challenges to Science and Practice: The III International Scientific and Practical Conference* (Varna, Bulgaria, January 24–26, 2022). Varna, Bulgaria. P. 499–502.
- [2] Arlauskas S. Šeima kaip privatinės teisės institutas ir esminis viešosios teisės integralumo veiksnys. *Socialinė teorija, empirija, politika ir praktika*. 2017. Vol. 14. P. 9–19.

- [3] Чеховська І. В., Божук І. І. Перспективи розвитку інституту сімейної медіації в Україні. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка*. 2021. Вип. 2 (94). С. 246–258. doi: 10.33766/2524-0323.94.246-258.
- [4] Дубич К. В. Актуальні проблеми сім'ї як об'єкта соціальної політики та соціальної роботи. *Ввічливість. Humanitas*. 2022. № 6. С. 3–9. doi: 10.32782/humanitas/2021.6.1.
- [5] Федоренко Р. П. Психологія сім'ї : навч. посіб. Луцьк : Вежа-Друк, 2015. 364 с.
- [6] Furstenberg F. F., Harris L. E., Pesando L. M., Reed M. N. Practices Among Alternative Family Forms in Western Industrialized Societies. *Journal of Marriage and Family*. 2020. Vol. 82. Issue 5. P. 1403–1430. doi: 10.1111/jomf.12712.
- [7] Гончарова А. В., Мурач Д. В. Основні чинники покращення стану інституту сім'ї в Україні. *Нове українське право*. 2021. Вип. 5. С. 7–14. doi: 10.51989/NUL.2021.5.1.
- [8] Living A. In A Nuclear Family? 8 Common Problems That You May Relate To. *Boldsky*. 2020. URL: <https://www.boldsky.com/relationship/parents-and-children/common-problems-faced-by-people-living-in-nuclear-families-130892.html>.
- [9] Макух О. І. Трансформація цінностей сучасної сім. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. 2020. № 10. С. 112–116. (Серія «Психологія»). doi: 10.25264/2415-7384-2020-10-112-116.
- [10] Моргунова М. В., Поліщук М. Г. Актуальні проблеми розвитку сучасної сім'ї в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 11. С. 206–209. doi: 10.32782/2524-0374/2021-11/50.
- [11] Протас О. Л. Трансформація інституту сім'ї як чинник умов сімейного виховання. *Вісник післядипломної освіти*. 2020. Вип. 11 (40). С. 136–153. doi: 10.32405/2218-7650-2020-11(40)-136-153.
- [12] Ревуцька І. Е. Правові підстави створення сім'ї за законодавством України та країн – членів ЄС: порівняльно-правова характеристика : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Івано-Франківськ, 2018. 207 с.
- [13] Скар О. Засоби арттерапії як інструмент налагодження взаємодії в сім'ї. *Простір арт-терапії*. 2021. Вип. 1 (29). С. 75–89. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/736833/1/Art%20Therapy%20Space-Coll.of%20scient.articles-2021-Issue%2029%281%29.pdf>.
- [14] Скар О. М. Сімейна взаємодія у ракурсі розвитку громадянської компетентності молоді: показники дослідження. *Проблеми сучасної психології*. 2020. № 2 (18). С. 222–231. doi: 10.26661/2310-4368/2020-2-24.
- [15] Слюсар Л. Розлучення в Україні в демографічному вимірі: минуле і сучасність. *Демографія та соціальна економіка*. 2014. № 2. С. 78–89.
- [16] Солоненко Ю. В. Сімейний бізнес, сім'я, бізнес-сім'я: окреслення сутностей у площині наукових досліджень. *Економіка і організація управління*. 2021. № 2 (42). С. 115–131. doi: 10.31558/2307-2318.2021.2.12.
- [17] Психологія сім'ї та шлюбу: таблиці, схеми, коментарі : навч.-наоч. підруч. / за заг. ред. О. М. Цільмак. Київ : Ліра-К, 2020. 266 с.
- [18] Цюркало Т. І. Дослідження інституту сім'ї в лоні соціально-філософського знання. *Вісник Національного технічного університету «Київський політехнічний інститут»*. 2009. № 2 (26). С. 148–152. (Серія «Філософія. Психологія. Педагогіка»).
- [19] Україна у цифрах, 2020. Державна служба статистики України. 2021. 44 с. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2021/zb/07/zb_Ukraine%20in%20figures_20u.pdf.
- [20] Уманець Н. Трансформації рольової структури сучасної української сім'ї крізь призму її інституціональних змін. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2022. Т. 1. № 2 (104). С. 199–212. doi: 10.33216/2220-6310/2022-104-2-199-212.

Transformation of the Family Institution in Modern Conditions: Psychological and Legal Aspect

SHUMKO Yana

Research Fellow of the Department of Preparation of Educational and Scientific Publications of the National Academy of Internal Affairs

Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6297-6445>

Abstract. The relevance of the research topic lies in the fact that the family has high personal significance, which is a necessary life center that protects and protects a person. The development of the new, independent state of Ukraine is impossible without strengthening the institution of the family, which in daily experience has concentrated primordial social and personal problems and values. Playing the main role in the architecture of human existence, it has a whole system of unique spiritual and material values through which the whole world is perceived. The family is the basis of the state, which forms the basic prerequisites for the functioning of society, through the birth of children and the support of the existence of all family members as a result of the action of social processes, since the driving force of life is the relationship between a man and a woman. At the current stage, the institution of the family is experiencing a social crisis caused by a number of factors. The main cause of family problems is conflicts of an interpersonal, socio-domestic, psychological and physiological nature, which are most often determined by the socio-economic, socio-political and moral conditions of people's lives and their ability to overcome difficulties that arise in everyday reality. The purpose of the article is to promote the development of a responsible personality, focusing on moral culture; disclosure of the essence and content of the concept of the family institution; scientific and theoretical substantiation of the system and main mechanisms of state regulation; coverage of the current state and problems of the development of the institution of the family in Ukraine, etc. The scientific novelty of the obtained results is that, based on the research, the theoretical, organizational and legal foundations and directions for improving the mechanisms of the development of the family institution were studied and summarized. The practical significance of the article lies in the expansion and deepening of theoretical knowledge about the development of the family institution in Ukraine and is an attempt to solve problematic aspects of practical implementation. These and other factors are the basis for the conclusion that family life and the institution of marriage have greatly weakened, especially in Western countries. The institution of the family is experiencing a crisis, decline and degradation, its main function - procreation - is being nullified. It is also necessary to take into account that society is constantly changing, the family must also change, adapt to social changes. The family is not just a flexible social institution, but one of the permanent factors of human experience.

Keywords: family; state; family functions; family; development; problematic aspects.

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

Шановні науковці та колеги-практики!

Національна академія внутрішніх справ здійснює набір статей у наукові фахові видання:

- «Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ» (з юридичних наук, виходить друком чотири рази на рік);
- «Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ» (з юридичних наук, виходить друком чотири рази на рік);
- «Філософські та методологічні проблеми права» (з юридичних наук, виходить друком двічі на рік);
- «Юридична психологія» (з юридичних і психологічних наук, виходить друком двічі на рік).

Журнали включено до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б»), вони мають загальнодержавну й зарубіжну сферу розповсюдження.

Прагнучи створити професійну міжнародну платформу для аналізу й обговорення проблем і тенденцій у юридичній сфері, академія публікує журнали «Науковий вісник НАВС» та «Юридичний часопис НАВС» англійською мовою.

Прийом наукових статей для опублікування в наукових фахових виданнях триває на постійній основі. Для подання публікації рукопис необхідно оформити відповідно до встановлених вимог.

Загальні вимоги

1. До друку приймаються статті, написані українською або англійською мовами, які раніше не публікувалися і не були передані на розгляд для публікації в інші видання, зокрема електронні.

2. Статті англійською мовою, які були перекладені з української, мають супроводжуватися документом з текстом мовою оригіналу, оформленим відповідно до встановлених вимог. Такі статті попередньо проходять у редакції перевірку щодо якості перекладу (у разі неналежної якості рукопис повертають на доопрацювання).

3. До розгляду приймаються статті у форматі *.doc або *.docx. Усі нетекстові об'єкти мають бути створені вбудованими засобами Microsoft Word (елементи необхідно згрупувати). Графіки та рисунки повинні бути високої якості (600 dpi для графіків і 300 dpi для кольорових і чорно-білих малюнків) і виконані з можливістю їх редагування, а формули створені за допомогою редактора Microsoft Equation. Ілюстрації можуть бути розміщені безпосередньо в статті (по центру, обтікання зображення текстом забороняється) або подані у вигляді окремих файлів у форматі JPG. Усі графіки, малюнки, таблиці та формули повинні бути пронумеровані й подані після посилання на них у тексті.

4. Текст статті й метаданих має бути набраний шрифтом Times New Roman, кегль – 12 pt, міжрядковий інтервал – 1,0 pt, поля – 2 см з усіх боків, вирівнювання по ширині, абзацний відступ 1 см.

5. Обсяг статті (без метаданих) має становити не менше ніж 6 сторінок (від 3000 до 7000 слів) включно з таблицями, графіками, малюнками, а також бібліографічним списком.

6. Обов'язково є наявність: УДК (прописується у верхньому лівому кутку сторінки в першому рядку), списку використаних джерел (оформлюється відповідно до ДСТУ 8302:2015) та References (відповідно до стилю APA).

7. Стаття обов'язково повинна містити повний обсяг метаданих, наданий двома мовами (українською та англійською), до яких належать:

- повністю прописані ім'я, по батькові та прізвище авторів (ім'я та прізвище автора мають бути транслітеровані за вимогами, передбаченими постановою Кабінету Міністрів України «Про впорядкування транслітерації українського алфавіту латиницею» від 27 січня 2010 року № 55), науковий ступінь, вчене звання, посада, місце роботи або навчання з обов'язковим зазначенням адреси та структурного підрозділу закладу вищої освіти (кафедра/факультет/інститут тощо), ORCID (контент профілю автора повинен містити вичерпний список публікацій та актуальні дані щодо афіліації). Максимальна кількість співавторів – три особи;

- назва статті (має бути інформативною, актуальною, відобразити досліджувану в статті проблему та не повинна перевищувати 90 знаків з пробілами);

- анотація (не менше ніж 1800 знаків з пробілами, ураховуючи ключові слова; повинна висвітлювати актуальність, мету, методологію аналізу проблеми, результати дослідження, наукову новизну, а також практичну значущість). Анотація не має містити посилань і скорочень, дублювати текст статті (відповідно до вимог міжнародних наукометричних баз реферування та індексування);

- ключові слова та словосполучення (від п'яти до семи), які стосуються теми дослідження, не дублюють назву статті та не містять загальних слів.

8. Основний текст дослідження може відповідати структурі IMRAD (вступ, огляд літератури, матеріали та методи, результати й обговорення, висновки) або ж мати структуру оглядових статей (вступ; основна частина, розподілена на логічні підпункти; висновки): introduction (вступ) – не менше ніж п'ять посилань; materials and methods (якщо стаття має експериментальне спрямування) або methodological framework (якщо стаття є теоретичною). Можна виокремити розділ literature review; results (результати); discussions (обговорення). Необхідно зазначити, які дослідники вивчали схожу проблему та які аспекти вони розглядали, у чому полягає новизна дослідження; conclusions (висновки); recommendations (рекомендації, тобто для кого матеріали статті становлять цінність). Назви структурних елементів статті мають бути виділені напівжирним накресленням і розміщені по лівому краю.

Вимоги до цитування використаних джерел

1. У статті автор повинен наводити посилання на джерела, матеріали або окремі результати, які були використані в тексті. Список використаних джерел повинен містити нові джерела (за останні три роки) та на 30 % складатися з наукових робіт, опублікованих у журналах, що індексуються в базах даних Scopus або Web of Science.

2. Посилання в тексті на джерела слід зазначати в круглих дужках, наприклад: (Shevchenko, 2022). В одному цитуванні не варто згадувати більше ніж три джерела.

3. Ігнорування правил запозиченого тексту (відсутність лапок у прямому цитуванні, посилань на джерела тощо) може спричинити те, що деякі фрагменти статті буде розцінено як плагіат, з огляду на що в опублікуванні буде відмовлено.

4. **Не слід використовувати** посилання на праці, опубліковані понад 10 років тому, на власні наукові праці (допускається не більше ніж 10 % самоцитування), тези доповідей, звіти, автореферати, підручники, навчальні посібники, усі інші видання, що не є науковими, а також джерела, видані на території РФ та Республіки Білорусь, мовою країни-агресора або авторами, країною походження яких є Російська Федерація.

Вимоги до списку використаних джерел

1. Список використаних джерел повинен бути наданий українською та англійською мовами. Бібліографічний список, поданий українською мовою, оформляють згідно з ДСТУ 8302:2015 «Інформація та документація. Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання». Англійський варіант подають згідно з міжнародним бібліографічним стандартом APA 6th Referencing Style.

2. Список використаних джерел і References мають складатися щонайменше з 25 джерел.

3. Згідно з рекомендаціями міжнародних баз цитування, у пристатейній бібліографії повинно бути ядро джерел, які визначають розвиток певної галузі науки. 80 % джерел повинні мати DOI, ідентифікатор цифрового об'єкта (за винятком ретровидань – 10 %), який подають через пробіл після бібліографічного опису джерела.

4. Описи джерел розташовують за алфавітом. На кожне джерело в списку літератури повинно бути принаймні одне посилання в тексті. У разі відсутності посилань статтю може бути відхилено.

УВАГА! Автори несуть повну відповідальність за дотримання принципів академічної доброчесності, достовірність викладеного матеріалу, точність наведених цитат, статистичних даних, власних назв, а також за те, що в матеріалах не містяться дані, які не підлягають відкритому опублікуванню. Статті, подані з порушенням зазначених вимог, не приймають до друку. Виявлений редакцією факт плагіату є безумовною підставою для відхилення статті. Редакційна колегія також не розглядає статті, принаймні один з авторів яких не має ORCID.

З питань розміщення статей у фахових виданнях НАВС звертайтеся за тел.: (044) 520-08-47, e-mail: rvc@naiau.kiev.ua

Адреса для листування: 03035, Україна, м. Київ, пл. Солом'янська, 1; e-mail: rvc@naiau.kiev.ua (відділ підготовки навчально-наукових видань НАВС).

Юридична психологія

1
(34)
2024

Науковий журнал

Виходить двічі на рік

Оформлення і верстка
Я. В. Шумко

Видавець:
Національна академія
внутрішніх справ,
03035, Київ, пл. Солом'янська, 1
Свідоцтво про внесення до державного
реєстру виготовників
і розповсюджувачів видавничої
продукції ДК № 4155
від 13.09.2011

Підп. до друку 28.05.2024
Формат 60x84/8
Друк оперативний
Папір офсетний
Обл.-вид. арк. 17,57
Ум. друк. арк. 19,18
Вид. № 12/II
Наклад 50 прим.

Legal Psychology

1
(34)
2024

Scientific Magazine

Published semiannually

Figuration and making up

Ya. Shumko

Publisher:
National Academy of Internal Affairs
Ukraine, 03035, Kyiv
1, Solomianska square
State register certificate
of print production publishers
and distributors
series ДК No. 4155
dated from September 13th, 2011

Signed to print: May 28st, 2024
Dimensions: 60x84/8
Instant print
Offset paper
Standard publisher's pages 17,57
Simulated publisher's pages 19,18
Edition No. 12/II
Circulation 50